

A NEMZETI STADIONTÓL A NÉPSTADIONIG

Bő negyven esztendő telt el a Nemzeti Stadion első vázlatterveinek megszületése és a Népstadion felépülése között. Az összetett városrendezési és épülettervezési feladat több építészgenerációnak mozgatta meg a fantáziáját. Négy évtized legismertebb (sport)építészeti és városrendezési szakemberei tették meg javaslataikat a stadion elhelyezésére és fölépítésére, a pénzhiány, a kerületek vetélkedése és a vezető szervek véleménykülönbsége azonban mindvégig ott állt a megvalósítás útjában – így ez sokáig csupán az egymást váltó kormányok ígérete maradt. A második világháborút követő újjáépítési mozgalom, majd a politikai fordulat azután kedvező alkalmat teremtett a stadion felépítésére.

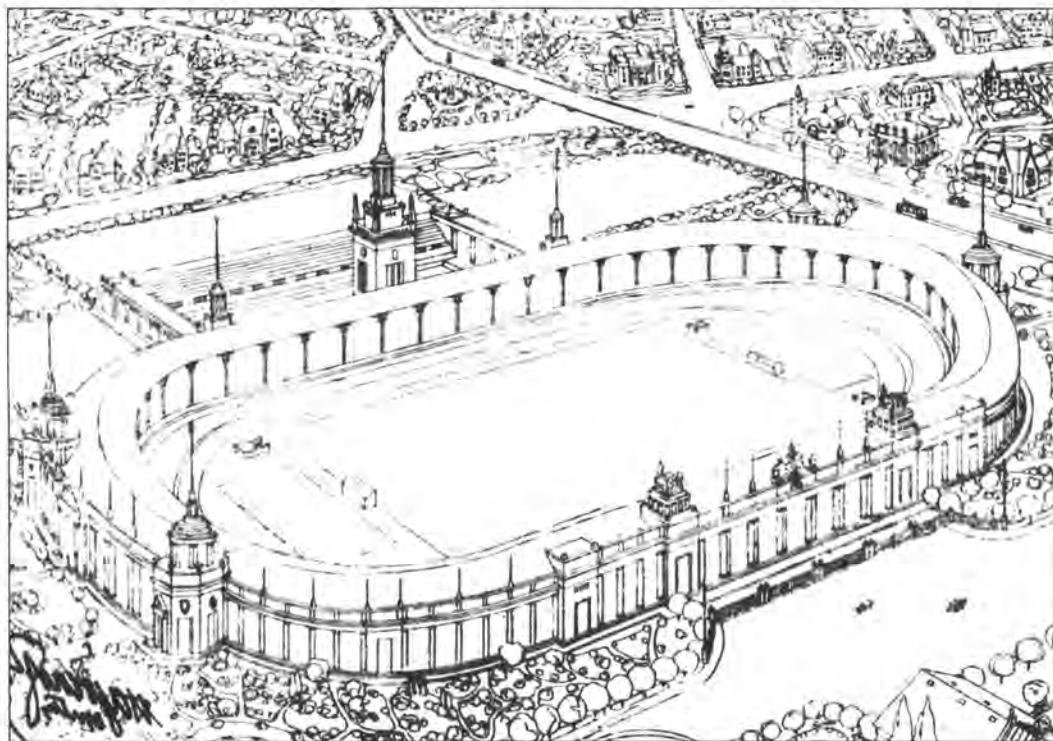
Sem a Népstadionról, sem a megelőző tervekről nem született szakirodalmi összegzés, a korabeli sajtó és az építészeti irodalom azonban sűrűn foglalkozott a stadion kérdésével. Az építészeti tervanyag – rajzok és leírások – részben hagyatékokkal került a Magyar Építészeti Múzeum, a Testnevelési és Sportmúzeum, a Kiscelli Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményébe, részben a hivatalos intézmények iratanyagával együtt az Országos Levéltárba és Budapest Főváros Levéltárába. Jelen tanulmány e forrásokra, a korabeli sajtóközleményekre és szakcikkekre, továbbá a Népstadion építésében közreműködő vagy akkoriban fontos tisztséget viselő építészek közléseire támaszkodik.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szabó Lajosnak (Testnevelési és Sportmúzeum), Bodnár Iloának (Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára), Bánóci Zsuzsának és Beke Zsófiának (MTA Művészettörténeti Kutatóintézet), Hadik Andrásnak, Kaiser Annának és Prakfalvi Endrének (Magyar Építészeti Múzeum), Sarkady Jánosnének (Kiscelli Múzeum), Orbán Líviának (Magyar Nemzeti Galéria), Fehérvári Zoltán és Vadas Ferenc művészettörténésznek, Ferkai András, Polónyi Károly és Preisich Gábor építészeknek, legkivált pedig Borosnyay Pálnak, Gilyén Jenőnek és Harmos Zoltánnak, a Népstadion tervezőinek szíves segítségükért. Köszönettel tartozom továbbá a RSYLFF–MTA Alapítvány kutatási ösztöndíjáért.

A KEZDETEK

1913. június 25-én, szerdán a lapok napihírei között szűkszavú közlemény tudatta, hogy „Andrássy Géza gróf és Muzsa Gyula országgyűlési képviselőket, a magyar olimpiai bizottság elnökeit a király vasárnap Schönbrunnban, a Budapesten létesítendő Stadion ügyében, kihallgatáson fogadta.”¹ A sportügyekben járatos olvasó számára e hír azt jelentette, hogy a magyar főváros megkezdte a felkészülést az 1920. évi olimpiai játékok rendezésére.

A magyar sport kezdettől fogva szerepelt az újkori játékokon, Kemény Ferenc személyében pedig az olimpiai mozgalomnak egyik alapító atyját és – Pierre de Coubertin báró után – talán leglelkesebb munkását adta. Éppen Kemény volt az, aki 1895-ben, a görög kormánynak az athéni játékok megrendezésével kapcsolatos kétségei láttán, Budapestet ajánlotta az első újkori olimpia színhelyéül. A magyar kormányhoz intézett előterjesztésére azonban csak fél év múlva kapott – elutasító² – választ, addigra pedig Jeórjiosz Avérof görög kereskedő saját vagyonából előteremtette a játékok költségeit. A dinamikus fejlődő, büszke Budapest és a hazai sportbarátok azonban nem tettek le arról, hogy egyszer otthon adjanak

*1. kép. Hajós Alfréd és Villányi János terve a régi lóversenytérré (1913)
Sportképek, 1919. május 4. 147.*

a mind nagyobb tömeget vonzó eseménynek. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) 1907-es hágai kongresszusán Muzsa ismét felvetette e gondolatot, Coubertin azonban, miközben rokonszenvesen nyilatkozott Budapestről, emlékeztette őt arra, hogy a játékok megrendezésének első feltétele a sportversenyek lebonyolítására alkalmas stadion létesítése. Muzsa itthoni beszámolójában e tárgyalásra hivatkozva a Vérmezőt ajánlotta a megépítendő Nemzeti Stadion helyszínéül.³

A NOB 1911 májusában Budapesten tartotta ülését, amit a honi sportvezetők igyekeztek arra is felhasználni, hogy reklámot csináljanak a magyar fővárosnak. Coubertin és Muzsa megbeszélésein elő is került az 1916. évi budapesti rendezés ügye, de már ekkor látszott, hogy ez az időpont túl korai. És valóban: a szokásnak megfelelően a következő olimpián meghozott kongresszusi döntés Berlint jelölte ki házigazdának – Budapest jelöltségét a következő olimpiára tolták ki.⁴ E gesztust a magyarországi sportkörök úgy tekintették, hogy a főváros mintegy ígéretet nyert a rendezésre: „Budapest székesfővárosnak már régebbi időkből datálódó és ez évben megújított meghívása folytán Budapest székesfővárost illeti meg az elsőégi jog a még jelentkezett más világvárosokkal szemben arra nézve, hogy az 1920-ban rendezendő 7-ik Olimpiász színhelye legyen” – szövelt a hivatalos magyar értelmezés, és hozzáláttak az előkészítő munkálatokhoz.⁵

Olimpiai játékok rendezéséhez tehát mindenekelőtt számos sportág versenyeinek lebonyolítására és több tízezer néző befogadására alkalmas stadionra volt szükség.⁶ Legelőször a megfelelő helyszínt kellett kiválasztani. Egyöntetű volt a vélekedés, hogy a stadiont csakis a jó levegőjű, természeti szépségekben bővelkedő s egyébként is előkelőbb budai oldalon szabad felépíteni. A közlekedési nehézségek ugyan óvatosságra intettek, de a legtöbben úgy vélték, hogy a Duna-hidak és a villamoshálózat képes lesz elvezetni a versenyek forgalmát. Muzsa korábbi javaslata a Vérmezőt hozta előtérbe s a szakmai és

laikus közvélemény jó része is ezt pártolta. A korabeli általános vélemény szerint „üde, pormentes levegője, a gyönyörű keret, amely övezi, a nagysága, a hozzá vezető jó utak tömege, a villamos közlekedés fejlettsége” mind a Vérmező mellett szólt, melynél „lámpával sem lehetne alkalmasabb helyet találni”.⁷ Gondot jelentett azonban, hogy a Vérmező – bár a tulajdonjogával kapcsolatos vita a századforduló óta ismét kiújult – a katonai kincstár birtokában volt. Bárczy István polgármester ötletére, hogy a területet magától az uralkodótól – vagyis a hadúrtól – kérjék el, Andrássy és Muzsa Bécsbe vonatozott, kihallgatásra jelentkezett Ferenc Józsefnél, s ezzel megkezdte az „olimpiai fegyverkezést”. (Az utazást az is siettette, hogy féltékenységében az Osztrák Olimpiai Bizottság is sorompóba lépett és Bécsnek követelte az olimpiát. Coubertin hamarosan meg is fordult a császárvárosban, ami – bár a tárgyalások témája nem volt ismeretes – éppen elég izgalmat okozott szakkörökben.) A kéttagú delegáció a kihallgatásra nem csupán a birodalom hírnevét öregbíteni hivatott budapesti olimpia eszméjét, hanem a sebtében elkészített tervek is magával vitte.⁸ A játékok ötletét és a Lauber Dezső által készített erősen vázlatos alaprajzi és homlokzati terveket¹⁰ a király tetszéssel fogadta.

Az uralkodói nagyvonalúságban bízva a budapesti városvezetőség kísérletet tett a Vérmező visszaszerzésére. Gerentsér László székesfővárosi testnevelési igazgató ösztönzésére Szébeny Antal városatyja 1913. november 19-én indítványozta, hogy az egyesítés 40. évfordulója alkalmából a főváros kérje a katonai kincstártól a Vérmező átengedését „kongruens területi kárpótlás ellenében”. Indoklásában Szébeny elmondta, hogy a Vérmező nem egészen jogszerűen került a katonaság birtokába, ráadásul csaknem egész évben zárva van, és csak néhány hetes újonckiképzés folyik ősszel. Megemlítette, hogy a terület sportcélú felhasználása az egészséges ifjúság „kitermelése” révén katonai érdekeket is szolgálja.¹¹ Ugyanekkor az Országos Testnevelési Tanács (OTT) is kérte a kultuszkormányzat közbenjárását a közös hadügyminisztériumnál „a fővárosban az egyedül megfelelő hely” átadása érdekében.¹² Ám a hadsereg hajthatatlan maradt: a területre továbbra is igényt tartott a tavaszi kiképzés, az újonckiképzés, a katonai parádék, a közeli kaszárnyák gyakorlatai, valamint a főtisztek lovainak járatása céljára. A vita ugyan folyt még egy darabig – a főváros csereterületként a hadsereg mint „megtúrt vendég” által lovassági gyakorlótérnek használt, ötször akkora területű rákosi rétet ajánlotta fel –, végül azonban a vérmezői elhelyezés gondolatát Tersztyánszky Károly altábornagy hadtestparancsnok tiltakozására ideiglenesen levetették a napirendről.¹³

Ezekben a napokban került a nagyközönség elé egy másik elgondolás. Hajós Alfréd¹⁴ és Villányi János¹⁵ terveit (1. kép) 1913. december 16-án mutatták be a sajtónak, majd néhány napra nyilvános kiállításra kerültek a Testnevelő Egyesület Esterházy utcai palotájának második emeletén.¹⁶ Hajósnak a sportról vallott – amerikai mintát követő – felfogása nem a versenysportot, hanem az egészséges testű embert igyekezett a középpontba helyezni, s ez a megfontolás állt stadionterve háttérében is. Ezért törekedett ekkor és később is olyan stadion megvalósítására, amelynél a sűrűn lakott, lehetőleg központi városrészben való elhelyezés és a különböző sportágak gyakorló- és versenytereinek együttes telepítése megadja az esélyt a tömeges látogatottságra.

Hajós kelet–nyugati tájolású stadionja mellett a tervek szerint helyet kapott egy 50x20 méteres fedett és egy hatezer nézőre tervezett 100 méteres nyitott uszoda is. Magában a stadionban 75x112 méteres angol gyepes küzdőtér, enyhén döntött, 400 méteres salakos futópálya és egy e körül vezetett 500 méteres biciklipálya épült volna. A teljes egészében fedett, harmincezer nézőtér befogadóképességét a kerékpárpálya lefedésével ötvenzezer főre lehetett volna növelni.

A rajzokon a futópálya célvonala fölött emelt királyi páholy bal és jobb oldalán 26–26 udvari és sajtópáholy, valamint 260 egyéb páholy nyert elhelyezést. A zenekari hely mögé maratoni torony került volna 55 méteres diadalboccal és külön erkéllyel a harsonások számára. Az egész stadionterv – releváns újkori építészeti hagyomány híján – az olimpiai gondolatból folyó klasszikus stílust követte, ami a „magyaros stíl”: a hazai szecesszió barátainak némi kritikára is alkalmat adott. A komplexum végül a Testnevelési Akadémia kétemeletes épületével egészült volna ki, amely a testnevelési főiskolának, egy 1080 négyzetméteres tornateremnek és az OTT-nek adott volna otthont. Az igen tetszetős tervezetből mind-

össze az nem derült ki, honnan lesz elegendő pénz és megfelelő hely a megvalósításra. Az eredeti terv a költözőben lévő pesti lóverseny telkére (a mai Dózsa György út, Thököly út és Stefánia út közötti terület) szánta a stadiont, ezt azonban a MÁV a jövőbeni vasúti fejlesztésekre kívánta igénybe venni. A Vérmezőhöz a katonaság továbbra is ragaszkodott. Számításba jött még Lágymányos (a mai Petőfi-híd és Lágymányosi-híd közötti terület), Aquincum és a rákosi új lóversenytér (a mai galopp-pálya) szomszédsága. Az építési költségeket a tervezők a stadion esetében 4,5 millió, az akadémia esetében 2,5 millió koronában állapították meg, ami természetesen kiegészült volna a megszerzendő telek árával. Gerenday György, az OTT titkára az akkor éppen 30 éves Tattersallt (a mai ügetőt) javasolta, ez a terület azonban a szükséges parkosításhoz nem volt elég nagy, azonkívül a főváros aligha adta volna át a célra a tulajdonát képező méregdrága – mintegy 10–12 millió korona értékű – telket. Gerenday mindenesetre magabiztosan jelentette ki, hogy ha kerül 32 millió korona az Országházra, jut majd húszmillió a stadionra is.¹⁷

A Nemzeti Stadion ügye ettől kezdve állandó szereplője lett a sajtóhíreknek. Az *Érdekes Újság* 1914-ben újévi képes beszámolót közölt Hajósék stadiontervéről, és azt is tudni vélte, hogy a kormány biztosítja az építés fedezetét.¹⁸ (Erre elvben lett is volna mód, mivel a törvény értelmében az Országos Testnevelési Alapot (OTA) illetve a totalizátor éves forgalmának 8%-a, a befizetés azonban akadozott és rendszeresen csak töredékét tette ki az előírt mértéknek.)

Az események azonban lassan csordogáltak. A kultuszminisztérium február végén leiratban emlékeztette a fővárost, hogy Budapest csak akkor kaphatja meg az 1920-as olimpia rendezésének jogát, ha 1915-re rendelkezésre áll a terület és a kivitelezéshez szükséges pénz, valamint előrehaladott állapotba jut az építkezés, 1918-ra pedig felépül a legalább 60–80 ezres stadion. Figyelmeztetett arra, hogy az amúgy is igen magas költségek miatt jó volna, ha a telket Budapest ingyen bocsátaná rendelkezésre. Az elhelyezés gondja sem enyhült. Az OTT még mindig a Vérmező megszerzésében reménykedett, de nem zárkózott el a lágymányosi építkezéstől sem, ami viszont – lévén a terület nagy része víz alatt – óriási költségeket kívánt volna.

A lágymányosi elhelyezésnek hamar akadt pártfogói, elsősorban persze a helybeli érdekeltségek. Hamar átlátták, hogy a kerület számára mekkora előnyt jelentene a stadion felépítése: a kopár terület feltöltése ugyanis magával hozhatta a további építkezések lehetőségét, a közlekedés megjavítását, a tervbe vett Boráros téri híd gyorsabb felépülését, egyszóval a kietlen vidéknek a főváros vérkeringésébe való bekapcsolását. Ugyanerre a következtetésre jutott Nóti József, aki leszögezte, hogy „kerületünk vezetőinek már most a legerélyesebben kellene a stadion ügyében fellépni, annak megépítését sürgetni és mindent elkövetni, nehogy a stadion máshol épüljön fel, talán alkalmatlanabb helyen, nehogy kerületünk elessen attól a sok előnytől”, amit a stadionépítés ígér.¹⁹ Ez volt a hamarosan kibontakozó, nem mindig nemes, sokszor önérdékből, olykor pusztán féltékenységből táplálkozó versengés egyik első megnyilvánulása, amelyet az évtizedek során – mivel a stadion építése egyre később – még oly sok követett. (Ha rápillantunk a főváros korabeli térképére, a sárgával jelzett beépítetlen területek között jóformán nem találunk olyat, amelyik valamilyen formában ne került volna szóba mint a stadion lehetséges helyszíne. Ezt jó közlekedése, azt üde levegője, amazt a Duna közelsége, egy másikat központi fekvése, megint másikat olcsó telekára avatta „tökéletes” helyszínné.) A minisztérium mindenesetre felkérte a fővárost, hogy a vérmezői megoldás végső elejtése esetére már most jelöljön ki más alkalmas területet. A válasz azonban egyre később, s a Magyar Építőmunkások Szövetségének májusi ajánlását is – hogy ti. a létesítendő stadionra eszmei pályázatot ír ki – azzal hártották el, hogy az nem aktuális, mert a terület még nincs kijelölve.²⁰

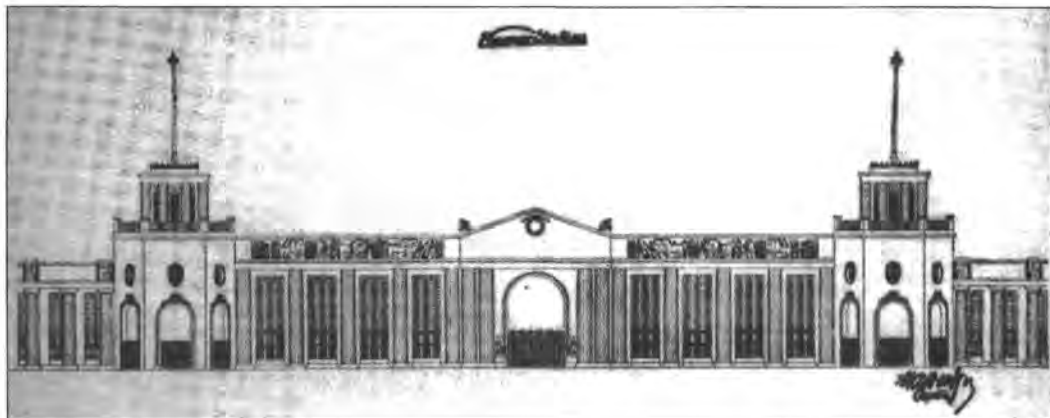
Peddig az idő sürgetett, hiszen közeledett a NOB 1914. nyári rendes ülészsaka. A párizsi kongresszuson a belga delegáció Antwerpent jelölte az 1920-as olimpia helyszínéül s azonnali döntést sürgetett, jóllehet ebben a kérdésben csak a berlini játékok idején kellett volna határozni. Június 20-án az előzetes „véleményszavazáson”, hála Muzaák rögtönzött propagandaakciójának, 32 nemzet képviselői közül 21 Budapestet támogatta. A diadalmas hír hamar eljutott Magyarországra is: az 1914. június 29-i *Sporthír*

lap már arra figyelmeztetett, hogy a hátralevő hat esztendő minden percét okosan kell felhasználni, az egyesületek és szövetségek közötti torzszalkodásokat „az olimpiász jegyében” illendő félretenni. Ez rendjén is volt, hiszen az 1915-ös NOB-ülésem már a kész stadiontervvel és a pénzügyi fedezet igazolásával kellett jelentkezni.²¹

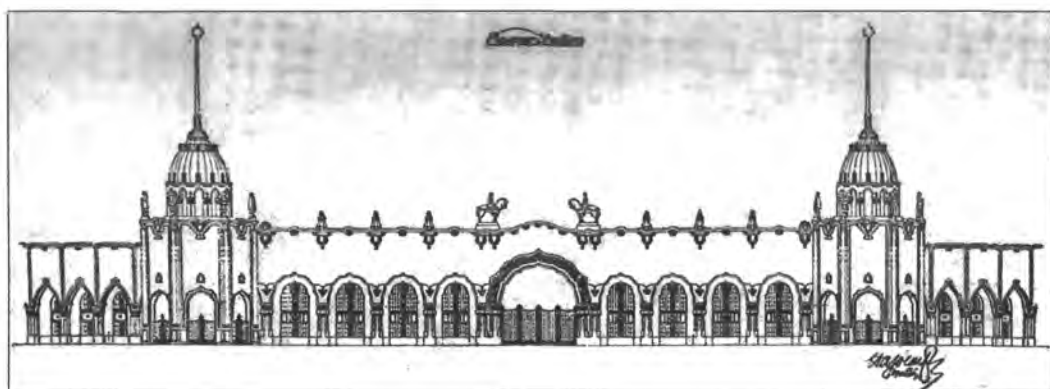
A HÁBORÚ UTÁNI ÉVEK

E terveket azután halomra döntötte a háború. Az olimpiai mozgalom erejét veszítette, az 1916-os olimpia elmaradt, és az 1920. évi játékok budapesti megrendezése is lekerült a napirendről. Elakadt a Nemzeti Stadion ügye is. Az OTT azért 1918 nyarán újabb lépést tett, amikor arra kérte Zichy János gróf kultuszminisztert, hogy a Vérmező beépítését célzó fővárosi tanácsi határozatot ne hagyja jóvá. E kérését 1918 decemberében megismételte, hozzátéve, hogy a „történelmi emlékezetű terület” sokkal inkább szolgálhatna „monumentális jellegű stadion” s az ennek területén felépítendő Testnevelési Főiskola otthonául. A népkormány, úgymond, aligha engedheti, hogy a Vérmező továbbra is tisztok lovaglóhelye legyen. Kívánatos volna viszont, hogy a telek „oly intézmények céljaira engedtesék át, melyek a nemzet ifjúságának, mint védelme főtenyezőjének testi és erkölcsi regenerálását szolgálják. E terület ez intézmények céljaira annál inkább alkalmas, mert a hozzá fűződő történelmi emlékek az új kornak ifjúságát állandóan független, szabad és boldog népet hordozó Magyarország nemes előharcosaira emlékeztetik, s eleven erővel készítetik őt, hogy hazája jövőjére is gondolva testben erőssé, gerinces férfiúvá és nemes erkölcsűvé fejlessze magát.” A Testnevelési Tanács egyúttal kérte a kultusztárca közbenjárását az ügyben a honvédelmi miniszternél.²²

Az idő azonban kevésbé volt alkalmas a stadion ügyének előmozdítására. A háborúban vesztes Magyarország területére lépő idegen csapatok előrenyomulása, a politikai és társadalmi reformok, valamint a gazdasági helyzet általános leromlása időszerűtlené tette a témát. A Tanácsköztársaság azonban, amely forradalmi lázában minden társadalmi problémát egyszerre akart megoldani, ismét napirendre vette a stadion kérdését. A munkásságot olcsó szórakozáshoz juttatni szándékozó tömeges sportpálya-építési mozgalom és a Margitsziget megnyitásának eredője volt Hajós új stadionterve, amit 1919 májusától a sajtó széles körben tárgyalt. Hajós korábbi sportközponttervét Gerenday ösztönzésére új környezetbe, a Margitsziget középső, legszelesebb részének budai oldalára helyezte, és a homlokzat kiképzésére három különböző – görögös, római, magyaros – stílust követő vázlatot is készített (2–3. kép). Néhány évvel azelőtti elgondolása a vízigény és a higiéniai követelmények fokozottabb hangsúlyozásával egészült ki. Az addig szóba került elhelyezési lehetőségeket Hajós most elvetette: a régi lóversenyter és a Tattersall – mint írta – „bérházak közé ékelve, a füstöt okádó vasút vonala mentén fekszik”, a rákosi rét „poros, szikkadt terület”, míg a Lágymányos feltöltése drága, és a lecsapolás után is mocsaras marad. A stadion Vérmezőre vitelével rokonszenvezett ugyan, mert így mód nyílt volna a katonaság által bitort terület visszaszerzésére, ám figyelmeztetett, hogy a déli vasút és a bérházak szennye mind a Vérmezőre gyűlik, és vizet is külön kútból vagy vezetéken kellene nyerni. Új elhelyezési ötleteket is felvetett – az Óbudai-sziget hajógyár fölötti részét, az Újpesti-szigetet (az UTE-pálya környékének további kiépítésével) és a káposztásmegyeri vízművek előterét –, ideális megoldásnak azonban a Margitszigetet tartotta. Az építkezés betonszükségletéhez rendelkezésre álló dunai kavics, a versenymedencébe vezetendő, Dunából szűrt és szigeti hévforrással melegített víz, az evezőssport bekapcsolása, no meg a forgalom lebonyolítására alkalmasnak gondolt hajó kikötők és két Duna-híd – Hajós az óbudai híd mielőbbi megépítésével számolt – mind emellett szólt. Hajós arra is hivatkozott, hogy a főváros által tervbe vett margitszigeti szabadidős-építkezéseket az ő stadionterve mintegy magába foglalja. A korábbi rajzokon is szereplő négyszázas futópálya és az ötszázas kerékpáros-motoros teknő (100 km-es sebességre méretezett emelt kanyarokkal) megmaradt. Ellenben az 50x15 méteres fedett uszoda a régi lóversenyterénél szűkebb telek miatt a vasbeton tribünök alá került, s ugyanitt kapott volna helyet a 250 személyes öltő-

2. kép. Hajós Alfréd görögös homlokzatterve a margitszigeti stadionhoz (1919)
Sportképek, 1919. május 4. 148.

3. kép. Hajós Alfréd magyaros homlokzatterve a margitszigeti stadionhoz (1919)
Sportképek, 1919. május 4. 148.

ző, a férfi és női termálfürdő mintegy 150 kád- és kőfürdővel. Ugyancsak a stadion tribünjei alá épült volna az 50x15 méteres tornaterem, egy nagykávéház, egy nagyvendéglő, valamint üzletek, irodák, raktárak, öltözők, telefonok és toaettek. A terv szerint a Dunára néző oldalon lévő kiugró teraszról az evezős és folyóvízi úszóversenyeket lehetett figyelemmel kísérni, a stadion mellett pedig százméteres nyitott medence, valamint a gyerekek számára pancsoló és homokos játszótér állott. A közlekedés megoldását a hajóforgalmon kívül a sziget teljes hosszában futó villamosszárnyvonal szolgálta volna. A Hajós szerint egy-két év alatt, 50 millió koronás költséggel megépíthető stadion az olimpiai követelményeken túl megfelelt volna tömegrendezvények és kultúresemények céljára is, és – ismét Hajós szerint – még évi 4-5 millió korona hasznot is hozott volna.²³

A margitszigeti elhelyezés ideája ismét ceruzát és tollat adott az építészzakma kezébe. Mattyók Aladár²⁴ üdvözölte, hogy Hajós ilyen pazar környezetet talált a „test kultuszának temploma” számára, ugyanakkor azt javasolta, hogy a stadion kissé délebbre, a sziget 1913-ban feltöltött, tehát parkosításra még alkalmatlan, de építkezéshez megfelelően szilárd altalajt adó részén legyen. Egyben fölvetette egy 700x150 méteres fővenyes strandfürdő és egy hévforrással melegített, Duna-vízzel töltött 100x25 méte-

res versenymedence létesítésének gondolatát is Célszerűnek látta a sportszövetségek és az OTT hivatalait, valamint egy sportmozit is a stadionban elhelyezni. Hajós válaszcikkében az elhelyezési javaslatot elfogadta, a strandfürdőre és az óriásmedencére vonatkozó elképzelést azonban – horribilis építési és fenntartási költségeik miatt – elvetette.²⁵ Károly Lajos²⁶ már komolyabb kifogásokat támasztott a margitszigeti tervvel szemben s a maga részéről a Városligetben, a Széchenyi fürdővel szemben akarta felépíteni a stadiont.²⁷

A stadion tehát, akárcsak néhány évvel korábban, ismét beszédtema lett. Augusztus 3-án vasárnap ismeretterjesztő sportmatiné volt az Uránia épületében, amit a tudósító „a budapesti Stadion alapköveté-
lének” nevezett, s vidáman élcelődött a berlin–grunewaldi stadion körüli huzavonán, mondván: „lehetetlen, hogy nálunk is tizennégy évig húzódjék el a Stadion építése”. Nem tévedett – a nagystadion átadására még éppen harmincnégy évig kellett várni.²⁸

Pedig nem sokkal a politikai rezsimváltozás után az OTT elnöke által előterjesztett testnevelésitörvény-javaslatban már külön cikkely szólt arról, hogy a Coubertin-féle világmozgalomhoz csatlakozva Magyarországnak is meg kell építenie „az olimpiai játékok méltó helyéül szolgáló”, 70-80 ezer fős stadionját.²⁹ Az újjáalakult Magyar Olimpiai Bizottság (MOB) sem adta fel nagy ambícióit, és – dacára annak, hogy a háborúvesztes Magyarország részt sem vehetett a 1920-as olimpián – még ebben az évben Muzsa elnökletével héttagú stadion-albizottságot jelölt ki, amelynek feladata a tervezetéstől az építettségig mindenre kiterjedt. A bizottság rögtön nekifogott a helyszín kiválasztásának. Az első helyre konokul ismét a Vérmezőt, a másodikra a Margitszigetet tette. Utóbbit a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) röviden elvetette, a vérmezői elhelyezésnek viszont váratlan támogatója akadt Belitska Sándor honvédelmi miniszter személyében, aki a stadion alapját egy helyszíni szemle után ki is cövekelte. A főváros városrendezőinek ellenzése és a tulajdonjogi helyzet tisztázatlansága miatt azonban a dolog megint elakadt.³⁰ Pedig a sajtó rendszeres közleményei arra vallottak, hogy a kérdés nagyon is foglalkoztatja a közvéleményt. A *Budai Napló* pl. – noha a Vérmezőt más célra szánta volna – inkább Lendl Adolfnak, az állatkert igazgatójának ideáját támogatta, aki botanikus kertet és természettudományi múzeumot képzelt ide –, a stadiont mindenképpen Budán akarta tartani. Ezért felelevenített egy, a háború előtt már fölmerült ötletet: a pasaréti Drasche-téglagyár Trombitás út mentén fekvő, felhagyott agyaggödrének mint természetes dombhajlatnak a felhasználásával amfiteátrális kiképzésű aréna felépítését javasolta. Az ily módon a Rókus-hegy déli oldalának támaszkodó stadion eszméjét mások is felkarolták, mondván: a Vérmezőt nem lehet „tűzveszélyes, drágán karbantartható fatákolmánnyal” elcsúfítani. Rögtön nagyszabású elképzelések rajzolódtak ki az itt kialakítandó komplexumról, melyben az stadion mellett óriási gyermekjátótér és elegáns villanegyed létesült volna.³¹ A stadionnal foglalkozó íráásokban felmerült még Lágymányos, a régi lóversenyter, és Hajós margitszigeti terve is elő-előbukkant – immár 150–250 millió koronás költségvetéssel.³²

A következő évben egészen egyéni tervvel jelentkezett Langer Károly³³ és Mannó Leonidas.³⁴ Az összes sportág számára versenyzési és edzési lehetőséget biztosító sportpark megalkotását képzelték el, amihez a Vérmező természetesen túl kicsiny lett volna. Még a jóval nagyobb Margitsziget sem volt elegendő a céllövés, a krikett, a hoki és a lovassport – a kor kedvelt sportlátványosságai – pályáinak elhelyezésére, s az itteni Duna-szakasz az evezősversenyek rendezésére sem igen volt alkalmas. Mannó egyébként is óvni kívánta a sziget csendes nyugalma, s attól tartott, hogy „a Stadion versenyének porával azt felverjük”. Az egykori kiváló atléta nem tudott megbarátkozni azzal a – többek között Hajós által is kedvelt – gondolattal sem, hogy a szórakoztatóipar is helyet kapjon a stadionban. „Hogy képzelik ők a sport komoly tréningjét? Hogy a sportoló ifjúság egyik szemével a trénerjére tekint, a másikkal pedig a női bokákban fog gyönyörködni?” – dohogott az egykori kiváló atléta. E veszedelmek elkerülése céljából Mannó a város egyik kevésbé frekvenciált, de nagy kiterjedésű szigetét, az ún. Szűnyogszigetet (Újpesti-sziget vagy Népsziget – valójában félsziget) proponálta. Meggyőződését, mely szerint 1928-ban a szigeten már olimpiát lehetne rendezni, szakértői véleményekkel is igyekezett alátámasztani, s terveit több helyen be is mutatta.³⁵ A terv kétségtelen előnye volt, hogy a félsziget és az Újpesti-rakpart közt hú-

zódó, téli kikötőnek használt öbölben – további partműépítéssel és kotrással – 2200 méteres nyílegyenes, szélárményos evezőspályát lehetett kialakítani. Magán a szigeten délről észak felé következett volna egymás után a stadion (400-as futókörrel, 500-as kerékpárpályával, atlétikai - és futballpályával), az 50x130 méteres gigantikus emeletes tornacsarnok, a labdarúgóedzésekre és gyeplabdamerkőzésekre szolgáló ikerpálya a körülötte futó motorpályával, a teniszpályák, a 250x100 méteres lovaspólópálya, a rögbi- és krikettpálya, majd – már a vasúti hídtól északra – az ebsportversenyek helyszíne. Kissé meglepő, hogy a számos versenypálya mellett az úszók számára csak az evezőspálya céljánál létesült volna 100x50 méteres, hagyományos folyóvízi uszoda. A terület megközelítése azonban kétségkívül nem kevés gonddal járt volna (a rajzon mindössze egyetlen hajóállomás és három szűk bevezető út szerepel), és Mannó arról sem nyilatkozott, mennyi pénzt igényelne a monstre sporttelep és az árvízvédelmi művek létrehozása (4. kép).

A nemzetgyűlés 1921. december végén elfogadta a testgyakorlás kultuszának fejlesztését és az egészséges, harcász generációk felnevelését célzó testnevelési törvényt, amely többek között kimondotta, hogy az „állami pénzügyek rendezése után a nemzetközi megbízás alapján rendezendő olimpiai játékok, valamint egyéb nagyszabású ünnepségek és mérkőzések megtartására Budapesten Nemzeti Stadiont kell létesíteni”.³⁶ Mivel a Nemzeti Stadion felépítése nyilvánvalóan állami feladat volt, a törvény egyfelől kötelezettséget rótt a kormányzatra, ám a pénzügyi válságra való utalással, melyet a törvényjavaslat első alakjában még nem tartalmazott, egyben elég széles játékerteret is nyújtott számára a megvalósítás határidejéig. A lesújtó pénzügyi helyzetben Klebelsberg Kunó gróf, a frissen kinevezett kultuszminiszter – jóindulatát bizonyítandó – hárommillió koronát utaltatott át az OTT részére a stadion előmunkálataira. Az összeg azonban oly csekély volt – önmagában a Hajós-féle stadion költségvetése már régen elérte a milliárdos nagyságrendet –, hogy azt az OTT egyelőre nem is vette fel. Megragadta viszont az alkalmat, hogy újfent bejelentse igényét a Vérmezőre, melyet a többi helyszínnel szemben egyedül megfelelőnek talált. Egyben emlékeztette a minisztert arra, hogy a MOB kérése a kormányzónál és a honvédelmi miniszternél „a legkedvezőbb fogadtatásra talált”.³⁷

Gyors előrelépés továbbra sem történt, Klebelsberg azonban később a parlamentben ismét előhozta a stadion ügyét. Kultúrpolitikai koncepciójának megfelelően az átfogó sportfejlesztést az alsó szinten kívánta elkezdeni – országszerte sport- és játszóterek létesítésével, a sportszeretet felébresztésével –, s a Nemzeti Stadiont e program tetetőzésének szánta. S hogy ezt a folyamatot meglehetősen hosszúnak tartotta, azt jelezte az is, hogy a testnevelési törvény megalkotását csak több mint kétéves késéssel követő végrehajtási utasításban a miniszter említést sem tett a stadionról.³⁸ A stadion helyének mielőbbi kijelölését azonban Klebelsberg fontosnak tartotta. Először 1924 őszén különböző helyszíneken több szakértői szemlést is vezetett, majd november 15-re értekezletre hívta össze az OTT, a MOB, a közmunkatanács és a sportszövetségek képviselőit. A számos fölmerült helyszín közül a Margitsziget és a Városliget – Hajós szerint ezek voltak alkalmasak sport- és szórakoztatócentrum otthonául –, valamint a Pasarét és a rákosi réten fekvő BTC-pálya – mint egyszerű stadion számára megfelelő helyek – kerültek előtérbe. Mivel a pasaréti helyszínt a főváros és az FKT is pártolta, s a telek is rendelkezésre állt, Klebelsberg úgy döntött, hogy amennyiben a közelmúltban bekövetkezett csuszamlások okát felderítő geológiai vizsgálatok megnyugtató eredményt hoznak, ezt a tervet fogja támogatni.³⁹

A miniszter ígéretes fellépése megelégnítette a stadionvitát. Új és még újabb elhelyezési ötletek röppentek fel: többek közt a városligeti volt mesterséges jégpálya területe (a Stefánia úttól délre, a liget délkeleti részén), az óbudai rétek (a mai Kaszás-dűlő környéke), Aquincum és – a főváros határán túl – a Szentendrei-sziget alsó része. Ez utóbbi területen az ötletgazda szerint 800 hektáros kincstári birtok állt parlagon (az ún. Királyi Fácános), egy „használatlan, gyéren akácos, ligetes, nagy és sík mező”. A közlekedés lebonyolítására a Duna két partján vicinális vasút, az átkeléshez csavargózós, a fővárosból hajójáratok álltak rendelkezésre.⁴⁰

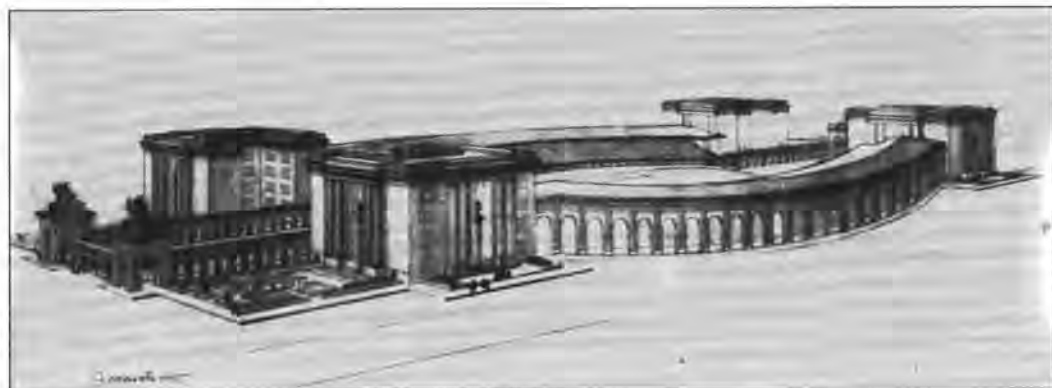
Még ugyanebben az évben más fórumon is előkerült a stadion ügye. A párizsi olimpia szellemi versenyében Hajós „Ideális stadion” tervével 2. díjat nyert és mivel az első díjat nem adták ki, ő kapta a

győztesnek járó babékoszorút. A sportközpont terve lényegében azonos volt azzal, amit még 1912–1913-ban készített a régi löversenyterre s amelyet 1919-ben a Margitszigetre költöztetett.

A következő év tavaszán azután sor került a pasaréti szakértői szemlére. A fogaskerekével szemben fekvő egykori pasaréti Drasche-telek a háború előtt elég nagy volt, környezete szép és levegője jó, időközben azonban felparcellázták, s a felépült villasor északi részén földcsuszamlások jelentkeztek. A szakvélemény megállapította, hogy a stadionépítés itt túl nagy kockázattal járma. Ismét új helyszín után kellett tehát nézni.⁴¹ Pedig éppen ekkoriban esély mutatkozott arra, hogy megfelelő pénzalap létesüljön az építkezés finanszírozására. Mivel az OTA-nak nem állt rendelkezésére elegendő jövedelemforrás, a kultuszminisztérium javaslatot terjesztett elő az 1921. évi testnevelési törvény módosítására, amely „a Nemzeti Stadion, valamint az olympiai kiküldetések céljaira” az embersportrendezvények és az ember-sporttelepen tartott mindennemű rendezvény után illeték fizetését írta elő. Az elfogadott törvényszöveg végül „a többi sport céljaira” is felhasználni rendelte az így képződő alapot.⁴²

Ezzel párhuzamosan márciusban az illetékesek újabb szemlét tartottak – Hajós olimpiai győzelme nem volt hiábavaló! – a régi löversenyterén. A mintegy száztagú bizottság ezután ugyan még az Újpesti-szigetre is átrándult, de ez utóbbit a szemlélők a központtól való nagy távolság és a gondozatlan környezet miatt nem vették komolyan számításba. Kétségesnek tartották ugyanis, hogy képes volna egyáltalán a fenntartási költségeket fedezni, hiszen a távoli sportközpont várhatóan csak a nemzetközi találkozókra telne meg, egyébként alig látogatnák. A löversenyteri elhelyezést ezzel szemben általánosnak mondható rokonszenv kísérte, csak éppen a főváros kiküldöttei elleneztek, ezért gyorsan ellentertvet dolgoztattak ki a városrendezési és magánépítési ügyosztállyal. Éppen jókor, mert a NOB május végi prágai ülészakán, mint arról a *Sport hírlap* szalagcímben tudósított, „Budapestet 1936-ra kiszemelték az olimpiász színhelyül” – Róma és Lausanne társaságában. (A hír egyébként túlzónak bizonyult, a lap későbbi részletes tudósításai már szóba sem hozták.)⁴³ A Warga László⁴⁴ és Barczen Gyula tanácsnok aláírását viselő, májusban elkészített rendezési terv a lágymányosi háromszögbe akarta költöztetni a nemzetközi vásárt, míg a stadionnak a Nádor-kert (a Hauszmann Alajos utca–Budafoki út–Déli összekötő vasúti híd közt fekvő terület) déli részén szorított helyet mindössze 7 hektáron. Az OTT 1925. októberében ezt a főváros tanácsához írt levelében visszautasította és ragaszkodott a löversenyterhez, melynek közlekedését jónak, a „jelenleg veteményeskert és szemétdomb” gyanánt vegetáló térség fejlesztését pedig szépészeti szempontból is kívánatosnak tartotta. Mint Karafiáth Jenő elnök leszögezte, a stadion nemcsak az olimpiai játékok színhelye lesz egykor, hanem otthona az ifjúsági sportnak, a társadalmi sportszerveknek, a Testnevelési Főiskolának, az OTT-nek, a MOB-nak és az amatőr-szövetségeknek. Karafiáth Ripka Ferenc főpolgármester és a főváros testnevelési bizottságának támogatását egyaránt bírta, választ azonban fél évig nem kapott. A tanács taktikája bevált: mivel a törvényszöveg utalt arra, hogy a Nemzeti Stadion telkét a fővárosnak kell adományoznia, ez viszont a gyakorlatban azt jelentette, hogy a főváros dönthet annak kiválasztásáról, az OTT lassan megbarátkozott a Nádor-kerttel. Karafiáth ugyan eleinte még ragaszkodott ahhoz, hogy a nagyrészt víz alatt álló terület feltöltését a főváros saját költségén végeztesse, a főváros viszont jelezte, hogy ehhez magának is állami segítségre van szüksége.⁴⁵

A dél-budai területekre ekkoriban több nagy építkezési program is számot tartott. A Nádor-kertet a főváros eredetileg az Országos Növénykert céljára szerezte meg, később szóba került, hogy a telek egy részét a stadion kapná meg, majd Klebelsberg egy természettudományi oktató- és kutatótelep, a berlini mintára elképzelt ún. „magyar Dahlem” számára szemelte ki A helyszíni szemlék után Klebelsberg 1925 februárjában átiratban kérte Bethlen István miniszterelnököt, hogy a lágymányosi telkeket az FKT „a budapesti egyetem összes természettudományi laboratóriumai” részére jelölje ki, a Nádor-kertben pedig „egy jobb jövőben” Természettudományi Múzeumot kívánt felállítani. Ennek megfelelően Bethlen javaslatára az FKT a lágymányosi területet 1925. április végén „tudományos intézeti közéépítkezések céljára” tíz évre leköötötte. Az egyetemek féltékenysége és a Klebelsberg nagyszabású kulturális beruházásaival szemben felébredő ellenérzések azonban végül megghiúsították a közös tudományos telep megalakítását.⁴⁶

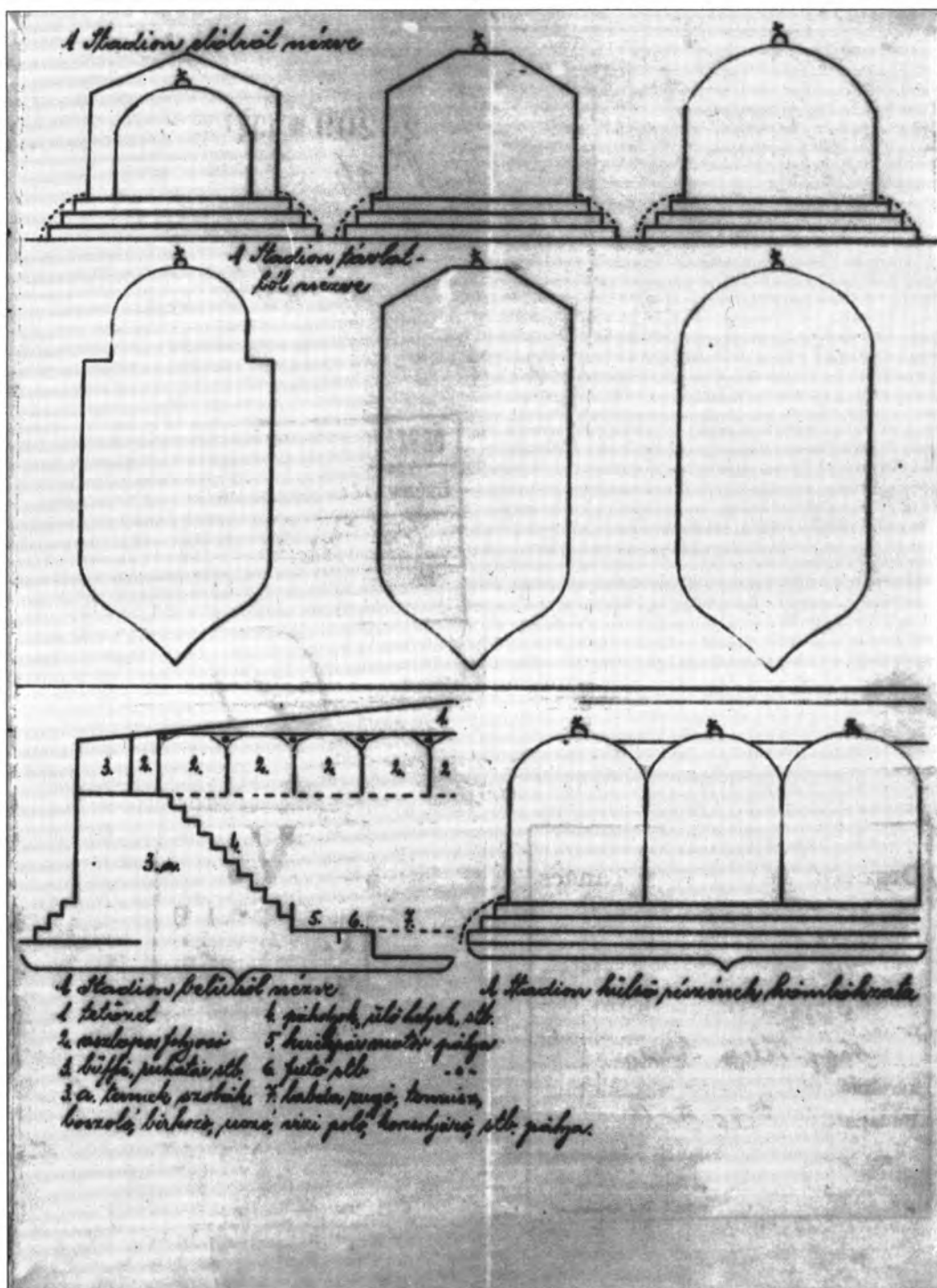
5. kép. Maróti Géza terve a Vörösmarty téren (1926)
BTM KM ÉT Maróti. 66.75 sz.

A Budapest észak–déli városfejlesztési tengelyében kiemelt helyen fekvő Lágymányos hasznosításáért tehát több elképzelés is versengett. Kormány szinten az egyetemi bővítés, a főváros részéről pedig a kiállítási és sportfejlesztés lett volna kívánatos. Az előregedő, és egyre szűkebbnek bizonyuló városligeti kiállítás Lágymányosra költöztetésére ekkor részletes tanulmánnyal jelentkezett Maróti Géza.⁴⁷ Maróti már 1921-től dolgozott a lágymányosi állandó kiállítási terület tervein, s 1925-re több olyan vázlatot is készített, amelyen már a Nemzeti Stadion is szerepelt. E tervekben Maróti arra az elgondolásra épített, hogy a bizonyos közös vonásokkal rendelkező – parkosított területen lévő, ritkán, de óriási tömegeket mozgósító, nagy helyigényű, reprezentatív, idegenforgalmi szempontból is számottevő – épületegyüttesek: a stadion és a kiállítás épületei közös elhelyezést kaphatnak.⁴⁸

Ugyanennek a lehetőségnek a megvizsgálása céljából szemlélte meg a környéket Klebelsberg is 1926 tavaszán. A dunai jó levegő, a megfelelő teleknagyság és a kedvező tulajdoni viszonyok – a folyótól elhódítandó terület magától értetődően a fővárosé lett volna –, valamint a kielégítő vasúti, villamos- és hajóközlekedés – ezt a Boráros tér vonalában tervezett hetedik Duna-híd megépítése tovább javította volna – növelte e terv esélyeit. A kiállítás dolgában illetékes Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara azonban, bár nem zárkózott el teljesen, tartózkodóan fogadta az ötletet. A dolog ezzel ismét megfeneklett, ám ettől kezdve Lágymányost mindvégig az egyik legesélyesebb helyszíneként vették számításba a stadionkérdésben, általában a vásárvárossal közös megvalósításban.⁴⁹

Maróti mindeközben rendkívül elegáns és szellemes tervet szerkesztett a Vörösmarty téren, „különös tekintettel nagyszabású katonai, egyházi és egyéb díszfelvonulások lehetőségére”. Az 1926 októberében leosztott rajzon lévő klasszikus vonalú stadion a katonai parádékra is gondolva a lelátó északi és déli végének megnyitásával lehetőséget adott volna arra, hogy a széles díszmenet a pálya teljes hosszában végigvonuljon. Ez az ügyes ötlet, amely a Vörösmarty tért birtokló hadsereget pompás felvonulótér építésével kecsgette, halvány esélyt ébresztett a terület megszerzésére. A rajzon a Vörösmarty tért csaknem teljes egészében elfoglaló stadion – és egyben a díszfelvonulások – tengelyét a Pauler és a Maros utca adta, a kapuk előtt tágas és szép tér állt. A lelátó megnyitása persze alaposan levett a nézőhelyek számából – a tribünökön aligha fértek volna el negyvenezernél többen –, de ezek legalább mind fedél alá kerültek. A küzdőtérén labdarúgó- és atlétikai pálya, 400-as futópálya, valamint az e körül vezetett lovaspálya – újabb csalétek a katonaság részére – és egy 50x13 méteres uszoda kapott volna helyet (5. kép). A terv, úgy látszik, józanul fölmérte a Vörösmarty térteljesítő képességét: ennél több nézőt a környék forgalma bajosan tudott volna elszállítani, és ugyancsak nehezen képzelhető, hogy sokkal több sportág versenypályái elfértek volna a szűk területen.⁵⁰

Az OTT 1926-ban kis füzetben sürgette a budapesti stadion – „megannyi visszafajtott Magyar Vágy

6. kép. Nagy Teleki László Bélistás díjnok stadionterve (1927)
 OL K 450 1927 pallium. 153. f.

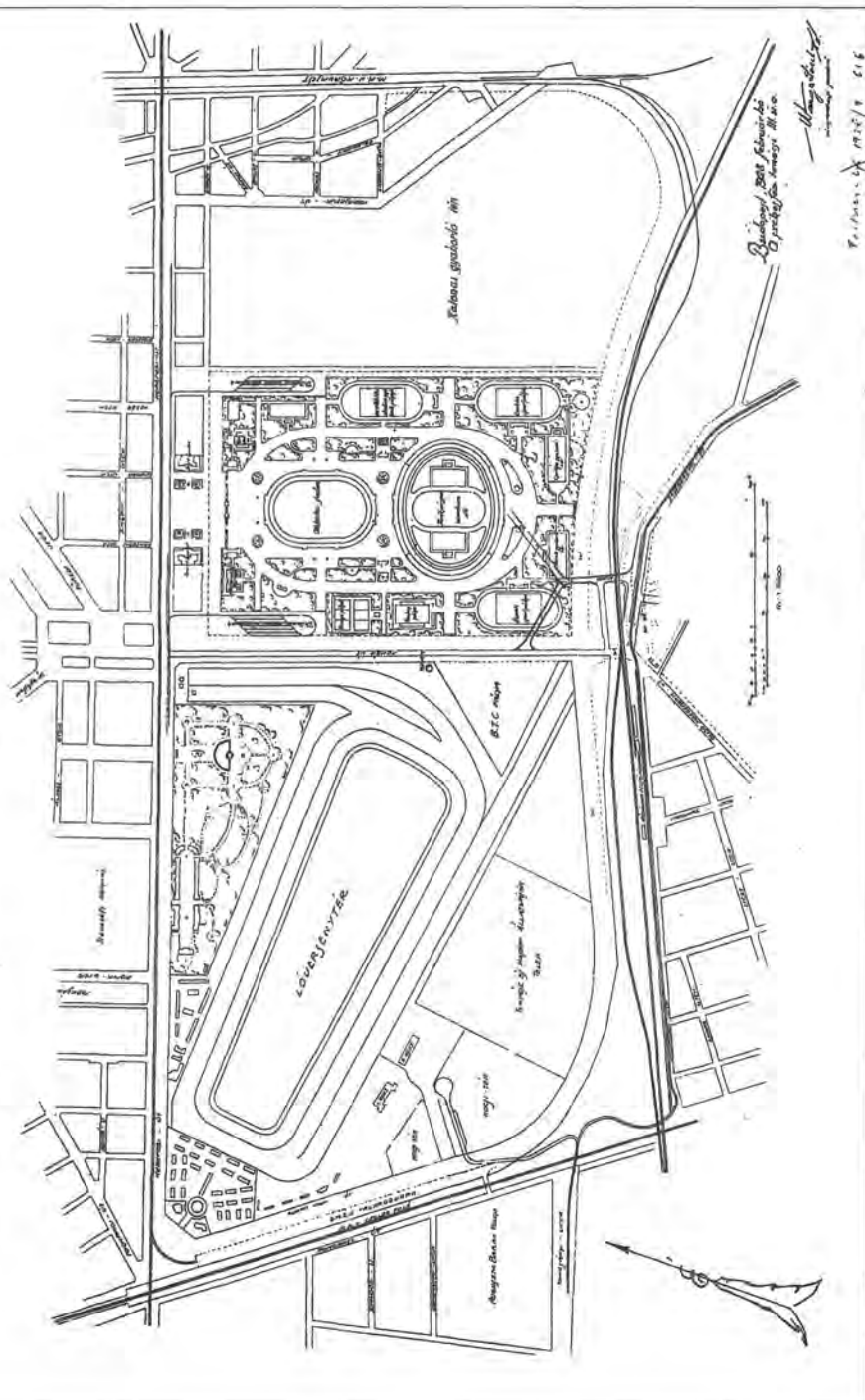
és a várvavárt Magyar Jövendő merész ívelésű temploma” – megépítését, amire a testnevelési adó, az OTA tartalékai és a nemzeti áldozatkészség elegendő kezdő összeget nyújthatna. Az OTT vágya továbbra is univerzális sportliget kialakítása volt, mely a gyakorló- és versenytereken kívül az országos testületek és a sportegyesületek székházával, a főiskolával, sportkönyvtárral, sportmúzeummal kiegészülve „a magyar testnevelésügy megszentelt csarnoka és erős fellegvára” lett volna. Az aréna mint sportmérkőzések, ünnepélyek, felvonulások, levante- és cserkészbemutatók, lovasversenyek és műelőadások jövendő színhelye feltétlenül jó közlekedést kívánt, ezért az elgondolás szerint nem kerülhetett perifériális területre. A füzet végigtekintett az elhelyezési kísérletek kudarcán, a sort az újlaki téglagyár Bécsi úti agyaggödre helyén építhető amfiteátrális megoldású stadion – a szűk utcák és a rossz közlekedés miatt szintén kivitelezhetetlennek ítélte – ötletével zárva. Időközben az Újpesti-szigetnek is befolyásos pártfogója támadt Gömbös Gyula honvédelmi miniszter személyében, de a cserkész nagytábornok megfutamatító 1926-os nyári árvíz e terv gyengéjét megmutatta.⁵¹

A közvélemény ekkorra már egyre türelmetlenebb volt, s a sajtó is elégedetlenül vette tudomásul a hivatalos tényezők késlekedését, amitől a „Luca-széke megröstellte magát és kiment a divatból”.⁵² Laikusok is sorompóba álltak – grandiózus tervekkel. Az egyik ilyen beadvány – Nagy Teleki László Béli-tás díjnok műve – több lehetséges helyszínt (Gellérthegy, Városliget, Népliget, Vérmező, Teleki tér, Tattersall, Erzsébet tér, Tisza Kálmán tér) is megjelölt. A mellékelt rajzok szerint a stadionépület domináns formaelemét a koronás kiscímer adta volna: az alaprajzon a futópályák félkörrei a címerpajzs alsó görbületéhez, ill. a latin korona ívéhez illeszkedtek, míg a ferde keresztet a szerző kertéptípussal szándékozott kialakítani – s ezzel kész is volt a tökéletes madártávlati kép. A teljes egészében üvegezett tetővel fedett(!), kerékpáros- és futópályával is felszerelt stadion futballpályájának gyepetgláit szükség esetén fel lehetett volna szedni s helyére parkettát fektetni vagy az alatta elhelyezett vízmedencét megnyitni (6. kép). Az ismét csak a korona formáját kölcsönző íves homlokzaton a magyar irodalomból vett valamely pozitív jelmondat várta volna a belépőt.⁵³

A Testnevelési Tanács 1926 őszén már abban reménykedett, hogy hamarosan kiírhatja a tervpályázatot a Vérmezőre vagy a lágymányosi állandó kiállítási területre, ám ismét csalatkoznia kellett. Újabb év telt el anélkül, hogy az ügyben a legkisebb előrelépés történt volna.⁵⁴ Karafiáth ekkor megpróbált felülről nyomást gyakorolni a fővárosra, csakhogy ehhez először a kormányt kellett megnyernie. Ezért 1927. szeptember végén levelet intézett Klebelsberghez (majd néhány héttel később Bethlenhez is), melyben évi ötszázezer pengő kiutalását kérte a Nemzeti Stadion céljára. Nyomatékképpen felsorolta a már álló stadionokat: Bologna, Frankfurt, Berlin–Grunewald, Hamburg, München, Stockholm, London és más városok büszkeségeit, s kiemelte, hogy „a sport nemzetközi propaganda szempontból ... nagy értékkel bír”. Végül a miniszter programjának egyik kulcsszavát kölcsönvéve utalt arra, hogy a stadion és a hozzá kapcsolódó létesítmények bizonyíthatnák „sportunk nagy fejlettségét és kultúrfölényünket”.⁵⁵

Folkusházy Lajos alpolgármester 1927. december 15-én a székesfőváros tanácsában indítványozta egy sportliget s benne a Nemzeti Stadion létrehozását a rákosi réten, az ún. ligettelki dűlőn. Indoklásában kifejtette, hogy mivel az addig felvetett terveket a főváros városfejlesztési és városrendezési okokból visszautasította, illő immár, hogy saját ajánlattal álljon elő. (A főváros korábbi nádor-kerti tervét az egyetemi fejlesztés koncepciója keresztülhúzta.) Az alpolgármester az új löversenyter mellett fekvő katonai lovassági gyakorlótér (a mai Fehér út–Kerepesi út–Keresztúri út–Jászberényi út négyszögben) 168 hektáros területéből mintegy 68 hektárnak az elkülönítését javasolta a folyamatosan bővíthető sportliget számára. A gondolat általában helyesléssel találkozott, de Karafiáth, bár maga is üdvözölte a jó szándékot, rögtön jelezte, hogy a helyet nem tartja ideálisnak. A tanács a Folkusházy-féle ideát lelkesen támogatta, és az ügyirat ezzel megkezdte több hónapos vándorútját egyik fővárosi illetékes hivataltól a másikig. Miután a kisajátítási albizottság (december 28.) és a sportügyi szakbizottság (1928. január 20.) egyhangúlag elfogadta a tervet, a Városrendezési és magánépítési ügyosztályon volt a sor, hogy a rendezési tervet előállítsa. A Warga László készítette rajzot az FKT március 19-én jóváhagyta, s ezzel a nemzeti sportliget kérdése végre a legfelső budapesti fórum, a közgyűlés elé került.

A KÖZP. KERESKEDESI-ÜT ÉS TEREH-ÜT MENTÉN A RÁKOSI GYAKORLÓ TÉRREN
TERVEZÉSI SPORTTELEP ELRENDEZÉSI TERVE

7. kép. Warga László rendezési terve a rákosi gyakorlóterre (1928)
Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 616.

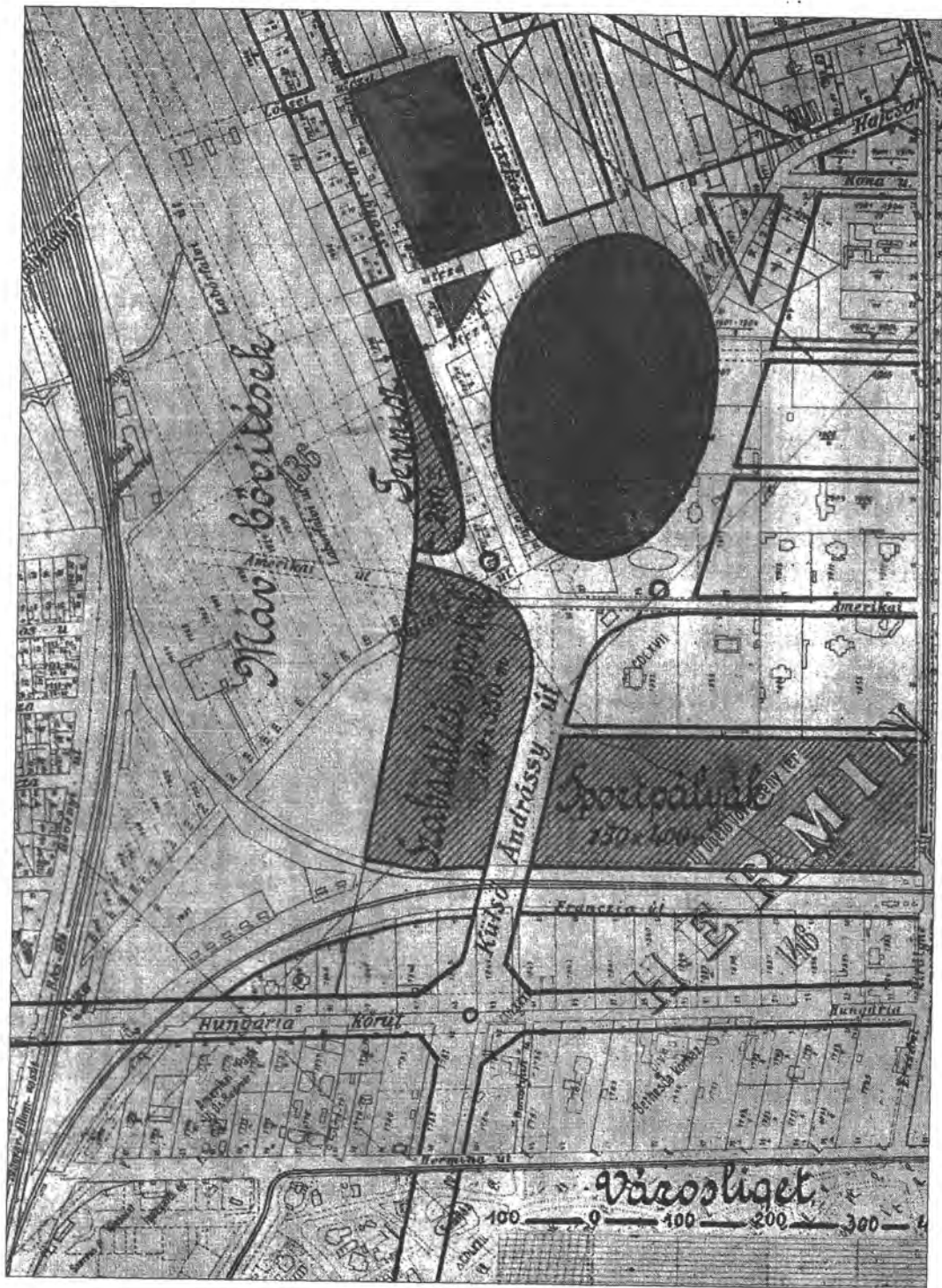
A sporttelep a tervek szerint a gyakorlótér nyugati felét foglalta volna el, egészen pontosan a Fehér út, a Kerepesi út, a Szigligeti utca déli meghosszabbítása (ma: Rákosfalva utca) és a kőbányai vasútvonal által bezárt 70 hektáros, téglány alakú területet. A négyszögű telek minden oldaláról megközelíthető komplexum főbejárata a Kerepesi útról nyílt volna; a látogatók a forgalmas főúttól mintegy kétszáz lépésnyire érhatték el a szimmetrikus elrendezésű, parkosított területet. A tervező a kaputól balra az úszóstadiont, jobbra a Testnevelési Főiskola épületét helyezte el. Szemben magasodott volna a nagystadion épülete, ezt jobbfelől kerülve a teniszpályákhoz, balra térve az atlétikai edzőpályához lehetett volna eljutni. A terven a stadiontól délre több sportág versenyének megrendezésére alkalmas furcsa formájú pályaegyüttes látható, benne kerékpárstadion, vízmedence, lovas- és futópálya és egy – autó- és motorversenyzésre szánt – ovális pálya. A park déli részébe került volna a cserkészek és a levették külön sportpályája és gyakorlótere (7. kép). A közlekedést a környező utak villamos- és vasútforgalma, valamint a park északi felének szárnyain elhelyezett, tizenkét sínpárral tervezett villamos-végállomás volt hivatott szolgálni.⁵⁶

A közgyűlés késedelem nélkül tárgyalásba vette az ügyet, és 1928. április 18-i 327. sz. egyhangú határozatával „a főváros serdült fiatalsága testi nevelésének fokozottabb biztosítása és általában az emberi testedző sportágak kultiválásának előmozdítása érdekében a Budapesten létesítendő sporttelep s ennek keretében építendő Országos Versenypálya (Nemzeti Stadion)” céljára a fent említett területet átengedte. A közgyűlés egyszersmind elfogadta a Warga-féle szabályozási tervet, tudomásul véve a tanács javaslatát, mely szerint „a kijelölt helyen létesítendő testnevelő intézmény ligetszerűen és akként képezendő ki, hogy amellet, hogy elsősorban a különféle testedző és testügyesítő sportágak elhelyezésére és művelésére szolgál, e célra kijelölendő részében a nagyközönség séta- és üdülhelyéül is szolgálhasson.”⁵⁷

A közönséget ez a példátlan sietség – másfél évtizedes huzavona után az elhelyezési vita négy hónap alatt eldőlt – kissé készületlenül érte. Pedig a magyarázat alkalmasint egyszerű: a főváros, melynek feladata volt a terület átadása, e gesztussal olyan telekről mondott le, amely – nem lévén közművesítve – nem képviselt túl nagy értéket, sőt gyakorlatilag nem is volt a birtokában. (A honvédség ugyan elméletileg csupán bérlője volt a területnek, valójában azonban a sajátjaként használta.) A kijelölt telek ráadásul látszólag minden igényt kielégített: bőséges hely állt rendelkezésre még nagyarányú további bővítésekhez is, az építkezést a sík terepen akár azonnal meg lehetett kezdeni, a közlekedés pedig – természetesen új viszonylatok létesítésével – megoldhatónak látszott. Ez a megoldás egy további előnyt is tartogatott az adósságát ily módon leróni készülő főváros számára: a „kietlen és városrendezési, városfejlesztési szempontból kevésbé kulturált” terület amúgy is időszerű fejlesztését a sportliget és a hozzá kapcsolódó infrastrukturális beruházások egyszerre megoldották volna.⁵⁸

Csakhogy a szinte puccsszerű elintézését nem mindenütt fogadták szívesen – különösen nem a budai oldalon, ahol Lágymányos, a Vérmező és Óbuda hívei a rákosi stadion eszméjén hatalmasan fölháborodtak. A veszedelem, hogy a stadion nem az egyszerre festői és arisztokratikus Budán épül meg, hanem sportolókkal és nézőkkel egyetemben „Pest porába fullad”, ellenlépésre serkentette őket. Az Óbudai Hegyvidéki Szövetség már áprilisban beadványt juttatott el az OTT-hez, melyben a Rákos helyett az ún. Kaszás-mezőséget (nagyjából a mai Bogdáni út–szentendrei HÉV–esztergomi vasút–Kunigunda utca közötti térséget) javasolta a stadion helyéül. Nem hiányzott a sajtótámogatás sem. A *Budai Napló* mindjárt ünnepélyes fogadalmat tett s követelte, hogy Budán épüljön „a talajából termett harci készség” és „a halhatatlan magyar virtus királyi palotája”. A Vérmezőt sem hagyták el korábbi hívei – s főként nem a Testnevelési Tanács. Karafiáth a *Pesti Hírlap*ban sülyesztette el az Újpesti-szigetet és az Óbudai-szigetet, s a Maróti-féle terv mellett tört lándzsát.⁵⁹ A vitának különös aktualitást adott, hogy éppen ekkoriban folyt a költségvetés országgyűlési tárgyalása, melynek során több felszólaló is pártfogásába vette a stadion ügyét. A legilletékesebb kultuszminiszter azonban nem tett közvetlen ígéretet a központi finanszírozásra, márpedig enélkül szó sem lehetett építkezésről.⁶⁰

Az OTT-t a fővárosi adomány felemás helyzetbe hozta. Közel másfél évtizede a tanács az arisztokratikus Vérmezővel álmodott, most pedig egyszerre egy közönséges pesti pusztaság látványára ébredt.

8. kép. Póka-Pivny Béla terve a Herminamezőre (1928)
 Póka-Pivny, 1928. 511

Ráadásul a rákosi terv oly nagyszabású volt, hogy azzal szemben minden következő ellenjavaslatnak is hasonló arányokat kellett felvennie. Ekkor derült ki, hogy az OTT, amely a stadion felépítéséért folytatott propagandát vezetett és a közvélemény várakozásait alaposan felcsigázta, tulajdonképpen maga ásta meg a vérmezői aréna sírját. A másfél évtizedes vita során ugyanis már nem egy önmagában álló sportpálya, hanem egy kisebbfajta sportváros felépítésének igénye fogalmazódott meg. A Vérmező pedig a maga 13 hektáros területével ennek már nem tudott megfelelni. Az utolsó szög talán éppen akkor került a koporsóba, amikor Vadas Gyula 1928 elején a *Testnevelés* című folyóiratban megjelent elméleti tanulmányában áttekintette a közelmúltban épült külföldi stadionokat. Megállapította, hogy kétféle iskola létezik: az egyik szerint a stadion csak egyetlen arénát jelent – ilyen volt a párizsi colombes-i, a berlin-grunewaldi és a bolognai stadion –, míg a másik a stadiont komplett sportligetben helyezi el – így épült a 45 hektáron elterülő frankfurti és a 70 hektáros kölni sportcentrum. E cikk egyrészt világhosszra tette, hogy az egyes javasolt területek, méretüknel fogva, melyik verzió megvalósítására alkalmasak, másrészt közvetve azt sugallta, hogy először a követendő koncepciót – aréna vagy sportliget – kell kiválasztani, s a stadion majdani helyének meghatározását ehhez kell igazítani.⁶¹

Az OTT ekkor újabb ismertetést adott a helyzetről, ami azonban semmivel sem vitte előbbre a stadion ügyét, hiszen megint csak a Vérmező gondolatával hozakodott elő. Pedig ekkorra már általában 80, sőt 100 ezres nézőszámok voltak forgalomban, ami véglegesen kivette e területet a józan számítások köréből. Mégis a nyilatkozók megválogatásával vagy éppen a tendenciózusan átszerkesztett nyilatkozatokkal az OTT azt sulykolta, hogy Budapesten ez az egyetlen stadionépítésre alkalmas hely. A rákosi rétnak homokos talaja és tökéletlen közlekedése miatt szépen jutott a bírálóktól, de nem járt jobban az Újpesti-sziget és az Óbudai-sziget sem.⁶² Csakhogy mindez már elkésett: a vita a sportliget javára dőlt el, és az egyre nagyobb komplexumokat tervező építésszek képzeletét többé nem lehetett megzaboláznia.

Vadonatúj tervezet került forgalomba 1928 nyarán, amikor Póka-Pivny Béla,⁶³ a Magyar Külügyi Társaság egyik titkára éppen a társaság idegenforgalmi szakosztályának ülésén terjesztette elő elképzelését a Herminamezőn építendő stadionról. (E helyen ma az M3 autópálya bevezető szakasza és a BVSC sporttelepe található.) Az előadás szövege hamarosan tanulmány, majd önálló füzet formájában is eljutott a közönséghez. Póka-Pivny szerint a stadion ügye mint „mélyreható általános érdekű, nemzeti feladat, sok hazafias, szépművészeti, szociális és idegenforgalmi vonatkozással” komplex tanulmányt igényel, a figyelembe veendő szempontok közül azonban kiemelkedik a megfelelően szép környezet és a jó közlekedés követelménye. A stadion a szerző szerint a kultusz és a reprezentáció eszköze is – „a magyar test és a magyar lélek fejlesztésének fókusz”, „kifejezője büszke vágyainknak, visszatükrözője integritási akarásunknak”. Elősorolván a korábbi elhelyezési tervek néhány erényét és számos baját, megállapította, hogy a stadiont mindenképpen a jóval népesebb Pesten kell fölépíteni, annak is a legsűrűbben lakott VI. és VII. kerülete szomszédságában. Innen már, Póka-Pivny számára, önként adódott a Herminamező, e „lehetetlenül elhagyott, elárvult, rendezetlen hely” felfedezése. A szerző szerint a szomszédos rákosi pályaudvar – a létesítendő Stadion-pályaudvarral –, a földalatti és az autóbuszok meghosszabbítandó vonaljai, valamint a kiterjedt villamosközlekedés könnyen elbíra a tömeges forgalommal, magát a területet pedig a MÁV olcsón átengedheti. A medencéket a közeli Rákospatak vize táplálja, a termálforrások pedig lehetővé teszik a téli versenyzést. A rendező pályaudvar mellett egymérföldes evezőspálya épül, ami télen korcsolyapályává alakítható. Felépül a százezer nézőt befogadó stadion és a 115x200 méteres vízisport-centrum, ezenkívül 280 méter hosszban süllyesztett tenispályák, 400x150 méteres, illetve 350 x150 méteres területen szabadtéri sportpályák létesülnek, míg a lovassport megmarad a szomszédos ügetőpályán. (8. kép) Mindezek a szerénynek éppen nem mondható építkezések a felvezető útvonalra képzeltnagyszabású tereprendezéssel egészültek volna ki. Ahol a stadion felé nyílegyenesen futó Andrassy út eléri a Hermina utat, folytatja a szerző, pompás, széles út nyílik több külön fasorral. Már a Városligetben megkezdődik a szobrok sora. Először a ritkás liget végében, a dombon álló fehér márványszarvast úzó Hunor és Magor aranyozott bronzalakja tűnik fel (a magyar legendák első „sporteseménye”), majd a solymászó Ildikó és Gyöngyvér (a „magyar nősport egy legendás alakja”). A Hungária körút kereszte-

ződésében „a magyar legendás erő megtestesítője, Toldi Miklós szobra lenne elhelyezhető, amint a vendégoldallal mutat – a Stádion felé”, odébb Mátyás és a legyőzött Holubár szobra áll. A stadion tizenhat kapuját Botond, Deák Balázs (a szerző itt bizonyára Magyar Balázs kapitányra gondolt), Kinizsi, Lehel és a többi hős neve és szobra ékíti, a kapuk oszlopaire pedig a történelmi Magyarország egy-egy vármegyéjének címere kerül. „Egyelőre természetesen csak a meg nem szállt vármegyék címerai nyernének elhelyezést egy-egy oszlopon. A többit majd aszerint vésnők fel, amint a területek felszabadulnak.” A főbejárat melletti óriás kőtáblák az olimpiai győztesek neveit tartalmazta volna, a főbejárat melletti két vízmedence pedig Búvár Kundnak, ill. annak a marseille-i polgárnak az emlékéit örökítette volna meg, aki a hatóságok tiltása miatt úszva vitt koszorút Kossuth Lajos hajójához 1851-ben.⁶⁴

Hamarosan részletes kimunkálást nyert Óbuda polgárainak stadionpályázata is. Az Országos Közegészségügyi Egyesület (OKE) nevében Gerlóczy Zsigmond elnök és Schuschny Henrik főtitkár július 15-én felterjesztést intézett az OTT-hoz a rákosi telekadományozás ellen. Levelükben a budai oldal jó levegőjét állították szembe Pesttel, ahol a „sokféle szenny mintegy burkot alkot a város felett”. Az OKE néhány hónap múlva ismét lökést akart adni a Nemzeti Stadion megkezdett ügyének. Az 1929. februári gyűlésen felszólaló Buday Gyula testnevelő tanár tagtárs leszögezte, hogy a stadiont az óbudai hegyek aljában kell felépíteni, mert ez a főváros legtisztább levegőjű vidéke s mert „a környező hegyek szépsége, fedett uszoda létesítését szinte hangosan kínáló bőséges vízü forráshoz közelsége, az evező-sport részére a Duna szomszédsága, a téli sportok: síelés, rödlizás gyakorlásához kínáló közeli hegyek, célövés számára mint golyófogó a Bohn-féle téglagyár elhagyott bányájának hegyfelőli oldala, autóversenyekre a Bécsi-út, mint az ország egyik legjobb útja, amelyen át már nagyobb autóversenyeket lebonyolítottak, valóban Óbudát jelölik meg mint legalkalmasabb helyet a Nemzeti Stadion megépítésére”. A sportpark optimális helyéül mindezek alapján a Kaszás-mező adódott, amit hozzászólásában ekkor Hájós Alfréd is helyeselt. Az OKE válaszmánya felkarolta az ötletet és folytatta akcióját a stadion rákosi „portengerbe” való telepítése ellen.⁶⁵

Budapest levegője valóban itt a legtisztább, ahol az uralkodó nyugati és északnyugati szelek által a pilisvörösvári hasadékon át behozott és előzőleg a pilisi hegylánc erdeiben megtisztult légtömegek még nem szedik fel a város által termelt szennyeződések. Az OKE jó érzékkel talált rá erre a szempontra, ami mind a stadion, mind az ide elképzelt sportliget, mind az ezek megvalósulása nyomán esetleg ide-települő lakosság – vagyis a város ésszerű terjeszkedése – számára lényeges volt. Ettől kezdve a tiszta levegőt minden elhelyezési terv készítőjének mint az egyik legfontosabb tényezőt kellett figyelembe vennie. Az OKE, hogy elképzeléseinek érvényt szerezzen, minden fórumot megkeresett. Április végén levélben hívta fel a főváros tanácsának figyelmét az óbudai elhelyezés előnyeire, május elején pedig a fővárosi közgyűlésben Vörösváry Miklós javasolta, hogy a Nemzeti Stadion „közegészségi, közlekedési, sportfejlesztési és városrendezési szempontok figyelembevételével” a Kaszás-mezősségen létesüljön. Ugyancsak az OKE kampányának eredményeként a népjóléti miniszter az óbudai terület és a rákosi gyakorlótér megtekintésére szakközeget küldött ki, majd 1929. november 5-én leiratban fordult a polgármesterhez. A Kaszás-rét – így a leirat –, „a Duna és a dombok közé ékelve pormentes, tiszta levegőjével és természetes szépségével, kellemes, üdítő benyomást tett”, és közlekedésének megjavítására is jó kilátások mutatkoznak. „A Stadionnak igényelt területet övező vidék természeti szépségénél és sík voltánál fogva építkezésre kiválóan alkalmas”, ezzel szemben a „gyárak és pályaudvarok elhelyezését és az uralkodó nyugati szeleket figyelembe véve a rákosi gyakorlótér füstös és poros légköri zónának a kellős közepébe esik, talaja erősen homokos, ez okból porképző és különösen tömegmozgásoknál a porok szellőszzerű felverődését okozná és közlekedési viszonyait tekintve se nyújtana oly sokoldalú megközelítésre módot, mint aminővel a Kaszásrét kecsegtet. Mindezek alapján a Nemzeti Stadion elhelyezésére a két említett terület közül a Kaszásrét alkalmasabbnak mutatkozik.”⁶⁶

Csakugyan, a Bécsi út alatt rejtőző, sportcélokra is alkalmas 21°C-os bőséges vizet adó Árpád-forrás, az előnyös fekvés és a tiszta levegő egyaránt a Táborhegy lábánál felépítendő „Árpád-stadion” javára szólt. (A részben fővárosi tulajdonban lévő, gyéren beépített területet az óbudaiak azért is különö-

sen alkalmasnak tartották, mert a már régóta elhatározott, de a millenniumi építkezésekből kimaradt Árpád- emlékének ideális elhelyezést kínált.)

A Testnevelési Tanács természetesen maga is igyekezett kihasználni a rákosi tervet aláásó, a kristályos budai levegőnek – s így közvetve a Vérmezőnek – tett ingyenreklámot, és a kultuszminiszterhez írott előterjesztésében egészségi szempontból aggályosnak nevezte a főváros által felkínált területet. A Rákosi-párti tábor ugyanakkor korábbi nagyralátó – a pesti oldalon valóban könnyebben megvalósítható – terveivel próbálta meg szembesíteni az OTT-t.⁶⁷

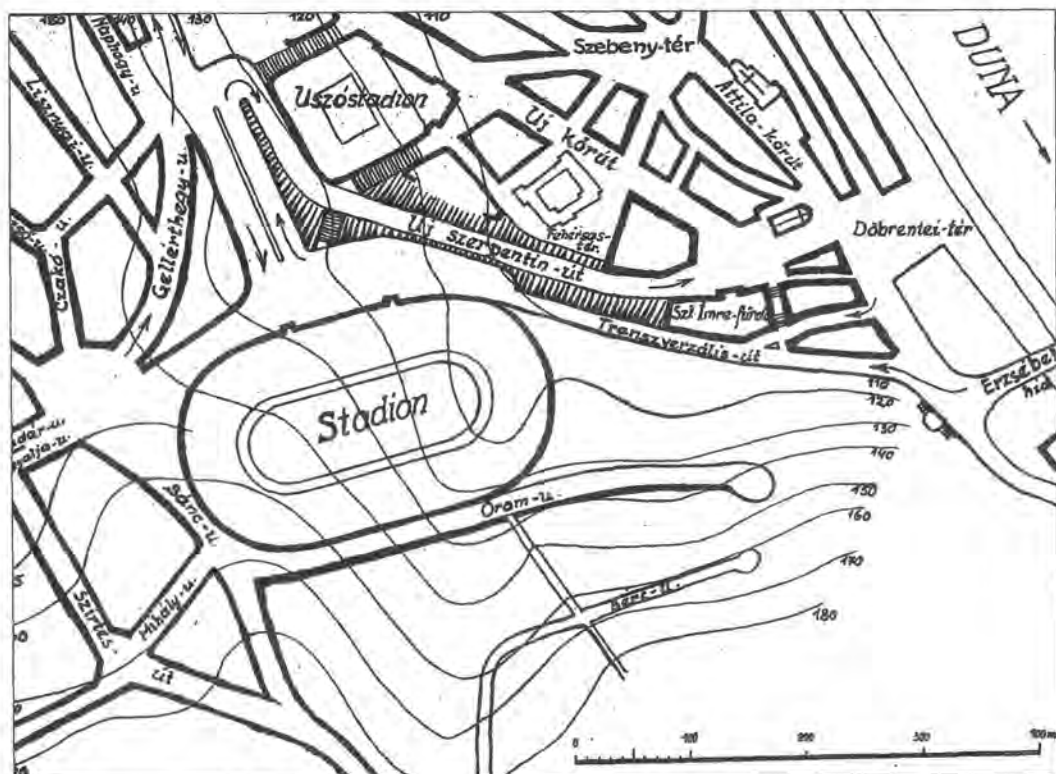
A fővárosi ügymenetre mindezek a viszályok látszólag nem voltak befolyással. A tanács június 14-én 2 millió pengőt állított be az 1929-es költségvetésbe a Nemzeti Stadion előmunkálataira, majd 1928. július 11-én felterjesztette a közgyűlési határozatot a kultuszminiszterhez. Az indoklás a külföldi példákra hivatkozva kiemelte a külvárosi sportligetek előnyeit s megemlítette a főváros illetékes bizottságainak pártoló állásfoglalását. Eszerint a rákosi rétet magas fekvése, egészséges környezete, a telket határoló utak közlekedési eszközökkel (MÁV, HÉV, autóbusz, villamos) való ellátottsága, úgymond, kiválóan alkalmassá teszi sportrendezvények mellett „más tömeges bemutatásokra és ünnepélyekre, felvonulásokra, katonai, levente- és cserkészmutatványokra, tornaünnepélyekre, lovasjátékokra, művészeti előadásokra, tömeghangversenyekre, sőt gyűlések céljára”. Klebelsberg azonban éppen e napokban a képviselőházban tartózkodóan nyilatkozott az ügyben, mondván: „a feladatok kellő sorrendbe állításának hiánya lenne az, ha mi egyszerre a legnagyobb intézményt [értsd: a stadiont] hoznánk létre akkor, amikor Budapesten és a vidéki városokban az alapintézmények még nincsenek meg”.⁶⁸

Ezzel a sportliget ismét kimaradt az állami költségvetésből, néhány hónap múlva pedig, amikor a magyar gazdaságot is megrázta a világválság, a nagy beruházások tucatjaival együtt a stadion is jó időre távol került a büdzsétől. Karafiáth Jenő, az OTT elnöke 1930 júniusában még feliratban emlékeztette a miniszterelnököt arra, hogy Magyarország csak akkor kaphatja meg az 1940-es olimpiát, ha 1931-ben megkezdődnek a Nemzeti Stadion építésének előkészületei. (Az általa szükségesnek tartott 50–60 ezres stadion építési költségeit 3,5–4 millió pengőre becsülte, helyszínül pedig a Gömbös által is támogatott Óbudai-szigetet ajánlotta, melyet az FKT valóban közcélokra szánt.)⁶⁹ A felirat azonban nem járt sikerrel: a szűkös anyagi forrásokból képtelenség volt ilyen nagyszabású beruházást megindítani. „Nem maradt tehát hátra más – panasolta 1931-ben a főváros testnevelési igazgatója –, mint bízni a Mindenhatóban, aki talán megegyezzen meg fogja segíteni a magyar nemzetet, hogy új erőre kapva, ismét az alkotások terére léphet.”⁷⁰

A GAZDASÁGI VÁLSÁG

A harmincas évek elején a stadion ügye tetszhalott állapotban volt. Klebelsberg nagyszabású kultúrpolitikai elképzeléseit maradi ellenzéke részéről mind erőteljesebb támadások érték. A kultuszminisztert azal vádolták, hogy az ország állapotát figyelmen kívül hagyó, pazarló fejlesztési programjával veszélybe sodorja a költségvetést. Maga Klebelsberg a sorozatos bírálatokat egészen a Bethlen-kormány bukásáig állta, ám az 1930–31-es büdzsé gyakorlatilag már semmilyen sportberuházással sem számolt. Az utolsó nagy vállalkozás a Margitszigeti Sportuszoda felépítése volt 1930-ban, amely az olimpiára nagy reményekkel készülő úszóknak és vízilabdázóknak kínált a korábbinál sokkal jobb edzéslehetőséget, s részben ezért is került a Nemzeti Stadion elé. A válság mélypontján azután, 1932-től két év leforgása alatt közel egyharmadával csökkent a kultuszárca költségvetése: az 1932. évi 140 millió pengőről előbb 119 millió, majd 1934-ben kb. 100 millió pengőre. (A sportra szánt közpénzek olyannyira megfogyatkoztak ekkoriban, hogy pl. az 1932-es Los Angeles-i játékokra utazó magyar olimpiákonok részvételi költségeit az amerikai magyarság adományából kellett kiegészíteni.) A stadion azért továbbra is beszédtema maradt, de érezhetően visszaesett az aktualitások rangsorában. A korábban oly lelkes *Testnevelés* 1930 januárjától több mint három éven keresztül egyetlen írást sem közölt e tárgyban.

Mégis – a kedvezőtlen feltételek dacára – 1930-ban két, a fantasztikum határát súroló terv is szüle-

9. kép. Wittenbarth Győző gellérthegy-i és tabáni sportépületei (1933)
Wittenbarth, 1933. 352.

tett a Nemzeti Stadiont is tartalmazó sportváros felépítésére. Az egyik Pogány Móric⁷¹ grandiózus látomása volt: Lágymányos új beépítésének terve, amely Klebelsbergnek az egyetemi városnegyeddel kapcsolatos intencióit tartotta szem előtt. A sportcentrum közlekedését a már meglévő villamosvonalak, valamint közel háromhektáros autóparkoló, külön vasúti pályaudvar és a rövidesen megépítendő Horthy Miklós-híd⁷² látta volna el. Pogány nem szabott határt képzeletének, amikor e teljesen elhanyagolt, de remek fekvésű szűz területet egyszerre kívánta a „magyar Dahlem”, a vásár és a Nemzeti Stadion otthonává tenni. A tervezett híd tengelyébe húszhektáros teret helyezett, ennek szélére hatalmas toronyépületeket állított, köztük a 14 emeletes, 58 méter magas Tudomány tornyát. Az összes sportágnak, valamint a kiállításnak és a dunai strandfürdőnek helyet adó komplexumot a Nádor-kertben helyezte el s ehhez a Dunával párhuzamosan 80 méter széles utat vezetett. A terv további sorsáról nincsen tudomásunk, de nem kétséges, hogy annak finanszírozására senki sem vállalkozott volna.⁷³

A másik terv Pál Hugó munkája volt, aki a Póka-Pivny-féle herminamezei tervet módosította a látvány javítása és az Andrassy útról betorkolló forgalom jobb elosztása érdekében. A stadiont némileg nyugat felé tolta volna, hogy az a vasúthoz közelebb kerüljön. A sportcentrumot ezenkívül új autóbusz- és villamos-végállomások, óriásparkoló, sőt egy repülőtér is segített volna bekapcsolni a közlekedésbe.⁷⁴ Ám ezek az elképzelések inkább csak annak jelei voltak, hogy él még az érdeklődés a stadion ügye iránt, hiszen olyan időkben kerültek a nyilvánosság elé, amikor megvalósításukra – nem csupán túlzó arányaik miatt – a leghalványabb esély sem mutatkozott.

A pénzügyi helyzet valamelyes javulásával párhuzamosan azután ismét egyre többet lehetett hallani a nemzeti testnevelésügy és a magyar olimpiai mozgalom leendő fellegváráról, 1933 végére pedig való-

ságos háború bontakozott ki építészek, publicisták és kerületi érdekeltségek között. Még 1933 februárjában Kézdi-Kovács László tett közzé rövid írást az *Egészség* című folyóiratban, és – visszatérve egy 1926-os *Pesti Hírlap*-beli cikkére – megint a Római-part környékét ajánlotta az illetékes hivatalok figyelmébe. Mint írta, a részben kincstári tulajdonban álló, tekintélyes nagyságú beépítetlen terület minden sportnem számára megfelelő lehetőséget nyújt, sőt a majdani Nemzeti Stadion körül még egy botanikus kert is elfér. Az építkezést megkönnyíti, hogy a közeli dunai kavicságy, a csillaghegyi kőbánya, a kisingpusztai homokbánya és az újlaki téglagyár valósággal tálcán kínálja a szükséges építőanyagokat. A budai oldal közismert közlekedési nehézségeit a már addig is meglévő vasúti, közúti és folyami közlekedés kibővítésével lehetne megoldani, ugyanakkor a terület viszonylag jó közműellátottsága és korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló kristálytiszta hévizei csökkentik a szükséges infrastrukturális beruházások volumenét. Kézdi-Kovács kesernyésen jegyezte meg, hogy a hét évvel azelőtt Karafiáth kérésére az OTT-hoz elküldött, Almási Balogh Lóránt által készített tervekre nem érkezett válasz, amin persze nem szabad csodálkozni, hiszen – noha minden a Római-part mellett szól – az óbudai vezetők „nem értenek eléggé a reklám-dob veréséhez”.⁷⁵

Az igazi offenzívát ismét az OTT indította meg. Folyóirata, a *Testnevelés* először Mártonffy Miklós írását közölte a márciusi számban, melyben az OTT szakelőadója indítványozta, hogy Magyarország pályázza meg az 1940-es olimpiai játékok rendezését és építse fel végre nemzeti stadionját.⁷⁶ Az áprilisi és májusi számban jelent meg Wittenbarth Győző⁷⁷ kétrészes összegző tanulmánya az addig született elhelyezési tervekről. A tanulmány kilenc szempont szerint rangsorolta az egyes terveket, majd ezeket összeítve megállapította, hogy a Nemzeti Stadion elhelyezésére a Margitsziget a legalkalmasabb.⁷⁸ Az alacsony építési költségek azonban Wittenbarth szerint a Gellérthegy mellett szóltak, ezért a szerző mindjárt készített is ide egy elhelyezési tervet (9. kép). E kétségkívül pompás fekvésű terület domborzati viszonyait kihasználó terv voltaképpen Póka-Pivny Béla egy korábbi elgondolásának javított kiadása volt. Póka-Pivny a Gellérthegy északi oldalát javasolta a stadion helyszínül,⁷⁹ és az ekkorra általánosan elfogadott észak–déli tájolást követte, amely a rendszerint délután játszott futballmérkőzéseken egyik csapatot sem állítja szembe a lenyugvó nappal. Stadionját azonban a szűk térben így nem tudta elhelyezni, ezért a szükségesnél kisebb teret iktatott be a pályák és a lelátók közé. Wittenbarth kimutatta, hogy helyes méretezés esetén az Orom utca hét telkét ki kellene sajátítani, s ez mintegy 2 millió pengővel növelné a költségeket. Wittenbarth ezért kelet–nyugati tengelyű stadiont tervezett, melynek bejárata a Transzverzális úton (a mai Hegyalja úton) nyílt volna a 132 m-es szintvonalon. Wittenbarth szerint a 332x192 m-es külső méretekkel felvett, százezres stadion lelátójának nagyobb részét (kb. 75 ezer ülőhelyet) egymillió pengő költséggel csupán földmunkával lehetett volna megépíteni, a kitermelt kötömeg pedig a nézőtér burkolására szolgált volna. A szükség esetén később felépítendő, a Tabán felé néző tribünív magasépítési munkáinak költségét 2,5 millió pengőre tette. A szomszédos Rudas fürdő vizével táplált úszóstadiont a Tabánban képzelte el – szintén félig a domboldalra támaszkodó lelátóval.⁸⁰

Hamarosan megérkezett a válasz is, mégpedig éppen a Hajós Alfréd mellett a legtermékenyebb magyar sportépítész, Mattyók Aladár részéről. Mattyók lakonikus értékelése szerint Wittenbarth sok fáradtsággal dilettáns munkát végzett, hiszen osztályozási szempontjainak egy része irreleváns, adatai nemegyszer önkényesek. Mattyók emlékeztetett arra, hogy az ún. stadionalapot csak a kivitelezésre lehet felhasználni, a területről pedig a fővárosnak kell gondoskodnia. Éppen ezért a lehetséges helyszínek közül máris ki kell zárni a Margitszigetet, a régi lóversenyteret, a herminamezei ügetőpálya környékét, a Vérmezőt – és a Gellérthegyét.⁸¹ Mattyók különböző okok miatt elvetette az újlaki téglagyárat, az Újpesti-szigetet és az Óbudai-szigetet is. A fennmaradó lehetőségek közül – attól függően, hogy magányos stadion vagy sportliget létesül-e majd – a Vizafogót (Újpesti-rakpart), Lágymányost és a Nádor-kertet, ill. a Kaszás-rétet és a Rákosi-rétet hozta javaslatba. Köztes megoldás esetére pedig megint csak a Vizafogót: az Újpesti-sziget és a Rákos-patak torkolata közti partsávot ajánlotta az illetékesek figyelmébe.⁸²

A fenti összegező értékelésekkel kapcsolatban alaposan megoszlottak a vélemények, és ez minden érintettet ismét cselekvésre sarkallt. Építészek egész légiója fogott hozzá a tervezéshez, megszaporodott

a vonatkozó sajtóközlemények száma, Schäffer István óbudai kövezőmester és földbirtokos pedig 11 és fél hektáryit ajánlott fel a sportcentrum megépítésére a Szentendrei út, az óbudai vasút, az Aranyhegyi út és a békásmegyeri határ között fekvő telkeiből.⁸³

De nem tétlenkedtek a hivatalok sem. Kelemen Kornél képviselő, az OTT új elnöke a parlamentben sürgette a stadion felépítését, miközben a kormány szemére lobbantotta, hogy a költségvetésben ismét nem szerepel sportberuházás.⁸⁴ A főváros közoktatásügyi ügyosztálya mellett működő sportügyi szakbizottság 1933. május 2-i ülésén pedig Schmarilla Géza szakbizottsági tag komor színekkel festette le a budapesti sportpályák állapotát, felidézve a pár nappal korábban lejátszott magyar–osztrák labdarúgó-mérkőzést, amikor is az FTC-pálya szűk lelátóin összepréselődött közel negyvenezer néző élete állandó veszedelemben forgott. A hasonló helyzetek elkerülése érdekében indítványozta, hogy a főváros mihamarabb építsen legalább hetvenezres pályát a Népligetben, az ügyosztály pedig tárgyaljon a Testnevelési Tanáccsal és a kormánnyal a Nemzeti Stadion felépítéséről.⁸⁵

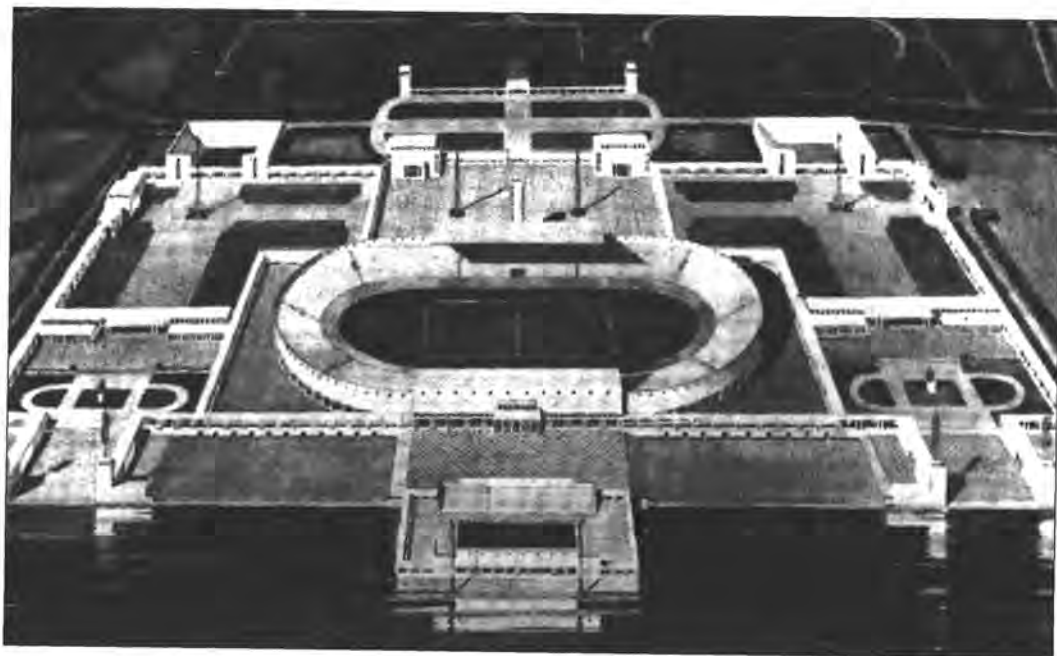
A stadionkérdésnek ekkorra már vagy tucatnyi gazdája volt. Beleszólása volt az építészársadalomnak, a kerületi érdekköröknek, az OTT-nek, a MOB-nak, a főváros legalább hat illetékes ügyosztályának és bizottságának, a tisztiorvosi hivatalnak, a kultuszértécsanak – és persze mindenekelőtt a pénzügyminisztériumnak. Ezenkívül időnként hallatta a hangját a honvédség, a miniszterelnökség és a kormányzó is. Igazán nem csoda, hogy e közjogi és hivatali labirintusban a stadion ügye évtizedeken át kallódott.

A sportügyi szakbizottság mindenesetre tette a dolgát: négy tagját kétnapos tanulmányútra Bécsbe küldte a Práter stadion megsejmlélésére, egy hónap múltán pedig albizottságot alakított a fővárosi hivatalokkal való tárgyalások folytatására. A szakbizottság már ekkor jelezte, hogy szüksége van az addig felmerült összes elhelyezési tervre, ezek azonban csak 1936–1937 fordulóján jutottak el hozzá. Az iratokból egyébként kitűnik, hogy a főváros vezetősége a rákosi terület átengedését nem pusztán gesztusnak szánta, hanem egyben jelzésnek a kormány- és szakszervek számára. Mint az a szakbizottság ülésén megfogalmazódott: a kétmillió pengő értékű felajánlás fejében a fővárosnak döntő szóval kell bírnia a további tárgyalásokon.⁸⁶

A NAGY STADIONVITA

A székesfőváros és a Testnevelési Tanács nézetkülönbségeit azonban hamarosan háttérbe szorította az az elképesztő sebességgel terjedő mozgalom, amelyben 1933 őszétől az építészársadalom tekintélyes része és csaknem valamennyi budapesti kerület részt vett. Az újfent napirendre került stadionkérdés – s vele az építési, foglalkoztatási és fejlesztési lehetőségek, no meg persze a presztízs szempontok – mindenki fantáziáját megmozgatták. A válságévekben jelentősen megcsappant az építési beruházások száma, s ettől a főváros, valamint a kerületi előljáróságok éppúgy szenvedtek, mint maguk a városlakók és a munkát hiába kereső építőipari dolgozók. A Nemzeti Stadion nem csupán egyszeri nagyberuházást ígért, hanem a környék járulékos infrastrukturális fejlesztését, a telekárak és az idegenforgalom növekedését – és persze a szerencsés kerület ázsiójának emelkedését.

A tervek parádéja novemberben kezdődött egy városrendezési kiállításon, de az első hangok már októberben megszólaltak. Hajós Alfréd október 1-jén a Magyar Mémök- és Építész Egyletben (MMÉE) tartott előadásában megállapította, hogy a sporttelepek számára csak a külső kerületek maradtak meg, mivel a centrumban nincs olyan hely, amely a 80–100 ezres stadiont és a hozzá tartozó sportfórumot elbírná. Alkalmassint a Wittenbarth-tanulmány ösztönzésére Hajós az addig felmerült összes elhelyezési tervről értékelést adott. A túl szűk Vérmészöt és Pasarétet, valamint a csak túl nagy anyagi áldozattal megvalósítható Lágymányos-nádor-kerti, Újpesti-szigeti, rákosi és Kaszás-réti megoldást elvetette, a már foglalt Kerepesi úti ügetőpályával, Népligettel és Margitszigettel együtt. A Városligetről azért mondott le, mert az átalakítás túl nagy parkterülettel fosztotta volna meg a fővárost. A rostán csak négy terv maradt fenn: a régi lóversenyter, a Herminamező, a Vizafogó és az Óbudai-sziget. Szívéhez az utóbbi állt ekkor a legközelebb, de a terv horribilis költségeit pillanatnyilag lehetetlen volt fedezni.⁸⁷

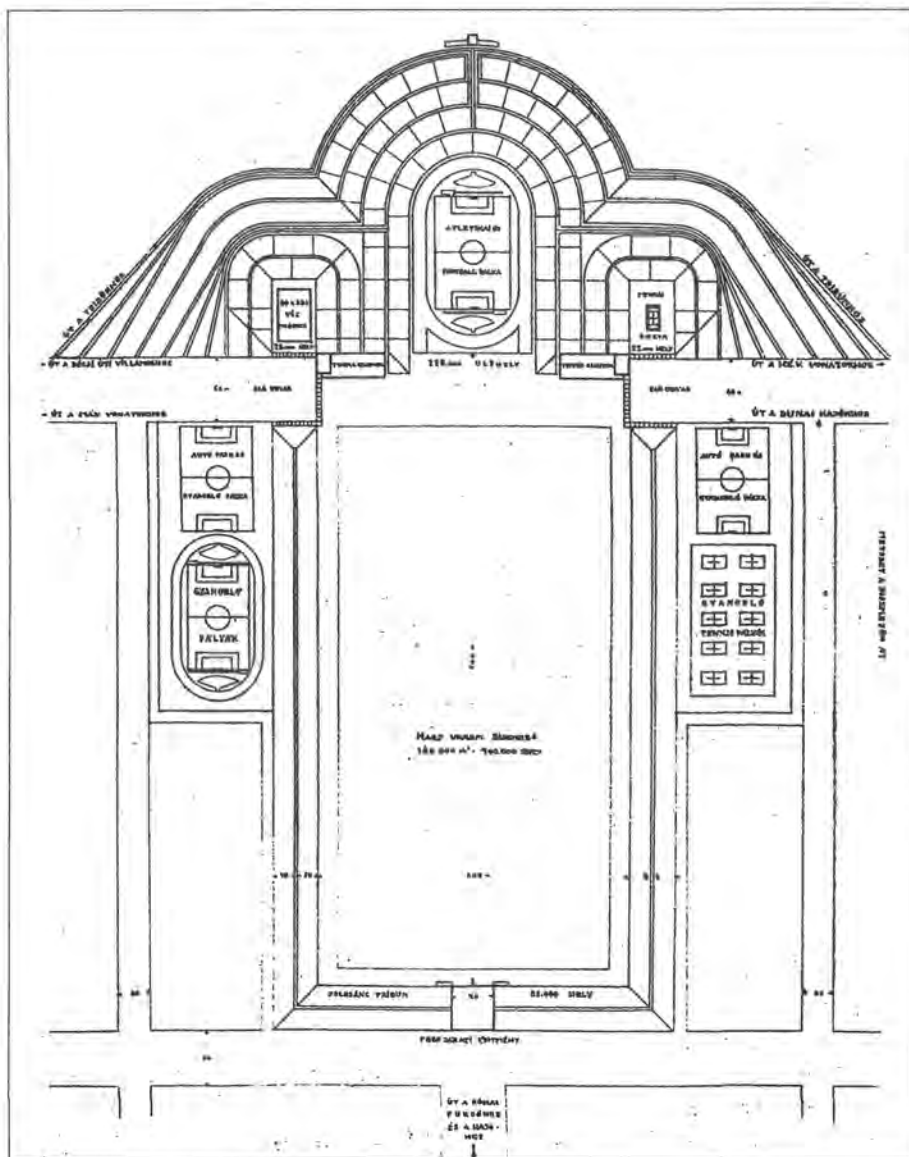

10. kép. Vágó Pál Nádor-kerti stadionterve (1933)
Tér és Forma, 1933/12. 412.

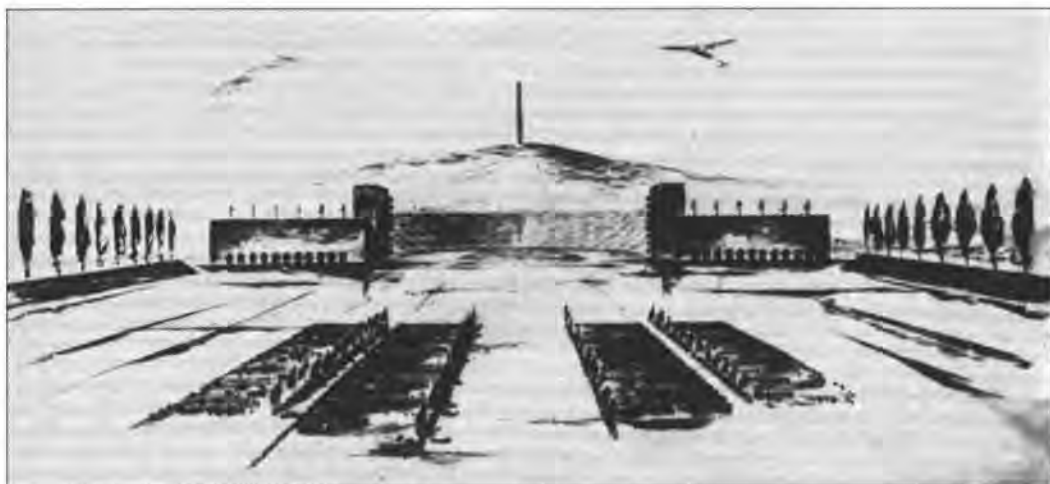
Ugyanekkor Nadas Ödön mérnök is stadiontervet készített. Az ő hatvanezres stadionja az Üllői út, a Gyáli út, az Ecséri út, a Keleti pályaudvar és a Ferencvárosi állomás töltése közti területen húzódó kisrákosi gyakorlótéren állt volna. (A meglehetősen szerény adottságokkal bíró terület egyetlen nevezetessége az volt, hogy itt rendezték 1909 októberében Louis Blériot budapesti bemutató repülését.) Nadas a mintegy 11 hektáros telekre futballpályát, 400 méteres futópályát, valamint ugró- és dobópályákat tartalmazó hagyományos arénát tervezett két változatban. Mindkét stadion 24 ezer ülő- (ebből 13 ezer fedett) és 36 ezer állóhelyet kínált, két-, ill. hárommillió pengős költséggel. E terv – bizonyára a választott szegényes környezet és a túlzott visszafogottság miatt – nem váltott ki komolyabb visszhangot.⁸⁸

November 10-én, pénteken kiállítás nyílt a Gellért Szálló pálmatermében Budapest városépítési problémái címmel. A MMÉE által rendezett bemutatón kritika alá vonták a főváros tervszerűtlen város-elemeit, és tervek hoztak a Duna-partok, az Eskü tér (a mai Március 15. tér), a Duna-hidak és a fürdőváros rendezésére. A közönség három stadiontervet is láthatott: Vágó Pál⁸⁹ nádor-kerti sportcentrumát, Wittenbarth arénáját – bizonyára a már ismert gellérthegyit tervet –, valamint az Árkay Bertalan⁹⁰ és Borbíró Virgil⁹¹ által megálmodott aranyhegyi stadiont.⁹² Vágó tervének mindössze egy kisméretű látványrajzát ismerjük (10. kép), s ebből úgy tűnik, hogy az lényegében átmenetet képezett a sportliget és az egyszerű stadion között. A Duna mellett fekvő, észak–déli hossz tengelyű, mintegy hatvanezres, hagyományos labdarúgó- és atlétikai stadiont környező tágas, parkosított tereken kevés kimondottan sportcélú épület látható. Ilyen a téli kikötő partján álló nyitott uszoda és a stadion nyugati főbejárata mögött elhelyezett néhány edzőpálya. A terv – a szűkös terület adta nyilvánvaló korlátok miatt – némileg emlékeztet Pogány egykori elgondolására. Látványrajza kétségkívül szellős és elegáns, a klasszicizáló modern vonalak és a térelemek kínos derékszögei ugyanakkor túlzottan merevvé és ünnepélyessé teszik az elrendezést. Mindez azért is különös, mert a Nádor-kert méretei – mindössze 23 hektár – nemigen engedtek meg efféle pazarlást.

A legnagyobb visszhangot kiváltó stadionterv az Árkay–Borbíró-féle⁹³ óbudai elképzelés volt, amely hosszú évekre meghatározta a stadionvita irányát és hangvételét. (Az Aranyhegy mint a Nemzeti Stadion helyszíne még a Népstadion építése idején, sőt azután is felbukkant.) A terv pártolói és ellenzői számára ugyanazok a jellemző jegyek szolgáltatták az érveket. A sajátosságok, amelyek az aranyhegyi stadiont megkülönböztették az összes korábbi tervtől, éppen abban ragadhatók meg, amivel túlléptek a stadion mint sportépület felfogásán. A két építész a Nemzeti Stadion megtervezésekor a természettől adott s alig befolyásolható adottságokat vette kiindulópontnak: a levegő minőségét, a város terjeszkedésének logikus irányát és a terület fekvését és nagyságát – minden további szempontot csak másodlagosnak te-

11. kép. Árkay Bertalan és Borbíró Virgil aranyhegyi stadionjának alaprajza (1933)

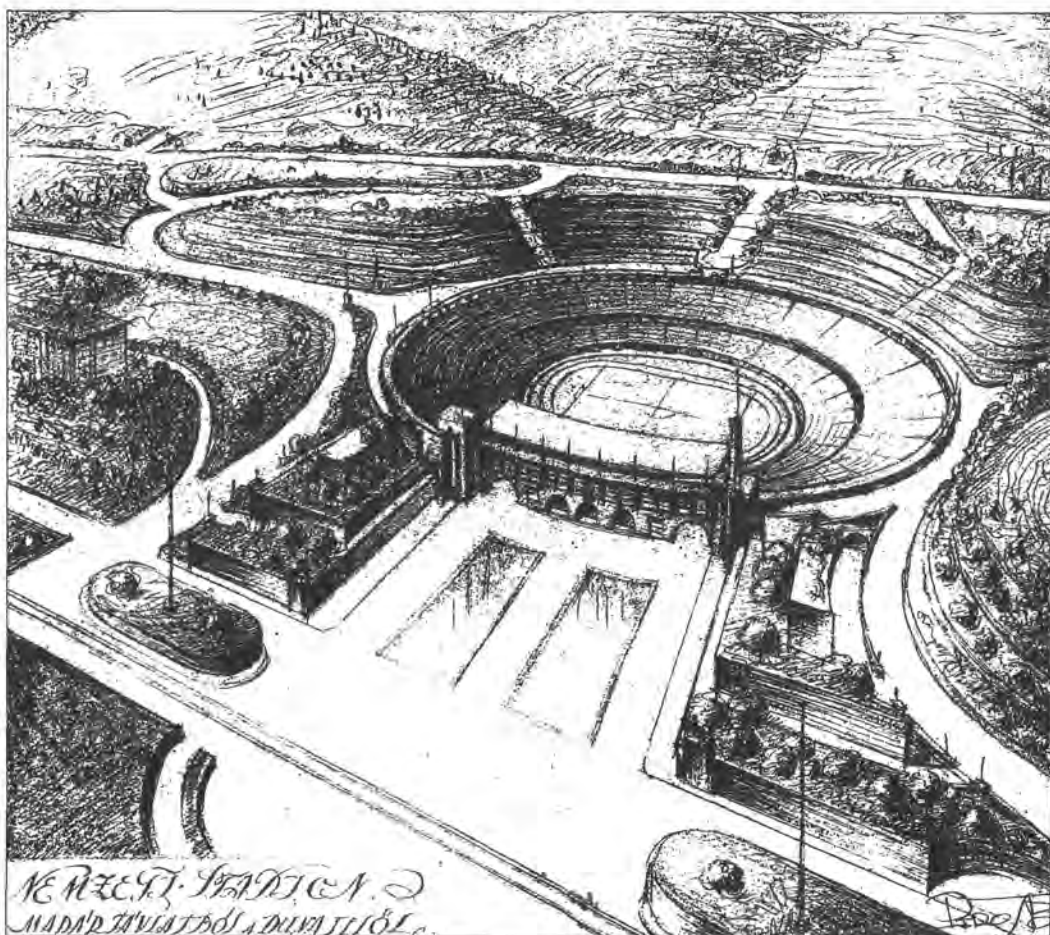

12. kép. Árkay Bertalan és Borbíró Virgil aranyhegyi stadionjának látványterve (1933)
Tér és Forma, 1933/12. 399.

kintett. Mivel mindketten „az összes sportágaknak otthon nyújtó sportfórum” építését tartották kívánatosnak – amelyhez szükség esetén olimpiai falu is csatlakozhat –, a komplexum területigényét 40–80 hektár között határozták meg. A Vérmezőt, az újlaki téglagyárat, a régi lóversenyeret és a Nádor-kertert kis méretűk, a pesti oldal megfelelő nagyságú területeit (Rákos, a Vizafogó, Angyalföld) pedig rossz levegőjük miatt vetették el. Mivel a nagy tömegeket vonzó labdarúgás és atlétika mellett a hagyományos és újdonsült magyar sikersportoknak is otthon kívántak építeni, számba vették az úszás, a tenisz, az evezés és a vitorlázórepülés sajátos igényeit is. Mindezen adottságok összességét pedig Óbuda északnyugati sarka, az Aquincummal egy magasságban lévő Aranyhegy környékén találták meg.⁹⁴

Borbíró, mint városrendezési kérdésekre érzékeny építész, arra is felfigyelt, hogy az aranyhegyi sportcentrum felépítése a Budapest más kerületeihez képest évtizedes infrastrukturális lemaradásban lévő Óbudának az igazi fővárosi életbe való bekapcsolásához is impulzust nyújthat. Mindez természetesen a terület közművesítése és közlekedésének jelentős megjavítása nélkül elképzelhetetlen volt. Borbíró számára ezért a stadionhoz kapcsolódó beruházások a sportépítészeti feladatokkal egyenrangúak voltak s az általa két évtizeden keresztül készített tervváltozatok mindvégig ezt a szellemet tükrözték.⁹⁵

Maga a stadion, a 177 méter magas, szabályos formájú Aranyhegy keleti lejtőjébe vágva, a klasszikus amfiteátrumszerű kiképzést követte volna. A tervek szerint a valamivel talajszint fölé emelt nyugat–keleti tájolású labdarúgópálya és a 400 méteres futópálya körül így három oldalról zárt, a keleti oldalon nyitott tribün emelkedett, ahová a közönség rámpákon sétálhatott fel. Az ötven sorban elhelyezett 72 ezer ülőhely legtávolabbika 106, ill. 155 méterre volt a pálya közepétől. (A hegy felső lejtőjén igény szerint kialakítható további ülősorok megépítése esetén a stadion befogadóképességét 120 ezerre lehetett növelni. Ez esetben a legnagyobb nézőtávolság a hosszanti tengely mentén 204 méterre nőtt volna.) Bár a terv nyitott lelátóval számolt, Árkay és Borbíró lehetségesnek tartotta egy 40 méterre előreugró könnyű vasszerkezetes tető építését is. A lezáratlanul maradt patkótribün északi és déli végéhez egy-egy 15–20 ezres, keletről ugyancsak nyitott melléktribün tapadt volna: ezek a déli 30x50 méteres úszómedencére és az északi teniszpályára néztek. A nagystadion lelátóihoz keletről két modern fejpület is csatlakozott volna, bennük irodák, öltözők, büfék, az emeleten pedig kétpályás fedett teniszcsarnok, ill. a vívó-, birkózó-, ökölvívó- és tornasport csarnoka kétezres lelátókkal. A fejpületek vonalában észak–déli irányban húzódó Aranyhegyi út egyszerre szolgált volna a stadionok lezárásaként és egyik fontos közle-

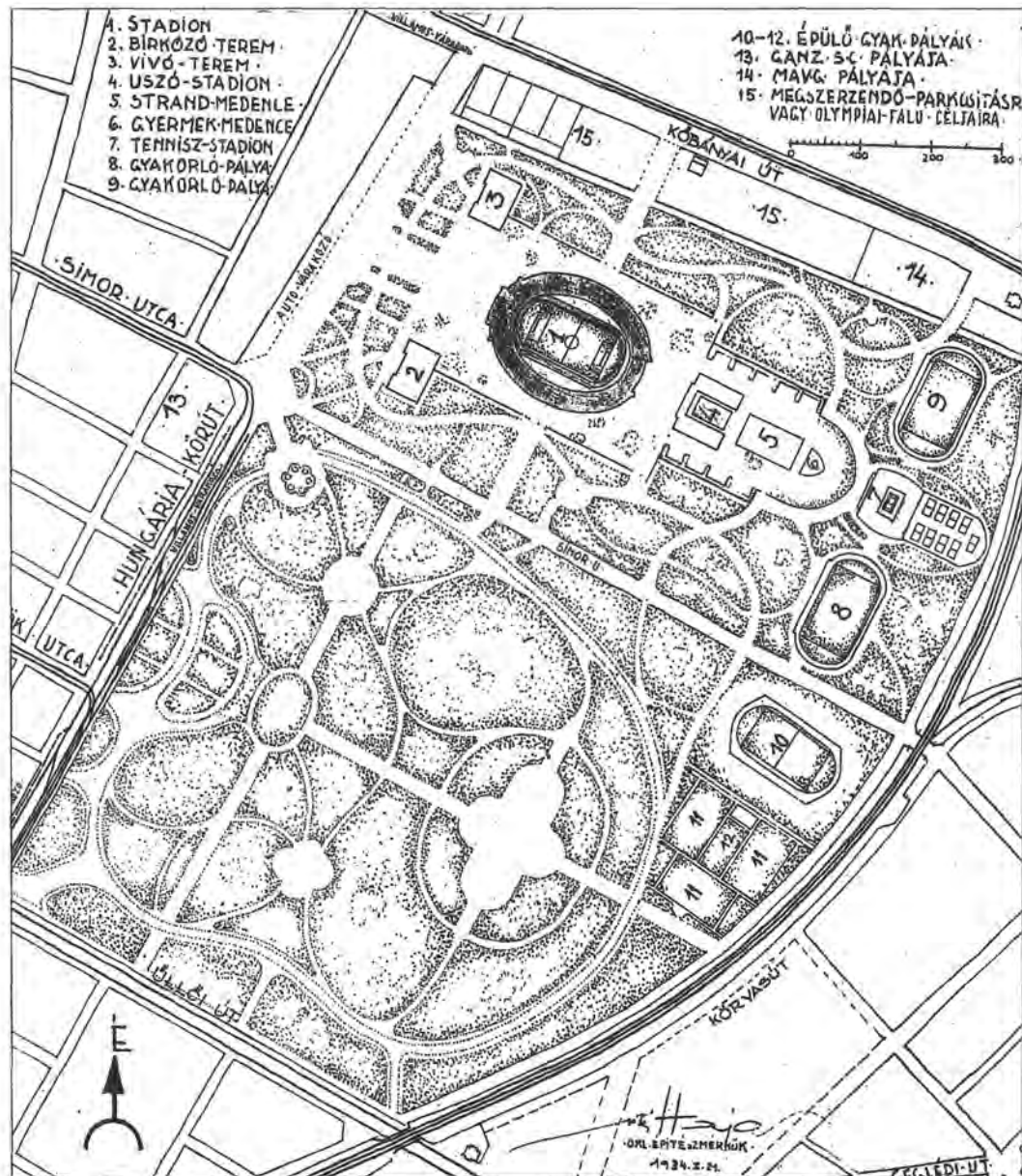
13. kép. Piros Béla: Nemzeti Stadion madártávlatból a Duna felől (1933)
Piros, 1933. Melléklet.

kedési útvonalaként. Ettől keletre, az ún. Mocsáros-dűlőn, a labdarúgópálya hossz tengelyében és teljes szélességében 600 méter hosszú és 300 méter széles tornaréti nyúlt volna el, melyen a tervezők szándéka szerint nem csupán sportversenyeket, hanem hazafias tömegrendezvényeket is lehetett volna tartani. A rét mentén az Aranyhegyből kitermelt földből emelendő tízméteres sánctribünök hatvanezres nézőteret képezhettek volna, a földszáncoktól délre és északra pedig a gyakorló pályák sorakoztak volna. A tornaréti végétől a Szentendrei útig húzódó fasor megépítésével megvalósult volna a Nemzeti Stadion és a római-parti evezősközpont összekötése. A sportkomplexum teljes helyigénye meghaladta a 40 hektárt (11–12. kép).⁹⁶

Az építési költségeket a tervezők igen alacsonyan szabták meg. Számításaik szerint a lényegében olcsó földmunkára és a vasbeton burkolat elhelyezésére korlátozódó építkezés – a tervezők szerint mindössze a hegyoldalra támaszkodó lelátóteraszok megfelelő kiképzésére lett volna szükség – összesen hárommillió pengőt igényelt volna (a tribünök kiképzése 860 ezer, a fejépületek 1 millió 350 ezer, a parkosítás és az útépités 700 ezer, a kerítés 90 ezer pengőt). Indulásként azonban 1 millió 650 ezer is elegendő volt; ebben az esetben a sportcsarnokok a második ütemben épültek volna meg. A költségek ilye-

tén számítása azonban némileg önkényes volt, hiszen nagyvonalúan megfeledeztek a hegyoldal bontásakor elvégzendő óvintézkedések kiadásairól, valamint a stadion kiszolgálóépületeinek felépítéséről és közművesítéséről, ráadásul az éves tiszta bevétel irreálisan magasan – 750 ezer pengőben – történő megállapításával még inkább bagatellizálni igyekeztek a finanszírozás és a fenntartás kérdését.⁹⁷

Ennél is nagyobb gondot jelentett a Budapest határában fekvő, gyengén fejlett terület bekapcsolása a főváros vérkeringésébe. Az első és legfontosabb problémát a központtól való távolság jelentette. A vá-

14. kép. Hajas István: Központi Stadion (1934)

Hajas, 1935. Melléklet.

ros közlekedési és népességi súlypontja ekkor a Kiskörút és a Rákóczi út kereszteződésében volt, s innen az Aranyhegy éppen 9 km-re feküdt. Ez önmagában nem lett volna baj, hiszen több remekül működő stadion is jókora távolságra volt a centrumtól – Bécsben 8, Berlinben 12, Párizsban 13, Londonban 14 km-re⁹⁸ –, az óbudai közlekedés azonban a szűk kivezető útvonalak és ezek olykor igen elhanyagolt környezete miatt amúgy is közfelháborodás tárgya volt. Borbíró viszont többek között éppen ebből akart erényt kovácsolni. Az egyébként is halaszthatatlan fejlesztés jelszavával és a rendelkezésre álló lehetőségek számbavételével egyszerre tett javaslatot általában az óbudai és különösen az aranyhegyi közlekedés megjavítására. Emlékeztetett arra, hogy a közmunkatanács az Árpád fejedelem útján 35 méter széles út- és villamospálya építését hagyta jóvá, és hogy a fővárosnak szándékában áll az Óbudai-rakpart továbbépítése és a nemrégiben átadott trolibuszvonallal meghosszabbítása, továbbá egy-egy új villamos-, ill. autóbuszvonallal létesítése. Mivel ezen egész Óbuda javát szolgáló beruházások – összesen 6,5 km útpálya és három tömegközlekedési vonal – szükségességéről az illetékesek már korábban meggyőződtek, vélte Borbíró, most csupán az elhatározás hiányzik, amit a stadion ügye végre kikényszeríthet. A környéket meg lehet közelíteni hajón, az esztergomi vasúton és a pomázi HÉV-en, azok pedig, akik automobilon érkeznek, a stadiont és a tornaréteget elválasztó Aranyhegyi úton kialakított parkolóokban hagyhatják gépkocsijaikat. Az érkezéskor és távozáskor szokásos tömegjelenetek kivédése érdekében a déli és északi tribünjegyek tulajdonosai külön útvonalon érkezhetnek. Mindezek a közlekedési lehetőségek az említett fejlesztésekkel együtt biztosítják, hogy egy órán belül 45 ezer ember távozhasson az aranyhegyi stadiontól. S mivel a vendéglőkben, kiránduló- és piknikhelyekben bővelkedő környék még számos szórakozási lehetőséget nyújt, ennél többre kezdetben nincs is szükség.⁹⁹

A kiállítást – noha mindössze kilenc napig tartott nyitva – számos előkelőség is megtekintette. Látta többek között Szendy Károly székesfővárosi tanácsnok (hamarosan polgármester), Imrédy Béla pénzügyminiszter, Lázár Andor igazságügyi miniszter és Kelemen Kornél OTT-elnök. Szendy tanácsnok különösen örvendezett az olcsó kivitelezés és a hatalmas földmunka lehetősége fölött, ami a nehéz időkben sok ínséget szenvedőnek adhat kenyeret.¹⁰⁰ Maga Hóman Bálint kultuszminiszter már korábban ismerhette a tervet, hiszen Borbíró októberben eljuttatta hozzá a teljes dokumentációt.¹⁰¹ Részben ezért is váltott ki az aranyhegyi terv oly ádáz vitát, hiszen a semmiből előbukkant elképzelés szinte minden számottevő fórumhoz pillanatok alatt eljutott és általában sikert is aratott.

A sajtópolémiában csaknem minden megszólaló a maga nótáját fújta, de azért komoly szakmai érvek is elhangzottak. Köztük több olyan is, amit Árkay és Borbíró elfogadott és felhasznált a terv módosításakor. A kritikák mindenekelőtt a magas járulékos költségek (közlekedés, infrastruktúra), a külvárosi elhelyezés és a stadion kelet–nyugati tájolása miatt érték a tervet. Borbíró számára, mint láttuk, a stadion egyben városrendezési probléma is volt, ezért ő a centrumtól való távolságot és a többletberuházásokat egyáltalán nem mint hátrányt, hanem mint egészen természetes városfejlesztési feladatot fogta fel. Ily módon a sokszor ingerült bírálókat is egy távlatosabb koncepció perspektívájából és annak érveivel válaszolt. A tájolásra vonatkozó kritikák jogosságát viszont elismerte: először 15 fokkal déli irányban forgatta el a játékkeret, majd 1947-ben észak–déli irányban vette fel a pálya nagytengelyét.

Az aranyhegyi terv jelentőségét mutatja, hogy a sajtóvitában lényegében kezdettől fogva mindenki a vele kapcsolatos álláspontját ismertette. „Fantasztikus terv a Nemzeti Stadion felépítésére. Halva született ötlet Óbudára építeni a sportstadiont” – adta meg a hangot az ellenzék számára a *Sport hírlap* Gellért-beli kiállításról szóló cikke.¹⁰² Tabéry Iván építész szintén generális kritikát gyakorolt Borbírónak terve fölött, mely úgy mond „amerikai tempójú propagandával” és teljesen önkényes érvekkel igyekszik rákényszeríteni a szakmára és az országra az aranyhegyi stadiont.¹⁰³ E kórusához szép számmal csatlakoztak a más elhelyezési terveket készítő vagy pártolók – főként Lágymányos és a pesti oldal hívei. Mattyók Aladár a Vizafogót javasolta – és egy olimpiai falu megépítését a Népszigeten –,¹⁰⁴ Kelenföld vezérférfiai pedig 1934 elején sajtóközleményben jelezték, hogy várják a kerület nagy telektulajdonosainak felajánlásait.¹⁰⁵ Kőbánya sem hallgathatott: Walter Károly takarékpénztári vezérigazgató a Kőbányai Casino nevében a rákosi rétek minden erényét elősorolva vonta kérdőre Sipőcz polgármestert, amiért az

1928. évi fővárosi telekadományozás dacára a rákosi stadionnak még mindig vetélytársai támadhatnak.¹⁰⁶ Karafiáth exkultuszminiszter 1933. decemberi rádió-előadásában komplex dunai sportliget kialakítását szorgalmazta. A reményét és türelmét lassan elvesztő egykori sportvezetőnek már mindegy volt, hogy Rómaifüldő, az Újpesti-sziget, az Óbudai-sziget, a Vizafogó vagy Lágymányos lesz a helyszín, s csak azért könyörgött, hogy az illetékesek húszévi latolgatás után döntsék el végre hatalmi szóval, hol épüljön fel a Nemzeti Stadion.¹⁰⁷ Ugyancsak a sajtóvita idején készítette el tervét két olyan építész is, aki addig nem foglalkozott a stadion kérdésével. A nagyobb és ötletesebb, de teljességgel a fantasztikum kategóriájába tartozó terv a Nemzeti Torna Egylet égisze alatt született. Mint Pekár Gyula elnök Szukováthy Imre testnevelési főiskolai igazgatóhoz írott leveléből kiderül, „Piros Béla építész, a Nemzeti Torna Egylet művészi lelkű és sok szép tehetséggel Istentől megáldott tagja, Ő maga is kiváló sportember” általános tervet készített az ún. Attila Sportváros kialakítására. Az 1933. november közepén készült terv szerint a komplexum elsőként megépítendő része egy 200 ezres mamutstadion lett volna az újlaki téglagyár korábban már felfedezett agyaggödre helyén (13. tábla). Piros javasolta, hogy arra az időre, amíg birtokba veheti a területet, a főváros úgy szabja meg a befejező kiemelési munkák menetét, hogy az tökéletesen kialakítsa a lelátó formáját.¹⁰⁸ Az észak-déli tájolású stadion főépülete a Bécsi útról nyitandó 300 méter mély és 150 méter széles téren állt volna, tengelyében az ötven méter széles Maratoni úttal (nagyjából a mai Reménység utca vonalában). Piros rajzán a mintegy 35 méter magas főépület – benne hatalmas előcsarnok, öltözők, hivatalos helyiségek és sportmúzeum – a tér teljes szélességét elfoglalta, s ennek szélein két hatalmas kapun lehetett az alsó földszántribünre jutni. Itt 31 ezer ülőhelyes, vasbeton borítású lelátó támaszkodott a hegyoldalnak, míg a homlokzati oldalon állt a százhusz méteres főtribün két-szintes fedett nézőtere, államfői díszpáhollyal, valamint az előkelőségek és a sportférfiak páholyaival, összesen tízezer ülőhellyel. A második szinten álló nagytribünön 111 ezer állóhely várta a nézőket. Büfék és illemhelyek a mindkét szint tetején körbefutó fedett folyosókon sorakoztak kellő számban. A két lelátószint elkülönítése mérsékelte volna az érkezéskor és távozáskor jellemző nagyobb kavargást. A nagy lelátó külső mérete elérte volna a 342x282 métert, míg a legtávolabb eső állóhely a pálya közép-pontjától 175 m-re lett volna. Piros a 152 ezres stadion építési költségére szűkmarkúan csak 4 és fél millió pengőt számított, s ebben az északkeleti oldalon álló maratoni torony is benne volt. A közlekedés kérdését elég könnyedén elintézte: bízott az autóbusz- és villamosjáratok teherbírásában – amin a később elkészülő óbudai híd feltétlenül tovább javít majd –, no meg a sportrajongók sétálókodvében. Az újlaki elhelyezés melletti érvek között Piros felsorolta még a terület jó közmeíllátottságát – ez csak részben volt igaz –, jó levegőjét és a közeli Szent Margit Kórház orvosi kapacitását.¹⁰⁹ Piros számára a stadion csak az első lépés volt, amit fokozatosan követett volna „Attila Sportváros” többi része. A Remete-hegy, a Matyás-hegy és a Kis-Kecske-hegy egészen a Szépvölgyi útig izgalmasan hullámzó lankáin és dombjain kiépítendő sportcentrumban számos sportág nyitott és fedett pályái helyet kaptak volna – mindenütt a domborzatot kihasználó lelátókkal. E célra Piros a Schmidt Miksa által korábban a fővárosnak felajánlott óriásparkot kívánta megszerezni.¹¹⁰ Mind közül talán ez volt a leginvenciózusabb és legszebb stadionterv, de a komplexum finanszírozásának és közlekedésének problémájával Piros nemigen foglalkozott, márpedig az elképzelés éppen ezek miatt volt megvalósíthatatlan. Az újlaki stadion terve hamarosan elkerült az illetékes fővárosi hivatalokhoz, és ott a terület magas vételára és rossz közlekedése miatt pillanatok alatt meg is bukott. A Közmunkatanács elfogadta a mérnöki- és szépészeti bizottság szigorú verdiktjét, mely szerint a telkek megszerzése túl költséges, megközelítése és közlekedése pedig sportünnepélyek alkalmával a fokozott igényeket nem tudná kielégíteni. Piros terve még megjárta egynéhány fórumot, megfordult a polgármester, a kultuszminiszter és a Testnevelési Tanács főtitkárának íróasztalán is, a Nemzeti Torna Egylet 70. közgyűlése pedig még emlékiratot is szerkesztett az újlaki stadion támogatására – mindhiába. Pekárék hasztalan győzködtek 1934 tavaszán Sipőcz Jenő polgármestert, hogy bármely „kisebb elgondolás célját tévesztett félmegoldás lenne”, a „magyar test- és léleknevelés fellegetvára” nem épülhetett fel. Az ügy végére alighanem akkor került pont, amikor 1934 őszén az OTT az újlaki terveket a kultuszminisztériumnak „mint ez idő szerint már tárgytalanokat” visszaküldte.¹¹¹

15. kép. Maróti Géza Nemzeti Stadionja az Óbudai-szigeten (1934)
BTM KM ÉT Maróti. 66.54. sz.

A másik új tervet vitéz Hajas István¹¹² készítette 1934 januárjában. Hajas Központi Stadionját a Népliget mintegy 45 hektár területű északi négyszögébe tette. A sportpark hossz tengelye a Kőbányai út és a Simor utca (ma: Vajda Péter utca) között éppen félúton húzódott volna, az egyes pályák, csarnokok és medencék között szimmetrikusan elhelyezett, ívelt sétányok várták volna a versenyzőket és a közönséget. Hajas rajzán a 65 ezres, félig fedett nézőterű, kelet–nyugati tájolású arénához vezető főútvonal a Hungária körútról nyílt és a stadion előtti térbe torkollott. Ennek két oldalán egy-egy hatezer nézőt befogadó tornacsarnok állt 20x40 méteres küzdőtérrel a birkózók, ill. a vívók részére. A stadion főépülete kissé szokatlan módon a hossz tengely nyugati végére került. A hagyományos magasépítésű stadion mögött 25x50 méteres, 15–20 ezer nézőre tervezett nyitott úszóstadion, strand, gyermekmedence és tízezres teniszstadion következett, ezt kilenc tenispálya, két atlétikai és labdarúgó-edzőpálya vette körül (14. kép). Ezzel Hajas, hogy magát a tervezőt idézzük, a „felhőnjáró fantasztikumok” helyett a „ma stadionját” ajánlotta a zsűri kezébe; a sportcentrum létesítésének végösszegét 8,4 millió pengőben adta meg, ennek felét a stadionra, másik felét a sportsarnokokra, valamint a tenisz- és az úszóstadionra kellett volna költeni. A tervben feltételelesen szerepelt a Kőbányai út mentén kiépítendő olimpiai falu is Hajas szerint a népligeti elhelyezés esélyeit javította, hogy a terület köztulajdonban van, levegője jó, fekvése viszonylag kedvező, a közlekedés várható gondjait pedig a közeli villamosvonalak képesek megoldani.

Szép számmal akadt tehát ellenző, de azért népes volt az aranyhegyi tábor is.¹¹³ Ők természetesen előszörban a derék óbudaiak köréből kerültek ki, de sokakat érdekelte is a terv újszerű komplexitása és eleganciája. Még 1934. január 19-e nyirkos vasárnapján történt, hogy illusztris társaság látogatott el Kricsfalussy Mihály nyugalmazott államtitkár Drugeth utcai villájába a Rómaifürdőn. A vendégek – József Ferenc királyi herceg, Gerlóczy Zsigmond professzor és Benárd Ágoston képviselő, egykori népjóléti miniszter – jó étvágyal fogyasztották el a villásreggelit, majd Schäffer István vezetésével az Aranyhegyre indultak helyszíni szemlére. Éppen akkor érkeztek meg, amikor Rotter Lajos cserkészve-

16. kép. Maróti Géza: Nagyszabású kiállítási terület, a háttérben a Nemzeti Stadion (1934)
MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. 858. sz.

zető és repülőbajnok vitorlázógépe is leszállt a Mocsároson. A tökéletes dramaturgiát csak az rontotta le, hogy a hegyről letekintő szemlélők az amúgy csinos természeti környezetből a lapályon felszálló köd miatt jószerével semmit sem láthattak. Ezután a küldöttség felkereste az újlaki téglagyár Bécsi úti agyag-gödkrét és a lágymányosi területet is, de véleményük egyöntetűen az Aranyhegy javára szólt.¹¹⁴

Az Országos Közegészségügyi Egyesület ugyancsak az Aranyhegy dicséretét zengte. Az 1929-ben még a szomszédos Kaszás-rétért lelkesedő OKE most széles körben és fenntartás nélkül propagálta az Árkay-Borbíró-féle tervet. A pesti kerületek Óbuda-ellenes hangulatkeltését a szorosan vett építészeti és városrendezési érvek hangoztatásán kívül azzal igyekezett letromfolni, hogy javasolta: az Árpád fejedelem feltételezett temetkezési helye közelében fekvő stadion mellett büszke Árpád- emlékmű vagy akár Magyar Nemzeti Fórum épüljön, mely „a legnagyobb nemzeti manifesztációk színhelye” lehet.¹¹⁵

A tervezők eközben elküldték a terv folyamatosan csiszolt változatait az illetékes hivatalokhoz. Az 1933 végén a Testnevelési Tanácshoz eljuttatott levelükben a sportcentrum terveit és a Magyar Építőiparosok Szövetkezete részéről érkezett hároméves hitelezési ajánlatot ismertették. Eszerint az építési költségek törlesztése az 1934/1935-ös pénzügyi évtől kezdődően kb. évi 800 ezer pengőt igényelt volna. Borbíró, aki a kampányt irányította, azt sem mulasztotta el megemlíteni, hogy a közelgő 1935. évi budapesti főiskolai világbajnokságot gyors döntés esetén akár már az új aranyhegyi stadionban lehetne megrendezni méltó külsőségek között.¹¹⁶ Ezzel Borbíró valóban érzékeny pontot érintett: az 1935. évi főiskolai világbajnokság rendezési jogát a fennállásának harmadik centenáriuma Pázmány Péter Tudományegyetem kapta, csak hogy az egyetem nem rendelkezett a lebonyolításhoz szükséges pályákkal. Kelemen Kornél már az 1933-as torinói játékokról hazatérve rámutatott erre s kijelentette, hogy a Nemzeti Stadion felépítésével nem szabad tovább késlekedni. Amikor azután a stadionvita megélenkül, Kelemen egyre határozottabban követelte, hogy a kormány tegye félre az üzleti szempontokat és alkossa meg „a magyar nemzeti gondolat grandiózus operájának csarnokát”. Ezzel akkoriban igen sokan

egyétértettek, Kelemen szavainak mégsem volt foganatja, sőt 1934 tavaszán illetékes körökben már arról beszéltek, hogy a versenyeket talán Debrecenben rendezik.¹¹⁷

Jóllehet a stadion ügyében még sokan felszólaltak – hozzáértők és laikusok, bennfentesek és outsiderek egyaránt –, a disputa összességében mégis Borbíró Virgil, Hajós Alfréd és Maróti Géza szó- és tervecsatájává vált. Ők voltak azok, akik részleteiben is kidolgozott tervekkel álltak elő s akiknek elgondolásai irányt szabtak a stadionvita későbbi résztvevői számára is Borbíró mindvégig az Aranyhegyhez ragaszkodott, Hajós, aki életműve megkoronázásának szánta a stadiont, időről időre új elhelyezési tervekkel jelentkezett, Maróti pedig a húszas évek közepe óta folyamatosan tökéletesítette lágymányosi stadiontervét, mely azonban csak 1937-re nyerte el végleges formáját. Hármójuk vitája elég hamar eljutott a személyes sértésekig, s ebben nagy szerepet játszott személyes és szakmai habitusuk. Borbíró erősen elméleti megközelítéseivel, ötletgazdagságával és – sokszor talán túlságosan is – fantáziadús elképzeléseivel, impulzív, de kevésbé alkalmazkodó karakterével éppen ellentéte volt Hajósnak, ennek az igazi gentlemannek, aki természeténél – és talán élsportolói múltjánál – fogva higgadtabb volt, s aki hagyományosabb építészeti felfogásából adódóan zártabb, kevésbé távlatos és ezért kevesebb kockázatot rejtő terveket készített. Maróti mindvégig kirekesztve érezte magát a hazai építészársadalomból – rátarti építészek csakugyan le is nézték, mert nem szerzett diplomát –, sértettségét ráadásul táplálta az is, hogy vélt és valós okokból zsidó származása miatt is üldözötten érezte magát. Itthon inkább belsőépítészként és szobrászként volt ismert, szorosan vett építészeti munkái külföldön készültek, merész és nagyvonalú, egyszersmind akkurátus stadiontervei azonban vérbeli építészeti tehetségre vallanak.¹¹⁸ A három mester vitája tehát nem volt mentes a másik szakmai kvalitásait megkérdőjelező igaztalan és méltatlan megjegyzésektől. Ám még így is sokat felmutatott e remek építészek egészen eltérő, de egyformán értékes felfogásából, őszinte hivatástudatából és a számos építészeti, műszaki és városrendezési szempontot integrálni képes szakmai tudásából. E többéves vita eredménye volt az is, hogy a harmincas évek közepére kizárólag az általuk jegyzett tervek maradtak versenyben: Aranyhegy, Lágymányos, az Óbudai-sziget és a régi lóversenyter.

Hajós, akinek fényes sportmúltja, valamint termékeny és sikeres tervezői karrierje közmegebecsülést szerzett, ekkorra az ország vezető sportépítésének számított – épített már stadiont, kerékpárpályát és uszodát –, és lényegében saját küldetésének tekintette a Nemzeti Stadion megalkotását. A nagy stadionvita idején szinte nem múlt el hét úgy, hogy legalább egy sajtócikkkel, interjúval, ismeretterjesztő vagy szakelőadással ne jelentkezett volna. Hajósnak többen a szemére vetették – legélesebben persze éppen Borbíró –, hogy nincs kiérlelt koncepciója, és az elhelyezéssel kapcsolatos véleményét állandóan változtatja. Hajós az évek során valóban legalább fél tucat különböző helyre készített stadiontervet, minden bizonnyal azzal a céllal, hogy a hatóságokat gyorsabb intézkedésre sarkallja – és természetesen remélt tervezői megbízásának esélyeit is javítsa. Ezért nem lehet kizárni azt a feltételezést sem, hogy az Aranyhegy ellen részben féltékenységből viselt hadat, mert joggal tarthatott attól, hogy ha ezt a területet jelölik ki a stadion számára, a tervezéssel sem őt bízzák meg. A húszas évektől azonban Hajós tervei egyre következetesebben igazodtak ahhoz az alapelvhez, hogy a stadionnak nem csupán az élsportot, hanem legalább ugyanolyan mértékben a nagyközönség sportolását is szolgálnia kell. Vének volna, ha a megépítendő sportliget akár csak időszakosan is kihasználatlanul állna, ezért a Nemzeti Stadiont a versenynapokon kívül a műkedvelők részére is meg kell nyitni. Célszerű tehát, ha a stadion a város valamely sűrűn lakott, a központhoz viszonylag közel fekvő részén – Hajós számítása szerint a Blaha Lujza tér 5 km-es körzetén belül – épül fel. Ennek a feltételnek a régi lóversenyter, Lágymányos, az Üllői úti Ferencváros-pálya, Herminamező valamint a Nádor-kert, Angyalföld, a Vízafogó, a Népliget, a Rákosi-rét, Pasarét és a Vérmező felelt meg, a körön kívül feküdt az Óbudai-sziget, a Kaszás-rét, az újlaki téglagyár és az Aranyhegy.¹¹⁹

A hazai építészeti élet jeles eseménye volt, amikor Hajós Alfréd 1934. február 26-án a Magyar Mérnök- és Építész Egyletben, stadionkoncepciójának mintegy összegzéseként, ismertette új elgondolásait. Hajós már az előadásra készült, amikor február közepén fenyegető levelet kapott. „Tisztelettel értesítjük,

hogy legyilkoljuk jövő hónapban” – kezdte egyébként tisztelettudó és barátságos hangvételű levelét a névtelen „sportkedvelő”, aki azzal vádolta Hajóst, hogy telekspekulánsok megbízásából gáncsolja az aranyhegyi stadiont. A levél szerzője mégis hajlandó volt megkegyelmezni Hajósnak s azt tanácsolta neki: „javuljon meg, akkor nem lesz bántódása, és megmenti életét”.¹²⁰ Hajós azonban dacolt a veszéllyel és megtartotta előadását, melyen megjelent Lázár igazságügyi miniszter, Kelemen testnevelési tanácsi elnök, Wlassics Gyula kultuszállamtitkár, Muzsa Gyula, a MOB elnöke, valamint a sportszövetségek és az építéskörök kiválóságai. Hajós tizenkét budapesti területet vizsgált meg stadionépítés szempontjából, majd bemutatta az általa legjobbnak ítélt helyszínekre (régii löversenyter, Óbudai-sziget, a Vizafogó, Angyalföld) készített terveit is.¹²¹

Hajós előadása több érdekességgel is szolgált. Növum volt, hogy az angyalföldi ún. Tarnay-pusztát is felvette a Nemzeti Stadion lehetséges helyszínei közé, igaz, a hozzáértők már ismerhették ezt az elképzelését egy korábbi előadásából. Maga a terület – a mai Vasas-pálya és az Angyalföldi pályaudvar között: nagyjából a Béke út, a Rákos-patak, a Tomori út és a Gyöngyösi utca által bezárt mintegy 50 hektár – fővárosi tulajdonban volt, melynek közlekedését Hajós szerint a szomszédos vasút, valamint a Béke út, a Váci út és a Röppentyű utca forgalma révén lehetett volna megoldani. Előnye volt e területnek, hogy a viszonylag egyenletes terep, a közelben található homok és kavics megkönnyítette volna az építkezést, de már a mélyebben fekvő déli részek komoly feltöltési munkát igényeltek.¹²²

Nagyobb érdeklődést váltott ki Hajós két másik terve. A vizafogói és az Óbudai-szigeti stadion, mely már Hajós korábbi előadásain is szerepelt, most kiérleltebb alakjában került a nyilvánosság elé. A javaslat a közmunkatanács tulajdonában lévő Újpesti-rakpartot Hajós szerint jó közlekedése és megfelelő nagyságú területe tette alkalmassá sportliget – és mellette kétezer méteres evezőspálya – elhelyezésére. A terv szépséghibája az volt, hogy részleges megépítése nyolcmillió pengőbe került volna, a teljes komplexum költségvetése pedig meghaladta a 12 milliót.¹²³

A másik, az Óbudai-sziget részben közhasználatban lévő északi részére, kb. 70 hektáros területre tervezett sportváros felépítése mintegy tíz esztendő és húszmillió pengőt igényelt volna. A terv szerint a komplexumot három híd kötötte össze Budával; a közlekedést ezenkívül a tervezett óbudai fejlesztések, köztük az óbudai Duna-híd, valamint hajóállomások, a sportpark körül vezetett aszfaltút – itt szükség esetén autós és motoros futamokat is lehetett rendezni – és óriásparkoló segítette volna. Az észak–déli tájolású, részben fedett nézőterű nagystadion a sziget közepére került, nyugatra néző főbejáratát a Budáról bevezető hídról lehetett megközelíteni. Hajós az arénától délre helyezte el a sportcsarnokot, északra pedig a hatalmas ünnepi tornamezőt. A szigetcsúcs felé tovább sétálva lehetett eljutni a teniszstadionhoz és a fedett teniszcsarnokhoz. E sportlétesítmények keleti oldalán húzódtott volna a szigetet csaknem két-tézfél észak–déli irányú, kétezer méteres evezőspálya. Efölött három kisebb híd vezetett volna a pesti oldalra néző partszakaszra, itt csónakház, céllövőpálya, százméteres nyitott úszóstadion, teniszpályák és atlétikai gyakorlópályák álltak volna, valamint a stadion kistengelyében a maratoni torony. Hajós a sportcentrumot a „jövő stadionjának” nevezte, s ezzel egyszerre utalt a grandiózus vállalkozás korszerűségére és megvalósításának távoli időpontjára. Hajóst a tág határidő nemigen aggasztotta, mivel úgy látta, hogy Budapest legkorábban 1948-ban rendezhet olimpiát, s ez éppen elegendő időt hagyott az építkezésre. Még mindig maradt azonban két kérdés: hogyan szabaduljanak meg a közeli gázgyár undok párájától, és hol helyezték el az olimpiai falut? Hajós erre is tudta a választ: a gázgyárat valahová Dél-Budapestre kívánta száműzni, az olimpiai lakokat pedig a Rómaifürdő parkjában vagy – szükség esetén – magán a szigeten kívánta elhelyezni. Hajósnak ez a nagyszabású, valóban univerzális terve, melyet bizonyára az aranyhegyi stadion méltó riválisának szánt, általános elismerést aratott. Csakhogy a roppant költségvetés egyben az Óbudai-sportliget halálos ítélete is volt – hiába reménykedett a korabeli riporter, hogy a stadion egyszer megvalósul és „nemcsak városkép, építóművészet és sportszerűség, hanem higiénia szempontjából is a világ legszebben kialakított, látványosságzámba menő sportparkja lesz.”¹²⁴

Az Óbudai-sziget Maróti Géza képzeletét is megmozgatta, s ekkoriban maga is tervezett ide egy sportligetet, mely a sziget adottságaiból következőleg sok hasonlóságot mutat a Hajóséval (15. kép).

Ugyanúgy megtalálható rajta a hosszú evezőspálya, a körbefutó autóút, a nagystadion, az edzőpályák és az egyéb sportépületek. A különbséget az adja, hogy Maróti az inkább reprezentációs célokat szolgáló tornarét elhagyásával és a komplexum két egyforma részre bontásával a tökéletes szimmetriára törekedett. Az arénát a sportliget közepébe helyezte – ezt a Budáról bevezető hármás ikerhídról lehetett megközelíteni –, ennek két oldalára pedig egy-egy kisebb nézőterű pályát tett, melyekhez ugyancsak külön híd vezetett. A két területrészen szigorú szimmetrikus rendben további sportpályák és medencék álltak az evezőscsatorna mindkét oldalán. Ezáltal az egész alaprajz kissé merevebb, de közlekedési szempontból következetesebb, mint a Hajós-féle sportcentrumé.

Maróti azonban ezt a tervét alighanem csak afféle magántanulmánynak szánta, és nem is tette közzé. Ekkoriban már több mint egy évtizede Lágymányos állt érdeklődése középpontjában, és 1934 tavaszán egy kilenc évvel korábbi terv alapján véglegesítette is elgondolását (16. kép). A fennmaradt alaprajz és látványterv szerint a téli kikötő víztükre megmaradt, a kissé elvadult partszakaszt azonban parkosítással és kulturált strandhelyek kiépítésével szelídítette meg. A Nádor-kertben gyermekjátszóterek és különböző sportlétesítmények – teniszstadion, atlétikai, labdarúgó-, tenisz- és lovaglópályák –, valamint diákok és sportolók számára fenntartott szállók sorjázta. A két híd közötti terület szűkületében kapott helyett a nagystadion modern épülete, keleti szomszédságában az 50 méteres úszóstadionnal és a 100 méteres nagymedencével. Az úszópályák két oldalán parkos terület, majd egy-egy fedeles lovarda következett – a katonatisztek, ill. a civil lakosság részére. A sportcsarnok helyhiány miatt a megépítendő Horthy Miklós-híd túloldalára, a műszaki egyetem campusára került. Maróti a tisztí lovarda mögött helyezte el a stadion saját pályaudvarát, ahonnan mind a nádor-kerti, mind a lágymányosi épületeket gyorsan meg lehetett közelíteni. A sportcentrumot a komplexum észak–déli irányú forgalmának elvezetésére szolgáló széles út választotta el a Duna-parthoz közelebb eső kiállítási területtől. Utóbbit a kiállítás több mint száz méter magas toronyépülete – kővé dermedt óriás szökőkút – uralta, ami körül valóságos burjánzottak a különböző antikizáló és modern formájú állandó pavilonok. A nyilvánvalóan horribilis feltöltési és építési költségek ellentételezése céljából Maróti a hidakról levezető utak mentén fekvő területsávokat „bérjövédelmet hozó építkezések” számára tartotta fenn. Az alkalmanként akár százezres közönség nyugodt közlekedését a vasút, két hajó kikötő, három villamos- és négy autóbuszvonal, végállomások, valamint tizennégy kisebb-nagyobb parkoló segítette volna.¹²⁵

Tervének – és évtizedes munkájának – védelmében Maróti ekkoriban sűrűn fejtette ki véleményét a sajtóban is. Lekezelő hangnemben szólt a távoli, szegény, nehezen megközelíthető, fejletlen Óbudáról, az aranyhegyi stadion tervéről és az azt kísérő „amerikai ízű propagandáról”. Maróti rögtön listát is készített a stadion gyöngéiről – túlságosan meredek lelátók, rossz tájolás, omló hegyoldal hátában keletkező vízszivárgás és fagyás elleni védekezés többletköltségei, járulékos infrastrukturális beruházások stb. –, s akik e cikkeket olvasták, alighanem úgy tekintettek az aranyhegyi sportcentrumra, mint valami szörnyetegre. Az ekkoriban teljesen kietlen Lágymányos–Nádor-kert ezzel szemben valóságos édenkertté lett Maróti tollán. A nemrégiben megalakult Óbudai Stadion Bizottság nyomban felvette a kesztyűt és mint a megsértett Aranyhegy oltalmazója emlékeztet szópárbajt vívott Maróttal.¹²⁶ Az utolsó írásbeli oldalvágások közül kétségkívül Marótiéi voltak a látványosabbak: ő a közvélemény ítéletét kérte annak eldöntésére, hogy „az újpesti Dunapart kormos gyáraival, az angyalföldi Chicago gyanús poézise, a legsötétebb Ferencváros, a Népliget, a Rákos tehetségtelen külvárosi képe, a vasúti pályaudvartól füstös régi lóversenyter, a Vérmező és a Drasche-telkek eldugottsága, a Szunyog-sziget árterülete” és a többi vigasztalan környék megfelelő helyet adnak-e a stadion számára. A habozókat azért finoman a lágymányos–nádor-kerti stadion felé terelte, mely – mint írta – „Ott állna öröronyként, dacosan és monumentálisan, mint egy nemzeti meg nem alkuvás. S mindenki érezné, hogy itt ezer év óta egy, az ifjúságban és férfierejében megbízó, modern kultúrfőlényű nép lakik, amely testi kultúrájára is büszke.”¹²⁷

Ebben az évben a perlekedő cikkeken kívül két függetlennek tekinthető összegző tanulmány is született a stadiontervekről – s mindkettő az Aranyhegy mellett foglalt állást. A tekintélyes *Magyar Szemle* 1934. márciusi számában Kaffka Péter, az ifjabb építészgeneráció egyik letehetségesebb képviselője

hosszú tanulmányban méltatta Árkay és Borbíró tervét. Kaffka a Nemzeti Stadion ügyét mint a Tabán és az Erzsébet sugárút rendezése mellett legfontosabb városrendezési kérdést mutatta be, s ezzel lényegében elfogadta Borbíró elméleti kiindulását. Mint írta: „sportváros ... csak ott tud kialakulni, ahol a város levegője fertőzetlen, bőségesen van szabad terület és víz, van síkság és hegy egyaránt, a közlekedés kérdése vagy már meg van oldva, vagy megoldható, s legfőképpen ott, ahol a kialakuló új városrész a stadion körül csoportosult centrumával szervesen bekapcsolható a város egész rendezési tervébe”. Mivel Magyarországnak reménye van az 1944-es, esetleg már az 1940-es olimpia megrendezésére – folytatta Kaffka – a százezer stadionnak 1936-ra készen kell állnia, majd az egész sportkomplexumnak is meg kell épülnie. A korábbi elhelyezési tervek, melyek a stadiont a városközpontba vitték volna, már nem időszerűek, hiszen általános tendencia, hogy a sportligeteket a nagyvárosok határában építik fel. Kaffka „elborzadva” emlékezett vissza arra, hogy szűk évtizeddel korábban kevés híján a régi lóversenytérén épült fel a stadion, „a Keleti pályaudvar fekete környékének füstös levegőjében, ahonnan a megszennyezett levegő és szűk tér, rossz közlekedés még a lóversenyzőket is elűzte. Valóban csodálatraméltó, hogy nemrég még elképzelték azt, hogy a sportoló emberi tüdőnek jó lesz az a levegő, amit már a lovak sem bírtak ki”. (A galopp valóban részben ezen okok miatt költözött ki a Kerepesi útra 1925-ben.) Kaffka szerint sportépületek csak állandóan tiszta levegőjű környezetbe telepíthetők, s ezért a stadiont a budai oldalon kell felépíteni. A pesti helyszínekkel – Rákos, Angyalföld, Kis-Rákos, Herminamező, régi lóversenytér, Népliget – „nem is érdemes részletesebben foglalkozni, mert a por, piszok és füst remélhetőleg minél előbb elfojtja ezeket a merényletszerű gondolatokat”. De nem felel meg sportcélokra a pesti oldal legkedvezőbbnek tűnő része, a Vizafogó sem. A magas feltöltési költségek miatt elvetendő Lágymányos és a Nádor-kert is, míg a Kis-Gellérthegy volt téglabányáját (ma katonai terület a Déli pályaudvar bejáratí alagútja fölött) rossz közlekedése teszi alkalmatlanná. Buda északnyugati része – „egészségügyi szempontból az egyedüli helyes” – kedvező helyeket kínál, de a Bécsi úti téglagyár közlekedése nem jó, a Kaszás-rét pedig beépült. A közeli dunai szigetek közlekedése szintén problematikus, de az Óbudai-sziget megfelelő folyamszabályozás után ideális sportliget lehetne. A sziget és az óbudai partszakasz pár száz méteres összekötése el tudná vezetni a forgalmat, s az öbölben evezősversenyek megrendezésére is mód nyílna. Kaffka azonban kénytelen volt ezt az elgondolást is elvetni, mert „lehetetlenné teszi a szerencsétlenül elhelyezett óbudai gázgyár, városrendezési múltunk kiáltó szegénye, ami füsttel és bűzzel árasztja el a főváros legjobb sportterületét”. (Az óbudai gázgyárat 1913 októberében helyezték üzembe, lebontásáról ekkor szó sem lehetett.) Ezzel a cikkíró – képzeletbeli fővárosi sétája végén – el is jutott céljához: a Rómaifürdőtől a Mocsáros-dűlőn, az Aranyhegyen és az Üröm-hegyen át a Péter-hegyig húzódó területhez. E térség különböző irányokba lejtő dombjaival, erdeivel és kies lapályáival, számos hévforrásával és kristálytisza levegőjével, valamint a közeli Duna-parttal Kaffka előtt a tökéletes sportváros kulisszáiként jelent meg: „Amíg a római világ emlékei közelében az atlétikai és tornamérkőzések zajlanának, a visegrádi vár felé futnának a maratóni futók, nyugat felé zúgnának a versenyaútok, a Dunán zajlanának a vízi versenyek – a régi római forrásokban az úszóversenyek – addig megjelenének a levegőben a jövő előhírnökei és csendesen szállnának le a Hármashatár ormáról a vitorlázó repülő”.¹²⁸

Ruisz Rezső székesfővárosi közlekedési szakértő 1934 tavaszán elsősorban forgalmi szempontból tekintette át az előadott stadionterveket. Az ő szigorú ítéletének azután a legtöbb helyszín áldozatul is esett: megbukott a Vérmező, a régi lóversenytér és a Tarnay-pusztá, az újlaki és a pasaréti agyaggödör, a Margitsziget és a Kaszás-rét, Herminamező és a kis-rákosi gyakorlóter. Azon területek közül, amelyek mégis alkalmasnak mutatkoztak, Ruisz különböző megfontolások miatt hátrább sorolta Lágymányost és a Nádor-kertet, valamint a Népligetet és a Vizafogót. Ily módon a legjobbak között az Aranyhegy, a Rákosi-rét és az Óbudai-sziget maradt – közöttük is első helyen az Aranyhegy. Ruiszt az óbudai elhelyezéshez szükséges infrastrukturális beruházások sem aggasztották: a főváros számításai szerinti nem egészen hárommillió közlekedési és csatornázási munkákat mint az egész városrész javát szolgáló fontos és időszerű fejlesztést tekintette.¹²⁹

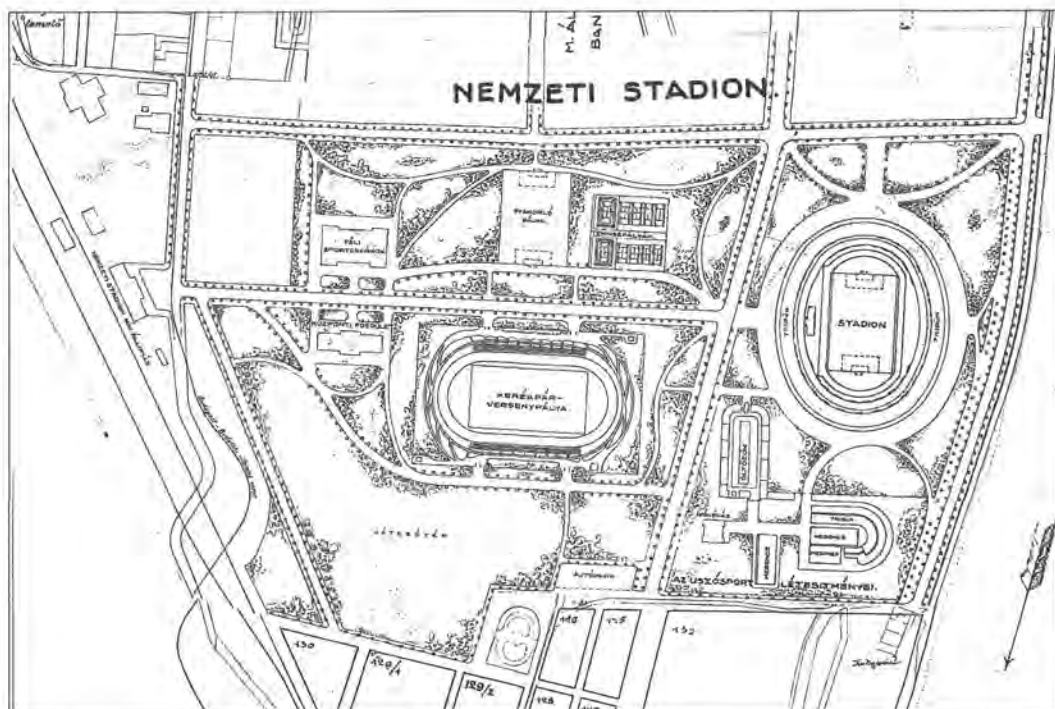
ORSZÁGOS PÁLYÁZAT

A stadiontervek e dömpingje idején szakértőkörökben egyre többször merült fel az ötlet, hogy pályázaton kellene összevetni az egyes elképzeléseket. A Magyar Építőművészek Szövetsége 1934 februárjában javasolta a polgármesternek, hogy az OTT hirdessen pályázatot a Nemzeti Stadion elhelyezésére, a bírálatot pedig bizza tíz fővárosi, miniszteriális, építészeti és sportszervezet képviselőiből álló zsűrire. A szövetség szerint a pályázóknak mintegy 40 hektáros, könnyen megközelíthető, megfelelő altalajú és jó levegőjű sportliget tervét kellett volna elkészíteniük, melyben díszter, ötvenezres stadion, különböző sportpályák – köztük vízisport-pályák – és egyéb épületek mellett a tömegsport célját szolgáló építményeknek is jut hely.¹³⁰

Ehelyett végül a MMÉE írt ki pályázatot, melynek felhívását 1934. április 1-jén jelentette meg közlönyében. A tervezőknek 1:5000-es helyszínrajzon kellett bemutatniuk az elhelyezési tervet, benne a legalább hatvanezres stadiont, a gyülekezési pontokat és a díszfelvonulás útvonalát, az egyéb sportlétesítményeket – 25x50 méteres úszómedencét 15–20 ezer nézőre, teniszstadiont tízezer nézőre, 20x40 méteres játéktérű fedett csarnokot hatezer nézőre, valamint a gyakorlópályákat – és a sportolók és kísérőik elszállásolására szolgáló 2500 fős lakónegyedet. A pályázóknak részletesen ismertetniük kellett a közlekedési lehetőségeket és az e téren szükséges fejlesztéseket – követelmény volt, hogy a stadionból egy óra leforgása alatt hatvanezer ember távozhasson –, továbbá a telek méretét és tulajdonviszonyait és az altalaj szilárdsági és vízáteresztési jellemzőit. Különös gondot kellett fordítaniuk még a „környezet művészi kialakítására” és az általános városrendezési szempontokra is. A pályázatnak alapos műleírással és a közmű- és közlekedési költségeket is magában foglaló költségvetéssel kellett kiegészülnie.¹³¹

Meglepo volt, hogy a felhívásra mindössze nyolcan jelentkeztek, de még inkább az, hogy nem volt köztük az ország két legfoglalkoztatottabb sportépítész: Hajós Alfréd és Mattyók Aladár. Az ismert tervek közül Árkay és Borbír aranyhegyi, Hajas István népligeti, Maróti lágymányos-nádor-kerti és Piros Béla újlaki téglagyári stadionja vett részt a versenyben. Akadt néhány újdonság is: Szesztay László¹³² Albertfalván, Heysa Károly¹³³ a Népliget déli részén, Hidasi Lajos¹³⁴ és Schmitterer Jenő¹³⁵ a rákosi gyakorlótéren, Körmendy Nándor¹³⁶ pedig a Gellérthegy tabáni lejtőjén helyezte el a stadiont. A Heim Ernő, Králik László, Majorossy Gyula, Misléy Sándor és Nagy Sándor építész, valamint Méhes Emil mérnök alkotta zsűri ezeken kívül néhány olyan közismert elhelyezési tervet is megvizsgált, amelyet alkotóik nem küldtek be elbírálásra. Ilyen volt az Újpesti-sziget, a Vízafogó, a Tarnay-pusztá, a régi löversenyter és az Óbudai-sziget.¹³⁷

Szesztay László negyvenhektáros albertfalvai sportligete a Mátyás király út (ma: Mezőkövesd utca), a Duna-part, egy névtelen dűlő (ma: Panel utca) és a déli vasút vonala között feküdt volna, az egykori csepeli petróleumkikötővel szemben (17. kép). Az albertfalvai elhelyezés javára szolt a Duna közelsége – ez lehetőséget nyújtott a nyíltvízi sportok üzésére –, a megfelelő természeti környezet és a tiszta levegő, valamint a terület viszonylag jó közműellátottsága. A sportparkot három, Buda felől bevezető úton is meg lehetett volna közelíteni, az igazi felvonulási útvonal azonban a budafoki MÁV-állomás átépítésével megvalósítandó új Nemzeti Stadion vasútállomástól vezetett volna a Duna-parti arénához. A tervező a fákkal szegélyezett út jobb oldalára állította a sportszövetségek központi épületét, a korszerű velodromot és a hatalmas játszóteret, balra pedig a fedett sportcsarnokot, az atlétikai és labdarúgó-edzőpályát, valamint a teniszpályákat. A felvonulási út végén magasodott a hatvanezres, szabályos formájú nagystadion, tőle délre az úszók medencéi sorakoztak, és itt kapott helyet egy kisebb autóparkoló is. Az összes szárazföldi és vízisportnak otthont kínáló terv érdekessége volt, hogy az olimpikonokat magában az arénában: a tribünök alatti vendégszobákban lehetett elszállásolni – az edzőtermek szomszédságában. Szesztay a stadion közlekedését is megnyugtatónak tartotta, valójában azonban a tervnek éppen ez volt az egyik gyöngye pontja. A tervezet ugyanis beérte a már meglévő egy-egy autóbusz- és villamosvonal járatainak sűrítésével, valamint a fehérvári vasút és a dunai hajóközlekedés kínálta lehetőségekkel, s valószínűtlen, hogy ezek képesek lettek volna az akár hatvanezret is meghaladó tömeget rendben elszállí-

17. kép. Szesztay László Nemzeti Stadionja Albertfalván (1933. szeptember)
BFL XI. 834 Sorg

tani. A terv esélyeit nagyban rontotta, hogy a stadionhoz csak a sivár képet nyújtó kelenföldi és budafo-ki gyártelepek érintésével lehetett eljutni, valamint az is, hogy Albertfalva közigazgatásilag ekkor még nem tartozott a fővárosához, igaz, a csatlakozás dolgában már folytak a tárgyalások.¹³⁸

Heysa Károly a Népliget déli részébe helyezte mintegy 40 hektáros stadionját. A környék nehéz levegőjét frissítő parkos területről igyekezett minél kevesebbet kiszakítani, ezért az olimpiakonok részére külön falut nem is tervezett, őket a közeli iskolákban és a Ludovika Akadémián kívánta elszállásolni. (A Népligetben még a stadionhoz tartozó edzőpályák építésére sem volt föltétlenül szükség, mivel a Ferencváros, az MTK, a BSZKRT stadionja és a többi szomszédos sportpálya e célnak kiválóan megfelelt.)¹³⁹

Hidasi Lajos és Schmitterer Jenő a rákosi gyakorlótérre vitte a stadiont: ugyanoda, ahová a hat évvel korábbi Warga-féle elhelyezési terv. A Hidasiék által berendezett terület azonban valamivel karcsúbb volt – csupán 500 méter széles –, és így területe az ötven hektárt sem érte el. Egyebekben a tervezők szintén komplex sportligetet alakítottak ki, ahol az evezés kivételével az összes sportág, sőt az olimpiai falu is helyet kaphatott.¹⁴⁰

Körmendy Nándor stadionjának nyugati lelátója a Gellérthegy tabáni lejtőjére támaszkodott, keleti tribünje pedig az Attila út mellett létesítendő parkig nyúlt. Az Attila út mentén álltak volna a versenyzők elhelyezését szolgáló sportszállók, melyek a viadalok múltával mint közepes igényeket kielégítő fürdőszállók is működhetek. Mivel a teljes sportliget kialakítására itt nem volt elégséges terület, Körmendy számolt a már meglévő, ill. másutt felépítendő sportépületekkel is.¹⁴¹

A bírálóbizottság a pályázatok beérkezése után közel két évre visszavonult, hogy elkészítse értékelését. Míg a bírálók a jelentésen dolgoztak, az 1933–1934 folyamán ismételen vagy újonnan fölbukkant stadiontervek megkezdték kacskaringós útjukat a bürokrácia labirintusában. Borbíróék 1934 februárjában ismét beadvánnyal fordultak Hómanhoz, s ebben az aranyhegyi stadion első ütemének, vagyis a két

sportcsarnok kivételével a teljes sportparknak a megépítését 1935 késő nyarára ígérték alig valamivel több mint négymillió pengőért. Az összeg kétötöd részét a sportcentrum felépítésére, egytizedet részét telekvásárlásra kellett volna fordítani, míg a költségvetés felét a terület közlekedésének nagyarányú fejlesztése tette ki.¹⁴²

A fővárosi hivatalokban és a közgyűlésben állandó téma volt a stadion. Az óbudaiak és az OKE által vezetett aranyhegyi lobby, valamint a kelenföldiek lágymányosi stadionért küzdő csoportja a legerősebbek közé tartozott, bár utóbbiak telekadományozásra szólító felhívására senki sem jelentkezett. A rákosi rét – eredetileg is fővárosi javaslat lévén – szintén jól tartotta magát. Ezzel szemben a Tarnaypuszta és a régi lóversenytér szénája elég rosszul állt, a Vérmező és az újlaki téglagyár pedig végleg elveszítette minden esélyét. A legtöbb „stadionvárományos” kerületnek volt pártfogója a megfelelő helyeken, az mégis különös súllyal esett latba, hogy a területkijelölés ügyében az egyik fő illetékes Közoktatási ügyosztály vezetőjének, Szendy Károly tanácsnoknak a figyelme ekkoriban az Újpesti-rakpart felé fordult. Ma már nemigen lehet megállapítani, hogy ez minek volt köszönhető – a városatyát bizonyára Mattyók és Hajós tervei győzték meg –, mindenesetre tény, hogy 1934 elején Szendy a Vizafogót javasolta a stadion helyéül. (E terület a Meder utca, a már elbontott Cserhalom utcai MÁV-vonal, a valaha a Forgách utca meghosszabbításában fekvő egykori Béga utca és a Duna között feküdt.) A terv kiegészítéseként a tanácsnok azt is javasolta, hogy az olimpiai falu az Újpesti-szigetre kerüljön, tartaléknak pedig a Népligetet jelölte.¹⁴³

A közoktatási ügyosztály azonban nem dönthetett egyedül e nagy horderejű kérdésben – ekkoriban egyébként is a nagy sportcsarnok felépítését tartotta sürgősebb feladatnak –, ezért az ügyet átírányította a városrendezési és magánépítési ügyosztályhoz. Utóbbi a városfejlesztési program megállapítására kiküldött külön bizottsággal való konzultáció után, különböző szempontok – telekviszonyok, környezet, közlekedés, városrendezési lehetőségek – alapján úgy ítélte meg, hogy Budapesten összesen öt alkalmas terület áll rendelkezésre: Nádor-kert–Lágymányos, az Óbudai-sziget, az Aranyhegy, a Vizafogó és a rákosi gyakorlótér.¹⁴⁴

Eközben Vörösváry Miklós Sipőcz polgármestert interpellálta az óbudai stadion ügyében. Felpanaszolta, hogy Óbudát a gazdag Pest és a gőgös Buda mesterkedései miatt a fejlesztések teljesen elkerülték, „természeti szépségei kihasználatlanok, pompás fekvéséből származó előnyei honorálatlanul maradtak.” Emlékeztette a polgármestert arra is, hogy a „fővárosnak Óbudával szemben kötelességei vannak”, melyeknek most részben eleget tehet azzal, hogy a négy óbudai helyszín – Aranyhegy, Óbudai-sziget, Rómaifürdő, újlaki téglagyár – valamelyikén építi fel a stadiont.¹⁴⁵

A főváros azonban egyelőre nem óhajtott igazságot szolgáltatni Óbudának. Az illetékes sportügyi szakbizottság maga ismerte el, hogy „anyagi fedezet hiányában pillanatnyilag nem látja aktuálisnak” a Nemzeti Stadion megvalósítását, s inkább csak távlatilag foglalkozott a kérdéssel. Akkor is elsősorban a vizafogói elhelyezés lehetőségét kereste. E célból egy háromtagú bizottság 1934 decemberében helyszíni szemlét tartott az Újpesti-rakparton és a helyszínt a leendő stadion számára alkalmasnak találta. Külön előnye volt a területnek, hogy a közmunkatanács tulajdonában állt és hogy kb. ötszáz méteres vízbévágással az Újpesti-öbölhöz lehetett kapcsolni, ami megfelelő méreteket és védelmet adhatott egy evezőspálya számára. A bizottság figyelmét azonban nem kerülte el a környék hátrányos forgalmi helyzete. Pillanatnyilag csak a Váci úti villamos állt rendelkezésre, és mivel a nem túl tágas területen parkoló elhelyezésére sem volt mód, az autós közlekedéshez sem lehetett vérmes reményeket fűzni. A várva várt óbudai híd, valamint hajóállomások és villamosvonalak megépítése javíthatott ugyan a helyzeten, de még így is szükségesnek látszott az újlipótvárosi és Szent István-városi teherpályaudvarnak a személyforgalomba való beállítása és esetleg a Nyugati pályaudvarhoz történő bekötése. Hátránya volt még e területnek, hogy feltöltési, partrendezési és árvízvédelmi munkákat igényelt s hogy éppen északnyugat felől, vagyis az uralkodó szelek irányából teljesen nyitott volt. Ez pedig azzal fenyegetett, hogy a sportolókat nem csupán az erős széljárás, hanem az óbudai gázgyár és a Leipziger-féle cukor- és szeszgyár óbudai üzemének komisz levegője is zavarja majd.¹⁴⁶

Amíg a hivatalokban lassacskán mégiscsak zajlottak az események, a nagyközönség sem unatkozott. Május közepén háromhetes sportművészeti kiállítás nyílt a Nemzeti Szalonban. A látogatók az Árkay–Borbíró-féle aranyhegyi stadion és Hajós óbudai-szigeti sportligetén kívül Pogány Móric két munkáját is megtekinthették. Az egyik az 1930-ban készült Lágymányos–nádor-kerti gigantikus terv újabb változata lehetett, amely a területnek sportvárosi, kiállítási és egyetemi városi funkciókat szánt, míg a másik egy sportcentrum tanulmányvázlata volt.¹⁴⁷

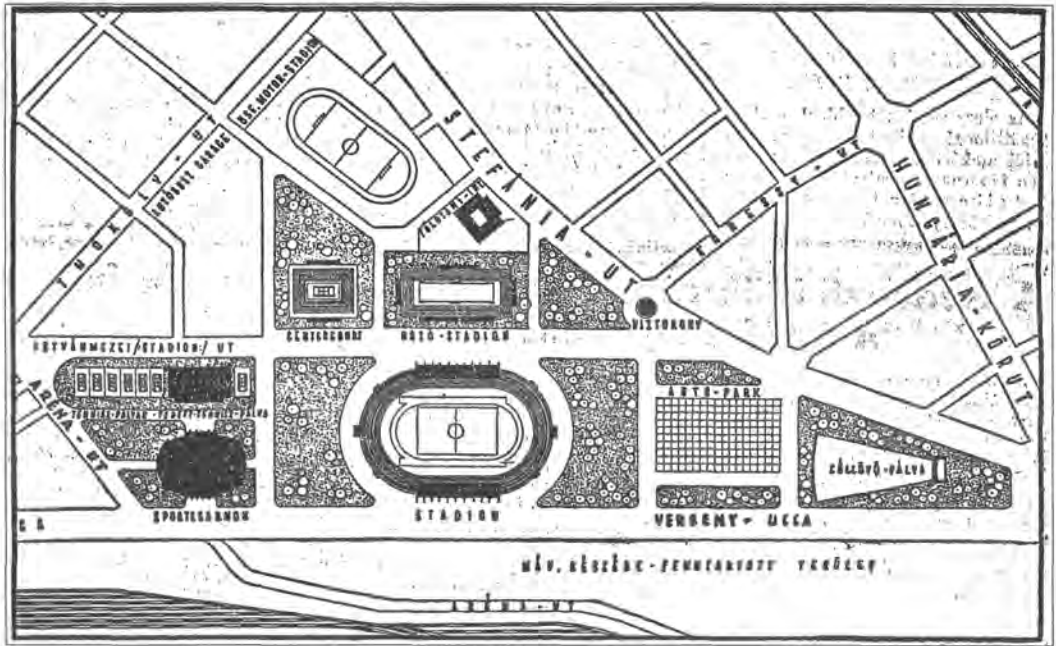
Az év vége felé valamelyest csökkent ugyan az érdeklődés, és az indulatok is csillapodtak némileg, de a stadion ügye azért szem előtt maradt. Annál is inkább, mivel Hajós és Borbíró között hirtelen kiújult a vita. Hajós Alfréd november végén ezúttal az Építőmesterek Egyesületében tartott előadást, s itt ismét számba vette a lehetséges fővárosi elhelyezési terveket. Az általa megfelelőnek ítélt öt helyszín – az Óbudai-sziget, a Vizafogó, Angyalföld, a Rákosi-rét és Sasad – között már megint nem volt ott az Aranyhegy, így ezután nem is következhetett más, mint Borbíró tiltakozása. A vita e második kiadása nem hozott új érveket, s koreográfiája is változatlan maradt: a két építész eleinte saját terveinek hallatlan előnyeit, később egyre inkább az ellenfél elképzeléseinek gyökeres hibáit igyekezett kidomborítani. Érdekes volt viszont, hogy Hajós megfontolásra javasolta, hogy a stadiont a Sasadi út és a Beregszász utca között, a Farkasréti temető alatti meredek hegyoldalban helyezték el.¹⁴⁸

Az 1935-ös év szokatlan csendben telt el, bár most éppen a parlamentben beszéltek többet a stadionról. Az új összetételű országgyűlés megnyitáskor maga a kormányzó is kifejtette, hogy különös gondot kell fordítani a testnevelés okszerű fejlesztésére s benne a Nemzeti Stadion felépítésére. A stadion csakugyan szerepelt a kormány munkaprogramjában, de még mindig nem született döntés az elhelyezés és a finanszírozás kérdésében, s a kultuszminiszter is csak reménykedhetett abban, hogy a nem túl távoli jövőben „konkrét elgondolásokkal jöhetünk.”¹⁴⁹

Ha a kormány nem is, a stadion számos elnyúlhatatlan propagátora a következő esztendőben kettőzött erővel munkálkodott. Szendy Károly, az új polgármester az év elején a régi löversenyteri tervhez tért vissza, s ebben lelkesen támogatta őt Petrovác Gyula városatyja is. Mindkettőjüket Hajós győzte meg, aki felelevenítette a párizsi olimpián győztes tervét. Hajós a mai Aréna út–Stefánia út–Thököly út által bezárt 36 hektáros területre hat nagyobb és néhány kisebb sportlétesítményt telepített (18. kép). A tervlapon az Aréna út mentén sorakozott nyugatról kelet felé a hatezer nézőt befogadó Nemzeti Sportszarnok, a hatvanezres Nemzeti Stadion, az ötszáz gépkocsira méretezett parkoló, valamint a korszerű lőtér. A sportszarnoktól északra állt a fedett teniszstadion és több teniszpálya, a stadiontól északra pedig az ötezres nyitott teniszstadion és az ugyancsak nyitott tízezer úszóstadion. A sportcentrum magába olvasztotta volna a főként kerékpár- és motorversenyekre szánt és néhány esztendővel korábban újjáépített Millenáris Sporttelepet. A költségvetés is mértéktartó volt: alig haladta meg az öt és fél millió pengőt – legálábbis papíron.¹⁵⁰

Ezzel szemben Karafiáth Jenő megint a Duna-parti stadionra adta a voksát. Az egykori OTT-elnök és kultuszminiszter mindjárt rövid történelmi áttekintést is adott a stadionkérdésről s megállapította, hogy „a régi arénaszerű megoldással szemben mindenütt a szabad természetben, poétikus ligetstílusban tervezett kivitel kerül előtérbe”. A budapesti stadiont is ilyennek képzelte, helyéül pedig – a kormányzónak a Dunára mint a „népek országútjára” vonatkozó „történelmi súlyú megjegyzését megszívelve” – a Lágymányos–Nádor-kert közös területét ajánlotta. Karafiáth úgy vélte, hogy a feltöltésekkel kellően megnagyobbítható terület a nemzetközi vásárnak, stadionnak és olimpiai falunak is helyet adhat, s ha az épülő hidat átadják a forgalomnak, közlekedése is kielégítő lesz.¹⁵¹

Voltak, akik nem kötötték le magukat egyik konkrét elképzelés mellett sem, csak általánosságban sürgették a stadion megalkotását. Ilyen volt pl. Vázsonyi János demokrata és vitéz Martsekényi Imre egységspárti országgyűlési képviselő, aki a sport önmagán túlmutató, a nemzetközi presztízs és a hadikészültség szempontjából is számottevő jelentőségére hivatkozva követelte, hogy az építkezés mihamarabb induljon meg. Erre jó esélyt láttak, hiszen Gömbös Gyula személyében ekkor, úgymond, „íz-ig-vé-ri-ig sportember” állt a kormány élén. De, mint Martsekényi elmondta, a honi sportkultusz fejlesztésére

18. kép. Hajós Alfréd: A Nemzeti Sporttelep terve a régi löversenytéren (1924 és 1936) Magyarország, 1936. március 4. 12.

annál is inkább szükség van, mivel az elcsatolt területek visszaszerzéséhez edzett és harcra kész fiatalokra van szükség, „göthös, horpadtmellű, véznakarú magyar fiatalsággal soha revíziót elérni nem fogunk”. S hogy felszólalása ne tűnjék merő követelőzésnek, a finanszírozásra vonatkozólag is kirukkolt egy ötlettel. Javasolta, hogy a berlini magyar olimpiakonok kiutazását segítő – és éppen akkoriban zajló – feláras olimpiai csokoládéakció mintájára a zseiltpenge árát toldják meg szerény stadionpótlékkal, összesen évi félmillió pengő értékben.¹⁵²

A fővárosi sportügyi különbizottság időközben úgy határozott, hogy újabb helyszíni szemléket tart, s ennek előkészítésére át akarta kérni az addig született elhelyezési terveket. Először a közmunkatanácsnál érdeklődtek, aztán a Testnevelési Tanácsnál – és a tervek nem voltak sehoh. Ekkorra azonban végre elkészült a MMÉE jelentése a két évvel korábban kiírt pályázatról.¹⁵³

A zsűri a *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye* 1936. március 15-i számában tette közzé jelentését. A tanulmány előjáróban megállapította, hogy a korszerű stadionkoncepciónak megfelelően Budapestnek sportligetre van szüksége az összes olimpiai sportág verseny- és edzőpályáival, felvonulási térrel, rendezett parkkal és közlekedőutakkal. „Teljesen elhibázott minden olyan elgondolás – folytatódott a jelentés –, mely a stadiont a város középpontjában, illetőleg kimondottan belterületén igyekeznek felépíteni.” Ugyanakkor a stadion nem lehet túlságosan messze sem a városközponttól: egyórás utazással elérhetőnek kell lennie. A legalább 36 hektár területű, egyharmad részben beépítendő sportligetben hatvanezres (szükség esetén százezresre bővíthető) labdarúgó- és atlétikai stadiont, úszó- és teniszstadiont, fedett sportsarnokot, teniszpályákat, tornagyéppályát és kellő számú gyakorlópályát kell elhelyezni, és gondoskodni kell alkalmas gyülekezőhelyek, közlekedőutak és zöldterületek kialakításáról is. A pályák, valamint a belső út- és villamoshálózat, a parkok, a vízvezeték és a kerítés kiépítésének együttes költségét a jelentés 8 millió pengőben állapította meg. Ehhez járultak még a szükséges közlekedési fejlesztések és az esetleges feltöltési-alapozási többletberuházások költségei. A bírálóbizottság mindezek

alapján arra az eredményre jutott, hogy a „Magyar Nemzeti Stadion céljára elsősorban a Nádorkert–Lágymányos területe alkalmas, míg másodhelyen szóba jöhetne esetleg a Vizafogó területe is”.¹⁵⁴

Könnyű elképzelni, hogy e döntés milyen reakciót váltott ki az Aranyhegy hívei körében. Az elkésredés és a tiltakozás hangjai az Óbudai Stadion Bizottság 1936. június 12-i nagygyűlésén harsantak fel, melyre a szervezők befolyásos közéleti személyiségek tucatjait hívták meg. Az előadók között volt több városatya, nyugalmazott miniszter, országgyűlési képviselő, orvos és meteorológus, akadt kormányfőtanácsos, biológus, mérnök és régész, sőt vitéz József Ferenc személyében még egy igazi királyi herceg is került. A nagygyűlésen elhangzott beszédek és az aranyhegyi elhelyezés előnyeit igazoló tudományos szakvéleményeket a stadionbizottság októberben füzet alakban is megjelentette. Ennek előszavában a bizottság elítélte a „titokzatos kezek és érdekeltségek fondorlatos” mesterkedéseit, melyek révén a főváros az egyesítés óta Óbuda rovására gyarapodott: „A Magyar Nemzeti Stadion helyének megválasztása Óbuda jövő fejlődése szempontjából is döntő jelentőségű lévén, annak lakossága, okulva a múlt döbbenetes tapasztalatain, ezúttal nem nézi tétlenül az ellene készülő újabb igazságtalanságot, annál is inkább, miután meggyőződése, hogy az ő érdekei [ti. az aranyhegyi stadion megépítése] ezúttal százszázalékosan országos érdekeket is szolgálnak.” A nagygyűlés először áttekintette a stadionkérdés történetét, majd ismertette az aranyhegyi terv megszületésének körülményeit. Ezután a tudósi vélemények következtek: először Réthly Antal és Aujeszy László meteorológus dicsérte a terület „természetes szellőztetését”, Scheff (Dabis) László biológus pedig mérésekkel is alátámasztotta, hogy az Aranyhegy levegőjének por-, baktérium- és gáztartalma kivételesen alacsony, míg a rivális Lágymányos és a Vizafogó vonatkozó adatai kedvezőtlenebbek. Az eredmények azt mutatták, hogy „közegészségügyi szempontból a Nemzeti Stadion elhelyezése lehetetlen a Kelenföldön, a Városi Elektromos Művek erős kénassavtermelése miatt, lehetetlen az Óbudai szigeten a gázgyár, hajókikötő és egyéb gyárak közelsége miatt; Kőbányán és Rákoson az Alföldről jövő porártalom miatt; a főváros déli részén ugyancsak a nagyfokú porártalom és a bűzös gyári övezet miatt.”¹⁵⁵

A nagygyűlés hangulata ettől kezdve egyre optimistább lett. Lukachich Géza hajdani városparancsnok, vitéz Benárd Ágoston volt népjóléti miniszter és Petracsek Lajos országgyűlési képviselő már kimondottan derűlátóan nyilatkozott az aranyhegyi sportcentrum jövőjéről. Utóbbi már egyenesen azt tervezte, hogy ha a stadion Óbudán épül fel, „hamarosan a MÁV-állomásra nem azt kell kiírni, hogy MÁV lókörház, hanem Óbuda–Sportváros”. Derűs víziók látogatták Rotter Lajos vitorlázóbajnokot is, aki azon merengett, milyen „szép látvány lenne és a nemzeti mivoltunk állandó kidomborítása volna, ha piros-fehér-zöld szárnyú gépek hirdetnék a Stadion közönségének nap nap után a magyar igazságot”.¹⁵⁶

A résztvevők/körében általános volt a vélemény, hogy „nemzet elleni bűn, indokolatlan pazarlás volna más helyen építendő Stadionra óriás összeget áldozni”, hiszen ha az Aranyhegyre kerül a stadion, „az a Dunáról, Budáról oly meglepő, oly elragadó, oly frappáns, oly különlegesen szép és el nem felejthető kép lesz, hogy ezt kell megcsinálni”. „Miért akarjuk mégis a sporttal foglalkozó ifjúságot szennyezett víz mellé, szennyezett levegőjű környékre, pályaudvarok szomszédságába, gyárak kéménye tövébe, hajók füstje alá vagy homokszivattyúba kényszeríteni?” – tette fel a bizottság a költői kérdést –, hiszen „az aranyhegyi terv a legolcsóbb és mégis a legerandiózusabb, a lepraktikusabb és mégis a leggyönyörűbb, a legtörténelmibb és mégis a legsportszerűbb, a legtisztább levegőjű és legegészségesebb”.¹⁵⁷

Az Óbudai Stadion Bizottság ugyanakkor levélben kérte a miniszterelnököt, a pénzügyminisztert, a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztert, a vallás- és közoktatásügyi minisztert, az OTT-t, az FKT-t és Szendy Károly polgármestert, hogy a stadion az Aranyhegyen vagy az Óbudai-szigeten épüljön meg. A bizottság fellépése nem volt éppen hatástalan. A polgármester felkérte a sportügyi különbizottságot, hogy az illetékes hivatalok szakvéleménye alapján tegyen javaslatot a stadion elhelyezésére. A fővárosi bürokrácia azonban, úgy tűnik, olykor kissé lomha volt, mert a különbizottság csak közel másfél éves késéssel küldte el – kitérő – választát a polgármesternek. Történt ugyanis, hogy a közoktatási ügyosztály, a sportügyek gazdája, a stadionelhelyezési terveket felsoroló előterjesztését véleményezésre átküldte a közlekedési ügyosztályhoz, ahonnan az iratok a Tiszti Főorvosi Hivatalhoz kerültek. A két hivatal véle-

ménye nem volt egészen egybehangzó. A közlekedési megfontolások a lágymányos-nádor-kerti elhelyezés mellett szóltak, egészségügyi szempontból viszont az Aranyhegy verhetetlen volt. A Rákosi-rét összességében elfogadhatónak tűnt, a régi lóversenyeret viszont mindkét jelentés alkalmatlannak minősítette. Az iratok ezután, már 1937 februárjában, a városrendezési és magánépítési ügyosztályhoz vándoroltak, ahol Dörre Endre műszaki főtanácsos vette őket gondjaiba. Dörre szakvéleménye alapján az ügyosztály hamarosan átirta a közoktatásiakhoz, hogy alapvető adatok – nézőszám, épületek száma, helyigény – hiányában a terveket és a költségvetéseket nem tudja elbírálni. Ez teljesen megbénította az ügymenetet, hiszen még csak most következett volna a városrendezési ügyosztály és a közoktatási ügyosztály közös javaslatának elkészítése, s ennek a fővárosi sportügyi különbizottság általi elbírálása. (Közben a fővárosi közgyűlés által kiküldött városfejlesztési különbizottság is foglalkozott a stadionnal, és – miként három évvel korábban – Lágymányost, Rómaifürdőt, az Aranyhegyet, az Óbudai-szigetet és a Vízafogót nevezte meg az alkalmas területek között.) A fővárosi hivatalok tehát egymásra mutogattak: a megfelelő hely kiválasztásához konkrét tervekkel kellett rendelkezni, a terveket viszont csak a helyszín ismeretében lehetett elkészíteni. Az elhelyezést viszont az is nehezítette, hogy a legfontosabb szempontoknak – egészséges környezet, jó közlekedés, nagy és olcsó telek – egyetlen budapesti terület sem felelt meg maradéktalanul. Mégis, a valóban létező, ám korántsem leküzdhetetlen nehézségeken túl az igazi gondot a krónikus pénzihiány és az érdekeltek ellentétei jelentették.¹⁵⁸

A LÁGYMÁNYOSI STADION TERVE

Amíg a székesfővárosnál bizottságról bizottságra és ügyosztályról ügyosztályra botorkált a stadion ügye, a mérnökegyleti pályázattal váratlanul előnybe került kelenföldiek egyetlen rohammal igyekeztek bevenni a kultuszminisztériumot. Hóman Bálint miniszter, aki korábban meglehetősen visszafogott nyilatkozatokat tett a stadion dolgában – még 1936 végén is türelemre intette a közvéleményt¹⁵⁹ –, most egyszerre felfigyelt a lágymányos-nádor-kerti tervekre. Maróti Géza tervei alighanem azért ébresztették fel Hóman érdeklődését, mert egyszerre több olyan problémára is megoldást ígértek, amely már hosszú idő óta gondot okozott a kultusztárcának. A művelődési kormányzat évek óta adós volt a sportcsarnok, a stadion, az állandó kiállítási terület és a budapesti nyitott versenyszűzoda megépítésével, Maróti elhelyezési terve pedig mindezeket magába foglalta.

A terv mintegy 73 hektáros terület beépítésével számolt. A telkekért elméletileg nem is kellett volna fizetni, hiszen azok részben a főváros, részben a közmunkatanács kezén voltak. (Igaz, a tulajdonosok nem szívesen mondtak volna le e könnyen és jó pénzért forgalmazható parcellákról.) A telekvásárláson megtakarított pénznek azonban máris megvolt a helye, mivel a terület nagyobbik fele – a két híd közötti rész Duna felé eső oldala – erősen vizenyős volt vagy víz alatt állt és feltöltést igényelt. Maróti terve ez utóbbi helyre (nagyjából a mai Bogdánffy úti BEAC-sportcsarnok helyére) szánta az észak-déli tájolású 70 ezres Nemzeti Stadiont, benne a szövetségek hivatalos helyiségeivel, az előkelőségek és a sajtó fogadótermeivel. A stadion hossz tengelyében elhelyezett főbejáratok mellett emelkedtek az elcsatolt országrészeket szimbolizáló, hatvan méter magas irredenta tornyok: ezek szállodaként működtek volna (19. kép). Ugyancsak a stadionban kaptak volna helyet a Testnevelési Főiskola termei, a technikai és kiszolgáló helyiségek, valamint a vendéglátó-ipari egységek. A tribünök alatt Maróti 700 méteres gumipadlós téli futópályát vezetett körbe, az alagsorba pedig 25 ezer férőhelyes bomba- és gázbiztos fedezéket tervezett. Az arénától nyugatra húzódott volna a komplexum területét kettészelő, a Dunával párhuzamos fő közlekedési út. Ennek északi végére elegáns színházépület, déli végére pedig a stadion saját vasúti pályaudvara került. A stadiont a többi sportépülettel a főút fölött átvezető felüljárók kötötték volna össze, melyeken át a 15 ezres teniszstadionhoz, a mellette álló két kisebb arénához és hat további tenispályához, valamint a kombinált edzőpályához lehetett eljutni. A tervezői szándék szerint a két híd közé eső terület nyugati sarkában állt a nagy sportcsarnok, míg a stadiont és a sportlétesítményeket kör-

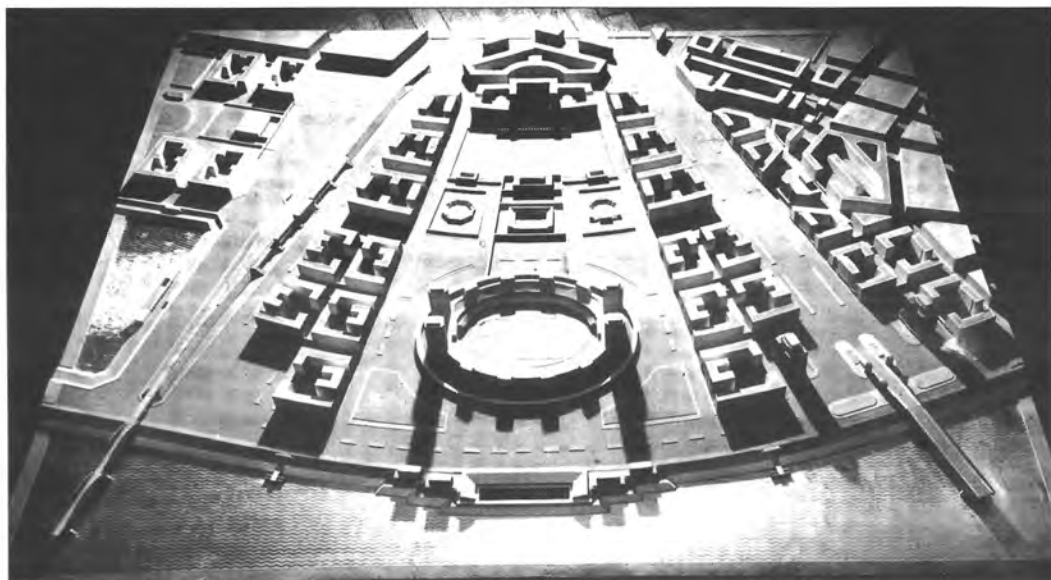

19. kép. Maróti Géza lágymányosi arénájának terve (1937)
MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. 844. sz.

nyező parkok két oldalán – az építkezés költségeinek valamelyes csökkentése céljából – modern bérházak sorakoztak. A Duna-part mentén a Gellért tértől egészen a Kopaszi-gátig húzódott a Maróti által „Budai fürdőváros gyógysetány”-nak keresztelt fasor, alatta a stadion észak–déli tömegforgalmát ellátó nyílt árkádos földalatti-gyorsvasút. Maróti a stadion tengelyében, a Duna-parton helyezte el a százméteres nyitott úszóstadiont és a folyami evezősversenyek tribünjeit (20. kép).¹⁶⁰

Am ahhoz, hogy e tervek méltó figyelmet kapjanak, szükség volt a kelenföldi stadionbarátok támogatására. A kelenföldiek 1937. május 14-én tartották meg döntő értekezletüket. Megállapították, hogy a Nemzeti Stadion a déli összekötő vasúti híd, a Budafoki út és az átadás előtt álló Horthy Miklós-híd közötti 50 hektáros területen építendő meg. A városközpont közel fekvő helyszín a sportversenyeken kívül óriásrendezvényekre is alkalmas – Nemes István előadó már az 1938-as nyári eucharisztikus kongresszust ide hozta volna – levegője és közlekedése jó, megszerzése olcsó, környezete idillikus. Az ekkoriban még egészen a déli gyártelepekig nyúló pusztaságot és víz alatt lévő területet persze csak a túlhajtott lokálpatriotizmus láttatta így. Az viszont kétségtelen, hogy Lágymányos és a Nádor-kert Maróti tervein tetszetős kiállítási és sportvárossá fejlődött.¹⁶¹ A kerület előljárói ezután egyesületet alakítottak a terv propagálására. Az egyesület elnöke, Almási Balogh Elemér felsőházi tag, valóságos belső titkos tanácsos felkérte Marótit, hogy készítse el tervének teljes dokumentációját. Maróti mester gyors és szép munkát végzett: részletes feljegyzésben ismertette az elhelyezési tervet, a rajzokat és a modellfotókat albumba foglalta, és még egy előzetes költségvetést is mellékel. Ősszel azután a kelenföldi deputáció e pogglyással megpakolva kihallgatásra jelentkezett a kormányzónál.¹⁶²

Horthy elismerően fogadta a tervet, de nem tudni, hogy tevőlegesen is támogatta-e megvalósulását. A kultuszminisztérium mindenesetre gyanúsán hamar felkarolta az ügyet: Hóman kijelentette, hogy a terület, melynek hasznosítása a Horthy Miklós-híd szeptember 2-án történt megnyitásával végképp időszerű lett, remekül megfelel a Nemzeti Stadion számára. Támogatta a Lágymányos–nádor-kerti tervet a minisztériumban tartott decemberi értekezlet is, így Hóman rövidesen megbízást adhatott a közmunkatanácsnak az elhelyezési terv elkészítésére. A rendezési terv 1938. február elején el is készült, majd elju-

20. kép. Maróti Géza lágymányosi stadionjának modellfotója, ill. elrendezési terve (1937)
MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. 849. sz.

21. kép. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának lágymányosi stadionterve (1938)
Miskolczi, 1938. 602.

tott a megfelelő fővárosi, minisztériumi és sporthivatali tényezőkhöz. Fogadtatása azonban eléggé vegyes volt. Míg a hivatalok lelkesedtek, az érintett építészek kritikával léptek fel. Borbíró általánosságban ellenezte a lágymányosi stadiont, mert szerinte az előnyös fekvésű területen a fővárosnak inkább 35 ezres mintalakónegyedet kellett volna kialakítania. Maróti viszont kismizmizve érezte magát, mivel tervezői megbízást nem kapott, ötleteiből viszont jócskán merített a közmunkatanács. Tervének számos fontos elemét: a stadion és a sportcsarnok egy tengelyben való elhelyezését, a nádor-kerti sportcentrumot, a stadion-pályaudvart és – ami Marótinak a legjobban fájt – az árkádok alatt futó Duna-parti gyorsvasutat az FKT egyszerűen áttemelte saját rendezési tervébe. Jelentős eltérést csak az jelentett, hogy a közmunkatanácsai változat a kiállítási területet teljesen elhagyta, a stadiont megfosztotta „irredenta tornyaitól”, a sportterületet pedig határozottabban választotta el egy kettős, ill. hármas bérházzsorról a Horthy Miklós-hídról lehajtó forgalomtól (21. kép).¹⁶³

A megvalósítást egyébként immár az illetékesek sem igen sürgették. Még Kelemen Kornél is elismerte, hogy Budapest legjobb esetben is csak az 1952-es olimpia rendezésére esélyes, a „múlt tapasztalatai pedig azt mutatják, hogy az olympiai versenyeket mindenkor a legmodernebb felfogásban készült stadionban kell megrendezni, és így nem volna célszerű előbb, mint a budapesti olimpia előtt négy esztendővel megkezdeni a Nemzeti Stadion felépítését”. Ez éppen egy évtizedet adott a stadionépítés megkezdésére, amire általános vélemény szerint a nagyarányú feltöltési és partvédelmi munkálatok miatt szükség is volt.¹⁶⁴ Az elvi döntés tehát megszületett, a végrehajtást azonban elnapolták.

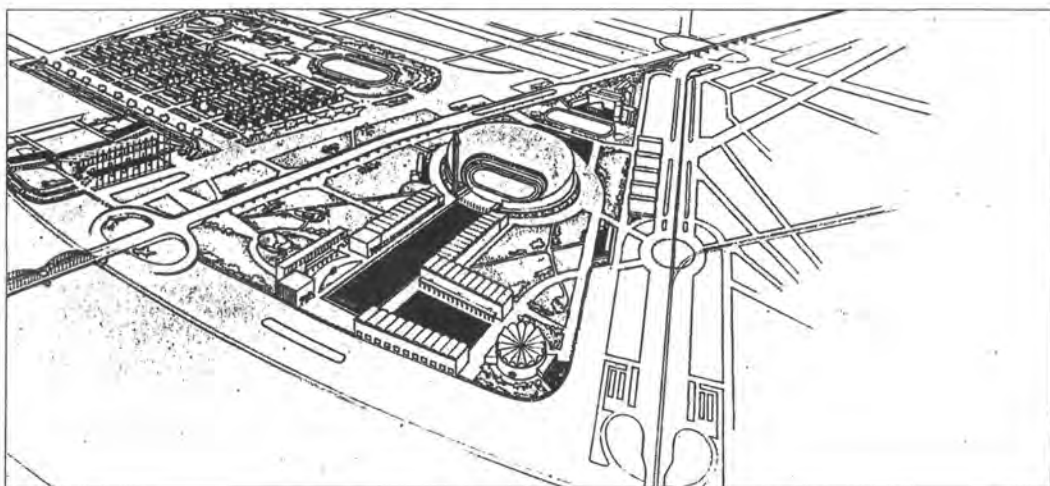
A borúlátóbbak attól féltek, hogy a Nemzeti Stadion ügye feledésbe merül. És valóban: az első nagyobb szabású sportberuházásra 1940 nyaráig kellett várni. Ekkor végre megkezdődött a Nemzeti Sportcsarnok építése a régi lóversenytéren, de a stadion esélyeit ez inkább csak rontotta, mivel az építkezés voltaképpen magától a stadiontól is pénzforrásokat vont el. (Maga az 1941-ben megépült sportcsarnok valójában csak az egyik, és éppen a legkisebb tagja volt egy három épületből álló tervezett komplexumnak. A másik két épület, bár még a negyvenes évek végén is a hivatalos tervek között szerepelt, sohasem épült fel.) Igaz ugyan, hogy júliusban a sajtó már arról írt, hogy a kultuszminisztérium a napokban be terjeszti a törvényjavaslatot a stadion felépítéséről, ám ennek ellenére semmi sem történt. Illetve annyi mégis, hogy a közmunkatanács új elhelyezési tervet készített, amelyben a százezres aréna már a Nádor-kertben állt. A Duna-parti vasút mellett a vele párhuzamosan futó gyorsforgalmi út is segítette volna a közlekedést. E terv már ismét azzal számolt, hogy az állandó kiállítási területet is Lágymányoson alakítják ki. Ennek mindenekelött pénzügyi okai voltak. A főváros és a közmunkatanács már korábban is csak vonakodva egyezett bele, hogy jókora területeiről csupán a stadion kedvéért mondjon le, ezért mindkettő örömmel üdvözölte a felvetést, hogy a nemzetközi vásár is ide költözzön.¹⁶⁵

Az egyeztetés után a kérdés egy időre megint elaludt, s ebben a pénzhiány és a hivatalok tétovázása mellett a nemzetközi eseményeknek is döntő szerepe volt. Az európai háború drámaian visszavetette az olimpiái mozgalmat – a játékok megrendezésére gondolni sem lehetett – s ezzel a Nemzeti Stadion ügyét is. Annál is inkább, mivel az amúgy is mindig szűkös anyagi forrásokat most a fegyverkezés, valamint a visszacsatolt területek a magyar politikai, gazdasági és kulturális életbe való bekapcsolásának költségei tovább apasztották.

Az előkészítő munka mégsem állt le teljesen. A Kelenföldi Casino, hogy az ügymenetet kissé fölpezsdítse, 1941 őszén zártkörű tervpályázatot írt ki a kerület építészeti részére a stadion és a vásárterület közös elhelyezésére. A versenyben heten vettek részt összesen nyolc tervvel, s ezeket a kaszinó a lelkiismeret-ébredés nyilvánvaló szándékával felterjesztette a közmunkatanácshoz. Az FKT köszönettel vette a „városrendezési szempontból rendkívül fontos kérdést érintő” terveket, a készítőknak még művészi érdemeket is küldött – kötelezettséget azonban nem vállalt.¹⁶⁶ Maguk a pályázatok általában közepes színvonalúak voltak, csak K. Császár Ferenc¹⁶⁷ terve emelkedett ki közülük. Ez sem annyira egyéni jegyeivel tűnt ki – hiszen lényegében Maróti korábbi terveinek elemeit hasznosította –, inkább a terület világos és következetes elrendezésével. K. Császár rajzán a Budafoki út mellett elhelyezett százezres stadionhoz hatalmas, parkosított felvonulási útvonal vezetett. Ennek két oldalán álltak a vásár antikizáló, osz-

22. kép. K. Császár Ferenc terve a Nádor-kert–lágymányosi stadionról és a kiállítási területről (1941)
Magyar Építőművészet, 1943. november. 274.

23. kép. Rimanóczy Gyula: A lágymányosi stadion és állandó kiállítási terület rendezési terve (1944)
OMVH MÉM. Rimanóczy 69. 2. 2. sz.

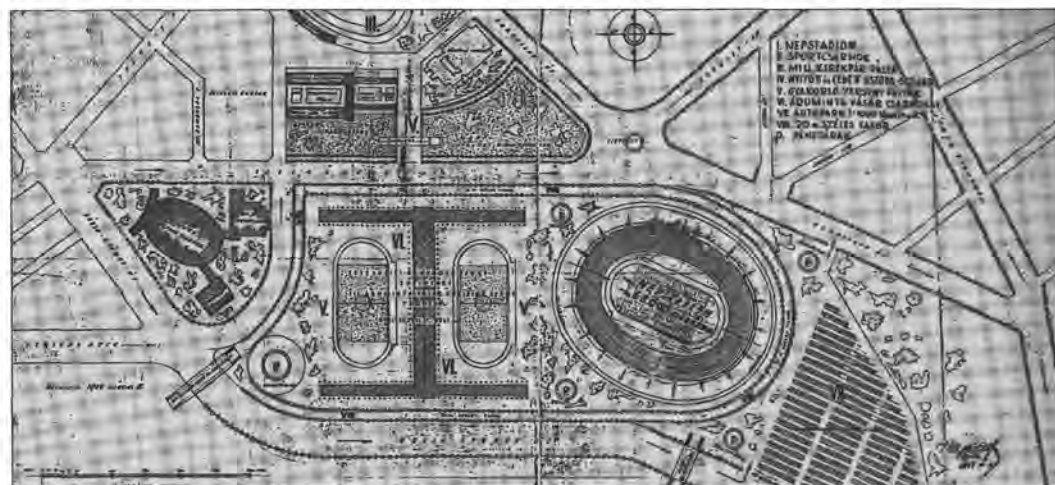
lopcsarnokos épületei és több szellős díszkert. A Nádor-kertbe került egy kb. hatvanezres stadion, a versenyszoda, a gyakorló pályák és egy kisebb antik színház. Mivel a terv a téli kikötő északi részének feltöltését javasolta, maradt bőven hely a parkosításra is. A forgalmat a part menti és a Nádor-kertig közlekedő stadionvasút, valamint az összekötő vasúti híd mellé építendő közúti híd szolgálta volna (22. kép).¹⁶⁸ A kaszinó akciója segített kimozdítani a stadion ügyét a holtpontról, s 1942 nyarától már egyre többfelé lehetett hallani arról, hogy a közmunkatanács a polgármesterrel és a Testnevelési Tanáccsal együtt nyilvános tervpályázatot hirdet a Nemzeti Stadion és a nemzetközi kiállítási terület közös megvalósítására. Az irányelveket 1944 februárjában közzé is tették: a tervezőknek a Nádor-kert–Lágymányos

területén százezer férőhelyes atlétikai és labdarúgó-stadiont, edzőpályát és 6 hektáros felvonulási mezőt kellett elhelyezniük úgy, hogy a részben feltöltendő téli kikötő mellett egy strand és az ötvenméteres fedett versenyszoda is helyet kaphasson. A terven szerepelnie kellett még az új Testnevelési Főiskola oktatási épületének, kollégiumának és edzőpályáinak, valamint a legalább ötezer sportoló befogadására alkalmas olimpiai falu mintegy ötven épületének. Az összesen legalább 30 ezer négyzetméter alapterületű kiállítási pavilonokat úgy kellett megtervezni, hogy sportcélokra is igénybe lehessen venni őket. A pályázat azonban valószínűleg csak 1944 őszén írták ki, így eredményeit már nem is hozták nyilvánosságra.¹⁶⁹ A pályázat anyagai közül csak Rimanóczy Gyula¹⁷⁰ terveit találtuk meg. Rimanóczy a vízi sportok épületeit és a strandot a téli kikötőtől elhódítandó területre, az olimpiai falu egyszintes kertes barakkjait és a hozzá tartozó sportparkot pedig a Nádor-kertbe helyezte. A két híd közötti területet a Budafoki út tengelyébe állított, kelet felől félig nyitott monumentális stadion és a hozzá vezető felvonulási út uralta. A díszút két oldalán parkok, kiállítási csarnokok, egy kisebb amfiteátrum és a kerek alaprajzú, felső világítású sportpalota állt volna, míg a Testnevelési Főiskola campusa a stadiontól nyugatra került. (23. kép). Az alacsony épületek következetes alkalmazása miatt a nádor-kerti térkiképzés szellős és jól áttekinthető volt. Szép látványt nyújtott a lágymányosi rész hangsúlyozottan modern, rendkívül elegáns épületeinek Pest felől kirajzolódó sziluettje is.¹⁷¹

NEMZETI STADION VAGY NÉPSTADION?

Amikor 1945. február közepén véget ért Budapest ostroma és a front nyugatabbra tolódott, a főváros romokban hevert. A közel két hónapon át tartó bombázás, tüzérségi tűz és utcaharc a sportépületeket sem kímélte. Az újjáépítés napokon belül nagy lendülettel megindult: a megrongálódott sportlétesítmények java részét helyreállították vagy felújították, de a Nemzeti Stadion megalkotása egyelőre túl nagy vállalkozás lett volna. A Nemzeti Sport Bizottság felvette ugyan 12 pontja közé a stadion felépítését, a közmunkatanács 1946. évi fővárosi városrendezési tervében azonban ez nem szerepelt.¹⁷²

Volt mégis valaki – Hajós Alfréd, természetesen –, aki továbbra is rendíthetetlenül és fáradhatatlanul dolgozott a stadion tervein. Hajós ekkor már a régi löversenyterre összpontosított – a többi helyszínt végleg ejtette –, és 1946 februárjától számos tervváltozatot készített az Istvánmezei út–Vorosilov út (a mai

24. kép. Hajós Alfréd: Központi sporttelep helyszínrajza (1946)
Pusztai, 1978. 59.

Stefánia út)–Dózsa György út határolta területre. Az első változat még sokat megőrzött korábbi elgondolásaiból. A telek nyugati csúcsán már álló Nemzeti Sportcsarnok környékét a felépítendő nagy sportpalota és egy kisebb tornaterem számára tartotta fenn, ettől keletre következett két edzőpálya az atlétika és a labdarúgók számára ötezes lelátókkal. A két pályát mintegy keretbe foglalták és egyben el is választották az árumintavásár fő- és melléképületei. Nyugat felé továbbhaladva lehetett elérni a nagystadiont és a vele szomszédos autó- és bicikliparkolót. A stadion lelátójának három szintjén – a földszántribün és a két vasbeton tribün húsz szektorra osztott körlépcsőin – húszezer ülőhely és 48 ezer állóhely várta volna a szurkolókat. A legfelső szint 24 ezer nézőhelyét fedél védte a tűző naptól és az esőtől. Hajós az Istvánmezei úttól északra helyezte el az ötezer nézőre tervezett, ötvenméteres nyitott versenymendencét és a 33 1/3 méteres fedett uszodát, melyekhez délről gyepes napozó is csatlakozott volna (24. kép). Az építkezés a Millenáris versenypálya felújításával egészült volna ki.¹⁷³

Miközben Hajós szorgalmasan gyártotta terveit, a hivatalok is foglalkozni kezdtek a stadion ügyével. A Budapesti Földigénylő Bizottság 1946 végén felhívást intézett a Fővárosi Közmunkák Tanácsához, hogy a Nemzeti Stadion végleges helyét mihamarabb jelölje ki. A Közmunkatanács e célra az Aranyhegyet szemelte ki – bár ennek a megvalósítása pillanatnyilag nem tűnt időszerűnek –, továbbá néhány 40-60 ezres nézőterű sportpálya megépítését is fontosnak tartotta. Így került szóba ismét hivatalos részről a régi lóversenyterület, valamint a Nádor-kert, a Ferencváros-pálya és egy angyalföldi helyszín. A nagyobb befogadóképességű, korszerű pályák építése valóban égető szükség volt már. A sportversenyeket, különösen a labdarúgó-mérkőzéseket a közönség tömegesen látogatta, a korhadttá, vén lelátók erősen túl voltak terhelve, és csak az volt a kérdés: hol és mikor következik be a katasztrófa? Csak a szerencsének volt betudható, hogy amikor 1947. május 4-én, a magyar–osztrák meccsen csakugyan lerokkadt az Üllői úti pálya lelátójának egy része, a 250 lepotyogó néző közül senki sem halt meg.¹⁷⁴

A régi lóversenyterületen 1947. tavaszától egymást érték a szemlék, július végén pedig a közmunkatanács úgy döntött, hogy a területet a hatvanezres „Népi Stadion” és a kapcsolódó sport- és szociális intézmények elhelyezésére „városfejlesztési és városrendezési szempontból alkalmasnak találja és erre a célra kijelöli”.¹⁷⁵ Hajós Alfréd és Weichinger Károly¹⁷⁶ nem sokkal ezután felterjesztett a közmunkatanácshoz egy elrendezési tervet, amelyen katonás rendben sorjázta egymás mellett a különböző csarnokok és pályák. A rajzon az észak–déli tájolású, kb. hetvanezres, fedett nézőterű stadion az Egressy út és a Vorosilov út összefutásánál állt, két oldalán egy-egy edzőpályával. A Nemzeti Sportcsarnok felé eső részen egy sportotthon, egy fedett teniszcsarnok és néhány teniszpálya helyezkedett el, míg a Millenáris és az Istvánmezei út közé a korábbi tervekben már ismert nyitott és fedett uszoda, valamint a kapcsolódó strandterület került. A zaj- és légszennyeződést csökkentendő az egész telepet kettős fasor választotta volna el a környező nagy forgalmú utaktól. A gyakorló pályák kivételével minden létesítmény külön bejáratot kapott a fasor nyíladákein keresztül – a stadion északi és déli bejáratához autóparkoló is tartozott volna. A logikus, de eléggé unalmas tervet a közmunkatanács elfogadta ún. elhelyezési „iránytervként”.¹⁷⁷ Csakhogy a paragon heverő telekre más is szemet vetett. A remek szakszervezeti és munkásmozgalmi kapcsolatokkal rendelkező, de még otthontalan Vasas Sport Club önálló stadionra tartott igényt, s azt éppen itt óhajtotta felépíteni. (Az egyesület vezetői 1947 augusztusában ezt egy levélben be is jelentették a polgármesternek, s tájékoztatásképpen azt is közölték, hogy élvezik a Magyar Kommunista Párt támogatását.) A gyepabdázók ugyancsak igényt tartottak a Magyar Hockey Club bombakárt szenvedett pályájának területére az ekkor még álló víztorony mellett.¹⁷⁸

A kultuszminisztérium tanácstermében december 2-án értekezletet tartottak a stadion ügyében a MOB, az Országos Tervhivatal, több minisztérium, a Nemzeti Sport Bizottság, az FKT és a Nehézipari Központ képviselőinek részvételével. Az értekezlet egyetértett abban, hogy mivel a Nemzeti Stadion építésére nincs anyagi fedezet, a régi lóversenyterületen egy ennél szerényebb, de az átlagosnál nagyobb, országos érdekű sporttelepet kell létrehozni. A beruházást már korábban felvették a budapesti hároméves tervbe, de a finanszírozásra a főváros nem tudott elegendő összeget fordítani. Ekkor fölmerült, hogy a stadion magánvállalkozásban is megépülhet – akár mint több egyesület által használandó nagypálya,

25. kép. Ifj. Dávid Károly–Juhász Jenő–Kiss Ferenc hetvenezres rámpás stadionja (1948. nyár)
Új Építészet, 1948/9. Címlap

akár mint a vasasok stadionja – s később, az ínséges idők múltával majd Népstadionná bővíthető. A felek azonban végül nem tudtak dűlőre jutni – mint ahogy a négy hét múlva tartott újabb megbeszélésen sem –, így a kérdés függőben maradt.¹⁷⁹

A Vasasnál nem vesztegették az időt, és az új év első napjaiban eljuttatták stadiontervüket az illetékesekhez. Limbek Gyula¹⁸⁰ rajzain egy észak–déli tájolású nagystadion és tőle valamelyest délkeletre egy párhuzamos nagytengelyű kisebb gyakorlópálya állt. A stadion küzdőtere két méterrel a talajszint alá került, a kitermelt homokos talajból kellett megépíteni az első építési ütem 45 ezres földlelátóját. Ennek tetején körbefutó keskeny teraszszáv következett, majd a kijáráshoz vezető enyhe lejtők. A földszántribün felett emelkedett volna a második ütemben felépítendő harmincezres vasbeton lelátó, tetején széles körfolyosóval, ahonnan a kijáráshoz vezető lépcsőkhöz lehetett jutni. A stadion így összesen ötvenezer állóhelyet és huszonötezer ülőhelyet számlált, utóbbiak kétharmadát a nyugati oldalon alumíniumtető védte

volna, amit kánikula esetén a peremen futó vízvezeték segítségével lehetett hűteni. A tervleírás szerint a tető végétől élővirággal díszített alumínium pergolasor indult körbe a lelátón. Az északi főbejáratnál alumíniumvázú üvegtorony tört a magasba – egyszerre szónoki emelvény és zászlóárbc, panorámaüvegtorony és óratorony –, melynek jellegzetes Népstadion-harangjátéka volt hivatva megnyitni a viadalokat. Limbek meglepően alacsony költségvetést készített tervéhez, amelyben a 75 ezres stadion tornyostul-parkostul-tetőstül csak 28 millió forintba került.¹⁸¹

A terv március közepén Kádár János támogató aláírásával került a kultuszminisztérium és a Nemzeti Sport Bizottság elé, s az önálló Vasas-stadion felépítése a hónap végén már elintézett ügynek tűnt. Ugyanekkor a *Szabad Nép* rövid hírben tudatta, hogy a Gazdasági Főtanács „a tömegsport nemzetnevelő jellegére való tekintettel szükségesnek tartja egy nagy befogadóképességű Népstadion megépítését”. A főtanács 1948. március 18-i határozatában felszólította az építési és közmunkaügyi minisztert, hogy készítse el a negyvenezres (hetvenezresre bővíthető) stadion költségvetését. A határozat a Limbek-féle terv építési ritmusához igazodott, és azzal számolt, hogy az első ütem augusztusra elkészülhet.¹⁸²

Szakmai körökben azonban élesen bírálták Limbek tervét, és ki-ki a saját elgondolását igyekezett előtérbe tolni. A stadion megtervezésére végül az Állami Építéstudományi Intézet középítési osztálya kapott megbízást. A munkát ifj. Dávid Károly osztályvezető,¹⁸³ valamint Juhász Jenő¹⁸⁴ és Kiss Ferenc¹⁸⁵ építész végezte. 1948 áprilisában elkészült rajzaikon hetvenezres ülőhelyes ovális aréna látható, három teljesen körbezárt tribünszinttel, az északi és déli oldalon valamivel kisebb lelátómagassággal. E terv az elkövetkezendő években számos – olykor gyökeres – módosításon esett át, mégis ez volt minden további terv kiindulópontja s ennek alapján kezdték meg a földmunkákat a nyár folyamán.¹⁸⁶

A munka megindításáig persze még több hivatalnak is jóvá kellett hagynia az építkezést. Az FKT már 1947 nyarán kijelölte a régi lóversenyter 31 hektáros területrészét a stadion céljaira, a Magyar Államvasutak azonban 1948 áprilisában ismételten jelezte, hogy fejlesztéseihez igényt tart a Verseny utca meghosszabbításától délre eső telkekre. Az ily módon 22 hektárra csökkent terület szabályozási vázlat-tervét a városrendezési és magánépítési ügyosztály még ugyanabban a hónapban előállította. A rajz észrevehetően a Hajós–Weichinger-féle vázlat alapján készült, de annál jóval kevesebb sportépülettel számolt. A rendezés alapját az Egressy út délnyugati irányban történő meghosszabbítása jelentette, ami a sportcentrumot két részre bontotta. A nagyobb nyugati térfélre került volna az északnyugat–délkeleti tájolású nagystadion, melynek bejárait a Vorosilov útnál létesítendő autóbusz-megállóból, valamint az Istvánmezei út, a Dózsa György út és a meghosszabbítandó Egressy út felől lehetett elérni. A stadion környékére több parkot és gépkocsitárolót is terveztek. A keleti kisebb területen óriásparkoló, valamint egy-egy kisebb parkoló állt gépkocsik és kerékpárok részére, és ugyanitt kapott volna helyet egy edzőpálya is.¹⁸⁷ A polgármester elfogadta a javaslatot, a Gazdasági Főtanács május 20-i határozatával elrendelte a stadion megépítését, az Országos Tervhivatal pedig június–július hónapra már be is ütemezett 700 ezer forint tervhitelt. Most a fővároson volt a sor, hogy a régi lóversenyter kialakított területét rendelkezésre bocsássa. Ez nem is váratott magára sokáig: 1948. június 23-án Hidas Ferenc tanácsnok indítványára a közgyűlés elhatározta, hogy a főváros a kérdéses területet 99 évre az újonnan megalakított Országos Sport Hivatal, ill. a Magyar Kincstár használatába adja a Népstadion céljára. Ezzel a Vasasnak végleg le kellett mondania arról a tervéről, hogy a Limbek-féle stadiont – melynek költségvetését egyébként időközben 15 millió forintra vitték le – a régi lóversenyterén építse meg.¹⁸⁸

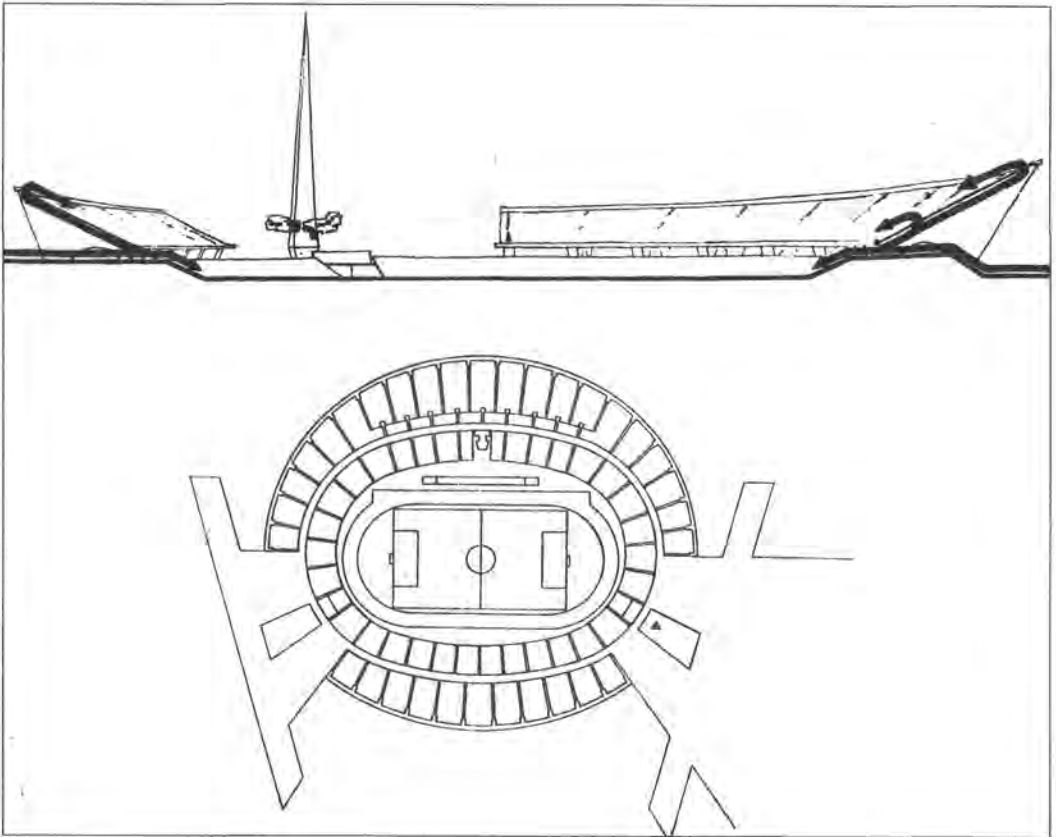
A dolgok ekképp alakulván, most már az építkezés ünnepélyes megnyitásának protokollját kellett kidolgozni. A ceremóniára július 12-én, hétfőn délután öt órakor került sor: rövid megnyitó után a legfőbb sportfelelős, Hegyi Gyula kultuszállamtitkár tartott beszédet, melyben szimbolikus értékűnek mondta, hogy a Horthy-rendszer ígéretesei után „a magyar demokrácia alkotja meg a stadiont”. Tildy Zoltán köztársasági elnök elvégezte az első kapavágást, majd „néhány kubikos által meglazított földből pár lapát földet hányt az eléje tolt csillébe. Ezután a kubikusok láttak neki a lapátolásnak és két-három csille megtöltésével és azok tartalmának kissé távolabb történő kiborításával jelképesen megkezdődött a stadionépítés.”¹⁸⁹

Az ünnepségnek talán csak az adott némi fanyar ízt, hogy a megnyitót Borbíró Virgil parasztpárti építési államtitkárral, a régi lóversenytéri stadion mindvégig legszigorúbb ellenzőjével mondták el Borbíró számára ez a közjáték az aranyhegyi stadionnak a halálát jelentette. Pedig ő mindent megtett, hogy kedves tervét sikerre vigye, s még 1947 őszén újból nekirugaszkodott, hogy meggyőzze az illetékeseket. A Budapest hasábjain megjelent tanulmányában először a stadionkérdés historikumát ismertette, kárhóztatva a „kerületi sovinizmust”, amely „árnyéket vet a legtárgyilagosabb javaslatokra is!”. A Hájós által ekkor ismét a köztudatba hozott, sűrűn lakott területek mellé építendő afféle tömegsportstadion koncepcióját élesen bírálva kijelentette, hogy a Nemzeti Stadion „nem egyleti pálya, nem kerületi edzőtér, hanem a nemzet legmagasabb testi készségeinek ünnepi küzdőtere”, melynek klasszikus vonalaival – a görög mintájú amfiteátrális elrendezést továbbra is érvényesnek tartotta – és esztétikus környezetével is a sport nemesítő szerepét kell hangsúlyoznia. Végkövetkeztetésében ismét az aranyhegyi elhelyezést javasolta – benne immár észak–déli tájolású arénával –, majd így búcsúzott az olvasótól: „Harminc éve folyik a budapesti Nemzeti Stadion elhelyezése körüli, eddig eredményt alig felmutató vita, amely úgyszólván minden évtizedben felújult. Vajon mikor és miképpen ér véget a területek csatája, hogy végre a sport versengése indulhasson meg?” Mint láttuk, Borbírónak nem sokat kellett várni a válasza: hamarosan ő asszisztálhatott a Népstadion építkezésének megnyitóján, s ezzel végleg elenyésztek aranyhegyi álmai.¹⁹⁰

ÉPÜL A NÉPSTADION

A két munkáspárt egyesülésével 1948 júniusában megalakult a Magyar Dolgozók Pártja, és haladéknélkül hozzáfogott politikai hatalmának kiteljesítéséhez. Meghirdette a nagyszabású gazdasági és társadalmi átalakulás programját s ennek keretében a Népstadion felépítését. A hatalmas ipari és szociális beruházások – melyek jórészt az újjáépítés nagyszerű lendületét használták ki – egyszerre szolgálták a kitűzött fejlesztési célokat és a párt ideológiai propagandáját. A félelmetes gyorsasággal kiépülő diktatúra azonnal védőszárnyai alá vette a Népstadiont mint a béke, a monumentalitás és a társadalmi egyenlőség szimbólumát, és felépítését kiemelt beruházásként kezelte. Jellemző, hogy a stadiont ekkor többnyire Centenárius stadionként emlegették – párhuzamot sugallva 1848 márciusa és a száz évvel későbbi forradalmiság között –, továbbá az is, hogy már az 1950. őszi első békekölcsönjegyzést összekapcsolták a stadion építésével.¹⁹¹ E jelszavak természetesen nem mindig, nem mindenkitől és nem mindenkinek voltak üres szövegek. A sport, a városfejlesztés és az építőművészet iránt elkötelezett, lelkes és tenni kész emberek rendkívüli munkáját, a sportolók és a sportkedvelők rajongását semmiképpen sem árnyékolhatja be, hogy a politika csúcsain lévők egy része rosszhiszeműen és merőben a propagandaszempontokat szem előtt tartva tekintett a stadion felépítésére.

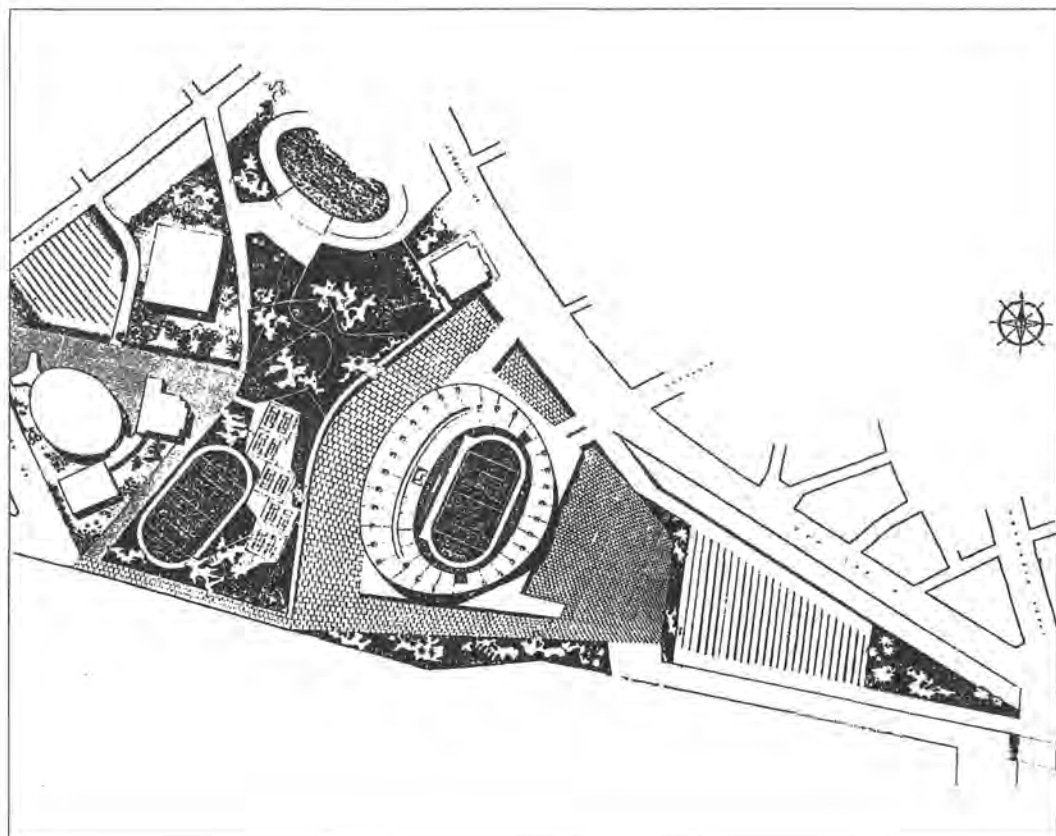
Az öt éven át tartó építkezés tervezői feladatait fiatal építészek látták el ifj. Dávid Károly irányításával. Mivel Dávid a megbízást nem pályázat, hanem kijelölés alapján kapta, joggal merül fel a kérdés: hogyan esett rá a választás? Dávid a negyvenes évek közepére már a modern építészet rangos képviselőjének számított, és több stadionterv is állt már mögötte. Az elsőt még 1934-ben készítette két munkatársával egy ankarai tervpályázatra, s ezzel második díjat is nyert. A háború után pedig, immár felkérésre, sportstadion tervével vett részt az 1947-es „Új Csepel” kiállításon, ahol baloldali építészeknek a csepeli munkáskerület kiépítésére vonatkozó elgondolásait mutatták be. A tervet nem ismerjük, ám valószínűsíthető, hogy Dávid hírneve és e sportépítészeti munkái hívták fel rá az illetékesek figyelmét.¹⁹² A Népstadion terveinek elkészítésében hosszabb-rövidebb ideig Harnos Zoltán,¹⁹³ Fecskés Tibor,¹⁹⁴ és Borosnyay Pál¹⁹⁵ – mindhárom pályája elején járó építész – volt Dávid munkatársa. Harnos 1948 májusában került az Építéstudományi Intézetbe – mindjárt a friss megbízással rendelkező Dávid mellé. Fecskés, majd Gilyén Jenő¹⁹⁶ statikai tervező, később Borosnyay 1950 folyamán csatlakozott a csoporthoz. E csoport csaknem az építés végéig változatlanul együtt maradt, a tervezés azonban formailag először az

26. kép. Janáky István–Rimanóczy Gyula–Jánossy György ellenterve (1948. december)
Halász I. 1953. 340.

Építéstudományi Intézet, majd az ebből kiváló Magasépítési Tervező Intézet, a Lakóépület Tervező Iroda, a Városépítési Tervező Iroda és a Középület Tervező Vállalat kebelén belül folyt. A kivitelezés műszaki ellenőrzését az öt esztendő alatt végig Rimaszék Béla végezte.

Az építők tehát 1948 júliusában megkezdték a kitűzés és a küzdőtéri földkiemelés munkálatait. Ez egyben rögzítette is a stadion tájolását és belső méreteit, de az épület szerkezeti és architektonikus megoldásai számára bizonyos játékeret is hagyott. Erre egyébként szükség is volt, hiszen az építkezésről oly hirtelen döntöttek, hogy eleinte csupán a legegyszerűbb vázlattervek álltak készen. A végleges tervek hiánya egyszerre járt szerencsés és kevésbé szerencsés következményekkel. Kedvezett a tervező építészeknek, amennyiben a tribünök méreteire és elhelyezésére vonatkozó új ötleteiket – természetesen nem korlátlanul – a földmunkák kezdeti szakaszában viszonylag könnyen érvényesíthették. Nagyon zavarta ellenben a kivitelezőket, akik éveken keresztül tervtöredékek alapján, sokszor csak egészen rövid előretétekintéssel voltak kénytelenek elvégezni az egyes munkafolyamatokat. Még inkább nehezítette a helyzetet, hogy nem csupán az építészek, hanem olykor a politika is menet közben változtatott a terveken. Mindez azt eredményezte, hogy az építkezés során – amely sokáig építési engedély és hatósági jóváhagyás nélkül folyt – számos alkalommal feszültség keletkezett a tervezők, a kivitelezők és a beruházó között. Ez mély sebeket ejtett a stadionépítők lelkén, ugyanakkor fölöslegesen hátráltatta a munkát. Pedig gond nélkül is volt épp elég. Magyarországon korábban nem volt ekkora vasbeton-építési beruházás, így a stadionépítők mind a tervezés, mind a kivitelezés során számos új problémával találták szembe ma-

27. kép. Ifj. Dávid Károly és Janáky István stadionterve „nyerges” lelátóval (1949 eleje)
Szendrő, 1949. 19.

gukat. Mindvégig elégtelen volt a gépi kapacitás, sűrűn akadozott az anyagellátás, hiányzott a gyakorlott munkáskéz. Hideg telek és erős szelek hátráltatták az építkezést, amikor pedig a technikai nehézségek éppen csökkentek volna, a párt a késedelem miatt szabotázsvádakkal gyötörte a stadionépítőket.

Dávid 1948 nyarán, kihasználva a viszonylagos tervezői szabadságot, Juhással és Kiss-sel közösen új tervet készített (25. kép). A keleti oldalán teljesen nyitott, patkóformájú stadion eszméjét Dávid nyilvánvalóan Le Corbusier 1936–1937-ből származó tervéből merítette, akinél korábban gyakornokként dolgozott. A tervezett 320 méter széles aréna tribünjeinek magassága a 36 méteres nyugati óriáslelátótól kelet felé fokozatosan csökkent, a délutáni napsütésnek kitett keleti lelátósorok pedig teljesen elmaradtak. Az ily módon képzett nyílásnak szerves folytatása volt a mintegy 300 méter hosszú felvonulási tér. A közönség az aréna két szélén felfutó rámpán, majd a megfelelő szinteken kiképzett átjárókon keresztül juthatott el a lelátókra. A hetvenezres stadion külső közlekedését a patkó északi végétől, a Vorosilov útról induló autóbuszjáratok, több villamosvonal, valamint magánautók bonyolították volna le – utóbbiak számára a terület keleti végében épült óriásparkoló –, de a tervezők leginkább mégis a sportszerető közönség gyaloglókedvében bíztak. Dávid nagyon megszerette a „rámás stadion” tervét, és olyannyira ragaszkodott a megvalósításához, hogy amikor a hivatalos körök rövid úton elvetették, visszavonulással fenyegetőzött. (A bírálatot főként az váltotta ki, hogy a nyugati tribünnek nem volt szerkezeti ellenpontja, hacsak a Törökőr és távolabb a rákosi rétek szegényes látványát nem tekintjük annak.)¹⁹⁷

Ekkor – alkalmasint Dávid dacát megtörendő – Janáky István,¹⁹⁸ Rimanóczy Gyula és Jánossy

György¹⁹⁹ kapott állami megbízást egy ellenterv készítésére. Janákyék terve 1948 decemberére meg is született: a 34 szektorra osztott, körbezárt földlelátó fölött egyszintes vasbeton óriátribün magasodott az északi és déli oldalon 3–3 szektornyi nyílással (26. kép). Ezzel csökkentették a hossz tengelyen fekvő, kedvezőtlenebb rálátást nyújtó nézőhelyek számát, a kieső férőhelyeket viszont úgy pótolták, hogy a kistengelyhez közeledve egyre emelték a nagytribün magasságát – a felezővonalhoz eső legnagyobb felső szektor így éppen másfélszer annyi nézőt fogadhatott, mint a kapuk mögöttiek. E terv is kritikákat váltott ki – elsősorban a lelátókaréj megtörése miatt –, de több vonatkozásban hatással volt a további tervezés menetére. Visszatért a körbezárt földlelátó alkalmazásához, a jó nézőhelyek szaporításának követelményéből kiindulva felvetette a nagytribün részleges megépítésének gondolatát, a stadion töltését a pilonokban elhelyezett feljárókkal oldotta meg, és – ami a legfontosabb – újból rajzasztalhoz ültette Dávid Károlyt.²⁰⁰

Dávid 1949 elején Janákyval fogott össze és márciusban az illetékesek elé tárta új tervét. Az elegáns, majdnem légies, halványan kagylóra emlékeztető stadion lényegében a Janáky–Rimanóczy–Jánossy-féle koncepciót követte azzal a különbséggel, hogy a nagytribün nyílását itt alacsonyabb lelátókaréj töltötte ki (27. kép). A nyugati és keleti oldal magastribünjei között így szelíd mélyedés keletkezett, ami a lelátónak oldalnézetből aszimmetrikus nyeregszerű formát kölcsönzött. Amilyen könnyed és nagyvonalú volt azonban e tribünrendszer, épp olyan súlyos mérnöki problémákat vetett fel. Az állandóan változó magasságú, egymással ellenkező irányban és mindig különböző szög alatt hajló lelátóperemek kiépítése túlzottan lassította és drágította volna a kivitelezést, így végül e tervről is le kellett mondani.²⁰¹

Közel egy évvel a munka megkezdése után tehát még mindig nem volt jóváhagyott terv, miközben a földszáncok már javában emelkedtek. A kivitelezésben szintén több kedvezőtlen körülmény lassította a tempót. Gondot jelentett, hogy mivel a háború után törmeléklerakó helynek használt területről a kitermelt szemetes földet baleset-veszélyessége miatt nem lehetett a körtöltésbe építeni, hanem el kellett szállítani, a jól ülepedő, finom homokot pedig a szomszédos területről kellett kiemelni. A tél sem kegyelmezett. Az első évben már november közepén olyan fagyok jöttek, hogy le kellett állni a munkával, ráadásul tavaszra kiderült, hogy a viharos szelek háromezer köbméternyit elhordtak a homoktöltésből. Mind-

28. kép. Ifj. Dávid Károly–Fecskés Tibor–Harmos Zoltán hetvenezres stadionja nyugati óriáslelátóval (1950. február) *Halász I., 1953. 341.*

29. kép. Ifj. Dávid Károly–Fecskés Tibor–Harmos Zoltán százezres stadionja külön nagy- és kistribünnel
(1950. augusztus)
Halász I., 1953. 342.

ez még a legderülátóbbak előtt is világossá tette, hogy a remények ellenére az 1949. augusztusi főiskolai világbajnokságot mégsem lehet a negyvenezres stadionban megrendezni.²⁰²

Eközben javában folyt az első öt éves terv politikai előkészítése. Az MDP Központi Vezetősége április elején határozatot hozott a hetvenezres Népstadion felépítéséről. Ezt a döntést a Gerő Ernő államminiszter által 1949. december 5-én az országgyűlés elé terjesztett, az öt éves tervről szóló törvényjavaslat változatlan formában tartalmazta. A képviselők az akkori szokásoknak megfelelően nem szálltak vitába az előterjesztéssel, és hat nappal később mintaszerűen meg is szavazták az öt éves tervről rendelkező 1949. évi XXV. törvényt. Ebben a III. fejezet 48. szakaszának 2. pontja kimondta, hogy „1952-re be kell fejezni a 70 ezer néző befogadóképességű budapesti népstadion építését”.²⁰³

Az építészek 1950 februárjára végre elkészítették azt a tervfeladatot, amely már a „felépíthetőség szempontjából is reális alapokon nyugodott”. Tizenkilenc hónappal a kivitelezési munkálatok megkezdése után ennek legfőbb ideje volt. Az építők már több panaszos levelet is eljuttattak a beruházóhoz, mivel a tervek hiánya hátráltatta munkájukat. A földkiemelés, a körtöltés emelése és a két és fél méterre süllyesztett pályatükör elegyengetése már az építők mögött volt, és 1949 nyarán a gyepesítés is megkezdődött. (A stadion építésében, szervezett program keretében, az augusztusi budapesti világifjúsági találkozóra összegyűlt fiatalok is részt vettek, jóllehet a balesettől és kártevéstől egyaránt rettegő munkavezetők csak a küzdőtéri humusz terítését merték rájuk bízni.) Lényegében minden olyan munka elkészült, amit a szorosan vett vasbeton-építési terv nélkül el lehetett végezni. A Dávid, Fecskés és Harmos által jegyzett terven a földszántribün fölé a nyugati oldalon kétszintes, 16 pilonos nagylelátó került (28. kép). A körlelátó felső teraszához és innen az álló- és ülőhelyeihez rámpák vezettek fel, a 31 méter magas óriátribün ülőhelyeit pedig a tizenhat pilonba épített lépcsőházakon keresztül lehetett megközelíteni. Az összesen hetvenezer nézőt befogadó lelátók töltése tehát mindig fentről lefelé, kiürítése pedig lentől felfelé történt, ami a távozó tömeg mozgását és eloszlását segített egyenletesebbé tenni. A díszpáholy a földlelátó nyugati oldalának közepén, a futballpálya felezővonalánál állt, míg a tudósítói állások a szemközti oldalon kaptak helyet.²⁰⁴

E tervben végre találkozott a tervezők és az illetékesek ízlése. Dönteni kellett viszont az építkezés költségvetéséről és határidejéről. Az Országos Tervhivatalban úgy vélték, hogy a korábbi elképzeléseknek megfelelően egyelőre csak a stadion negyvenezres körlelátóját építsék meg, s a második ütemet csak akkor fejezzék be, amikor a tömegközlekedési problémákat – további 20–40 millió forintos beruházás-

sal – már elhárították. Az Államgazdasági Bizottság azonban 1950. február 7-én – nem éppen váratlanul – a stadion mihamarabbi teljes megépítése mellett döntött. Vas Zoltán tervhivatali elnök ennek értelmében február végén kiadta a Népstadion tervcélját, Hegyi Gyula pedig a Sporthivatal részéről április 1-jén elkészítette a tervezési feladatot: eszerint a Népstadion építését 1951. december 31-re be kell befejezni, összesen mintegy 50 millió forintos költségvetés mellett. A stadionépítők jól tudták, hogy a lehetetlenül szűk határidőt képtelenség tartani, ám rövidesen ennél is nagyobb kihívással kerültek szembe. A rajzok és a modellek megtekintése után ugyanis a minisztertanács már annak lehetőségét kereste, miképpen lehetne a stadion befogadóképességét százezresre növelni.²⁰⁵

A bővítés természetesen csak a nemrégiben felterjesztett tervek alapján volt elképzelhető, hiszen a tervezők már így is jelentősen el voltak maradva a „tervszolgáltatással”, ami jócskán lassította a kivitelezést. (Később a tervező iroda a Nemzeti Sportszernak félkész edzőépületében ütötte fel a tanyáját, s így közvetlenebb kapcsolatba került az építőkkal.) A nézőhelyek számának növelésére több megoldás kínálkozott. A tervezés korábbi fázisaiban már többször is megfogalmazódott, hogy a küzdőtérre jobb rálátást nyújtó helyek számát kell növelni, ez pedig azt jelentette, hogy a pálya hosszanti oldala mentén kell a bővítést végrehajtani. Ezzel elesett az a lehetőség, hogy a nagylelátó csonka végeihez további szektorokat toldjanak, hiszen ez éppen a rossz nézőhelyek számát szaporította volna. Hasonlóképpen le kellett mondani a nyugati oldal tribünjének további emeléséről is, mivel ezáltal az ülőhelyek jelentős része túl nagy távolságra került volna a küzdőtértől. E megfontolások arra vezették a tervezőket, hogy a nyugati vasbeton lelátó ellenpontjaként hasonló tribünt emeljenek a földlelátó keleti félkaréja fölé is Dávid március végén értesítette is Hegyit, hogy a keleti oldalon mintegy húszezer néző befogadására alkalmas tribün fog felépülni.²⁰⁶

A kivitelezési munkák azonban egyelőre a hetvenezres stadion tervei szerint folytak tovább – mégpedig eléggé vontatottan. A szokásos ellenőrzés 1950 tavaszán súlyos hiányosságokat tapasztalt: késelemes szállítások, szakszerűtlen gépkezelés, hanyag karbantartás, állandó raktározási problémák szerepeltek a bűnlajstromban. A jelentés külön kiemelte, hogy a betonelemek silány vasalása és gyöngye kötőanyaga miatt a szerkezet veszélyessé válhat. A nagyon is vegyes minőségű cement és vasanyag csakugyan sokáig gondokat okozott. Eleinte ugyanis a szokásos cementmennyiséget adagolták, holott a rossz cementből a megfelelő szilárdság eléréséhez kb. 25%-kal többet kellett volna a betonelemekhez felhasználni. Amikor a kivitelezők a biztonságot szem előtt tartva megemelték a cementarányt, az anyagtakarékosságra ügyelő tervhivatal a pazarlás vádjával lépett fel. A „levesbeton” alkalmazása a héjazat, vagyis a földsánc betonlépcsőinek esetében még csak a gyorsabb korrózió veszélyét idézte fel. Később azonban, 1952 folyamán, a vasbeton lelátó építésekor a pilonok falazatában jelentkező anyagminőségi és kiviteli hibák már a teherhordó szerkezetet is fenyegették, ezért szükséges volt a lépcsősorok hatalmas súlyát közvetlenül az alapra áterhelő keretrendszer beépítése, hogy a nagytribün tömege ne közvetlenül a lépcsőházak falazatára nehezedjék. Állandó nehézséget jelentett még, hogy aratás idején az amúgy is alacsony munkáslétszám mindig erőteljesen csökkent. Gyakorta akadozott az építőanyag-ellátás is: 1950 nyarán csaknem leállt az építkezés, mivel a szállítandó, sőt olykor a már leszállított anyagot is központi utasításra egyszerűen átirányították a népgazdaságilag fontosabb építkezésekre – pl. Dunapentelére.²⁰⁷ Ugyanekkor a kormány az immár felemelt nézőszámú stadion forgalmának megjavítására tervbe vette a megépítendő földalatti vasút Népstadion állomásának mielőbbi átadását.

Dávidék 1950 őszen alternatív javaslattal álltak elő a stadionbővítés ügyében. Eszerint az újabb harmincezer férőhelyet úgy is ki lehetett volna alakítani – mindössze négymillió költséggel –, hogy a már meglévő nézőhelyeket valamivel sűrűbben helyezik el, a nagytribünhöz még egy-egy szektort illesztnek, a keleti újságírópáholy fölé pedig emelt kistribünt építenek. Az Országos Tervhivatal, a Fővárosi Tanács, az Országos Sporthivatal és a Fővárosi Magasépítési Beruházó és Kivitelező Vállalat képviselői november közepén tartott értekezletükön támogatták az ötletet és egyben 1952. május 1-jére tolták ki az építés határidejét. Az értekezlet előterjesztéséhez Vas Zoltán is hozzájárult, így nem volt akadály, hogy az építészcsoporthoz rögzítse a terveket. A tervezés során persze a büdzsé is módosult. Eleinte csak négy-

milliók költségnövekedésről volt szó – ezzel a beruházás végösszege 54 millióra emelkedett volna –, de a Dávidék által 1950 decemberében készített két kimutatásban már 64,4 és 70,5 millió összköltség szerepelt, amihez még különböző járulékos kiadások jöttek mintegy 30 millió értékben.²⁰⁸ A kiadások tehát egyre csak nőttek, miközben az is kiderült, hogy a stadion 1952 tavaszára bajosan készül el. Ekkor közbelépett a Tervfeladatot Jávahagyó Bizottság. A megállapított keretet jóval túllépő költségvetést elutasította, de esetleg hajlandó lett volna 1953. május 1-jére kitolni az építési határidőt, amennyiben a stadiont 1951-ben részlegesen használatba lehet venni. A bizottság január 30-án szemlét és megbeszélést tartott az építkezésen, majd úgy határozott, hogy a stadiont – lehetőleg – 1952. április 1-jén nyitják meg. Ekkorra kellett elkészülnie a földsánctribünnel és a nyugati nagylelátónak, míg a kistribün építése folyamatosan haladt volna tovább a később kijelölendő határidőig.²⁰⁹

Az új tervek 1951 februárjában nyerték el végleges formájukat. A rajzok és a modellek sportszempontból logikus elrendezésű, ám szerkezetileg és esztétikailag nem teljesen egységes lelátórendszer mutatnak (29. kép). A nyugati oldal immár 17 szektoros óriátribünjével szemben a körsánc fölött pilléren nyugvó, mintegy 14 ezer nézőt befogadó egyszintes vasbeton lelátó állt, mögötte a széleken egy-egy vasbeton torony. A szellemes és célszerű megoldás ellen csupán az szólt – és talán ez szolgált a bírálatok alapjául is –, hogy a földsánc fölé emelkedő lelátók eltérő szerkezetükkel és formájukkal megbontották volna az épület egységét, és így a stadion – különösen a tervezett felvonulási út felől – kissé zavaros képet nyújtott volna. Az érkező ugyanis a körlelátó lépcsőfeljárói fölött a kistribün pilléreit és alját látta volna, előtte az öltözőépületet és a tornyokat, a széleken pedig a szemközti nagytribün csonka falait. A költségvetés időközben tovább nőtt: az ötvenezer nézőre tervezett földlelátóval, immár 34 ezer férőhelyes nagytribünnel és 14 ezres kistribünnel épülő stadion várható költségei ekkor már meghaladták a 82 millió forintot.²¹⁰ A Városépítési Tervező Iroda (VÁTI) szintén elkészítette a stadionépítéssel kapcsolatos tervfeladatát, melyet a Tervhivatal február közepén tárgyalt. Éppen azokban a napokban, amikor Gerő az MDP II. kongresszusán bejelentette az ötéves terv mutatóinak általános felemelését – s benne az épülő Népstadion bővítését. A VÁTI előterjesztését azonban hamarosan vissza is küldték, mert az nem foglalkozott a sporttelep külső közlekedésével. Mivel a tervhivatal ragaszkodott ahhoz, hogy a kész felterjesztés már a közlekedési kérdéseket is tartalmazza, újabb szakértőket kellett bevonni, ami ismét több hónapos késedelmet okozott. (Ráadásul kiderült, hogy a Vorosilov utat forgalmi és esztétikai okokból még az átadás előtt le kell süllyeszteni – ez több mint kétfélmillió forinttal terhelte meg a beruházást.) A kivitelező eközben alkudozni próbált: a munkák ütemezését eleve 1952. július 1-jei határidőre dolgozta ki, ehhez pedig az 1951. évre ajánlott 22 millió forintos tervhitel helyett 30 milliót igényelt.²¹¹

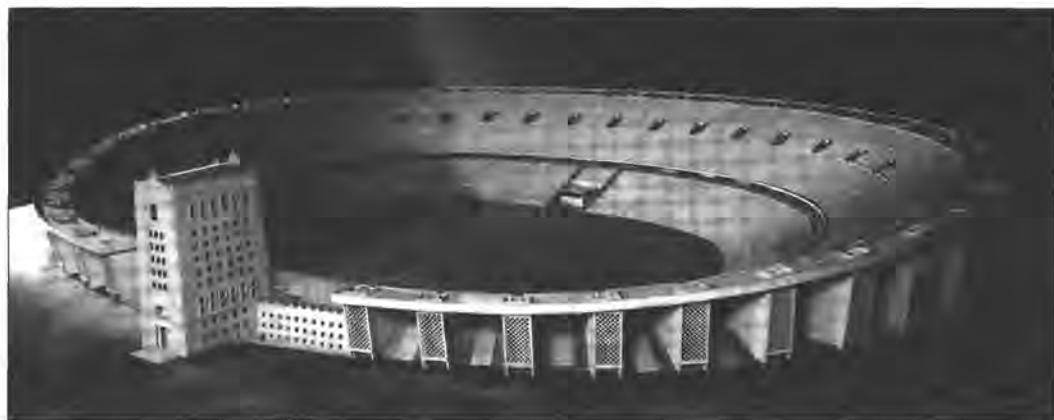
A huzakodásnak az Építésügyi Minisztérium vetett véget: elvetette a kistribün gondolatát és június végén elvben hozzájárult a tervezőcsoport által nemrégiben készített új tervek megvalósításához. Dávidék ekkor a csonka nyugati vasbeton tribün továbbépítését javasolták a keleti fejeződés irányába fokozatosan csökkenő lelátómagassággal. Már ekkor látszott, hogy az így mintegy 105 ezresre bővülő stadion költségei legalább 15 millió forinttal nőnek. (A Fővárosi Beruházási Vállalat kalkulációjában már egyenesen 115 millió végösszeg szerepelt.) Ekkor ismét felmerült, hogy csaknem egy évvel később: 1953. május 1-én legyen az átadás. A határidő megváltoztatása a lemaradás és a tervezett bővítés miatt föltétlenül indokolt volt s ezt az Országos Tervhivatalban 1951. július 13-án tartott értekezlet is méltányolta. Még olyan vélemény is elhangzott, hogy mivel 1952-ben úgyszólván mindenki a helsinki olimpiára figyel, a téli és kora tavaszi hónapok pedig nem kimondottan számítanak főidénynek a szabadtéri sportban, a haslasztással a magyar sport talán többet nyer, mint amennyit veszít.²¹²

A határidő kitolása nem jelentette azt, hogy a tempón akár a legkisebb mértékben is lazítani lehetett volna. Annál is kevésbé, mivel Gerő Ernő államminiszter májusban betérjesztette a népgazdasági terv mutatóinak felemeléséről szóló törvényjavaslatot, amely a megszokott gyorsasággal öt nap alatt végig is robotgott az országgyűlés szavazógyépezetén. A stadionra vonatkozó törvényszakasz kimondta, hogy az „ötéves tervidőszakban befejezendő budapesti népstadiont úgy kell megépíteni, hogy az eredeti ötéves tervben előirányzott 70 000 helyett 100 000 néző befogadására legyen alkalmas”.²¹³

A tervezők augusztus közepére részletesen is kidolgozták az új tervfeladatot. Az ugyanekkor elkészült modellen látható, hogy a 18 pilont tartalmazó nagylelátó – ez már a kistribünös elgondolásban is szerepelt – kelet felé további tíz-tíz csökkenő magasságú pilonnal bővült (30. kép). A lépcsőházként is szolgáló pilonok magassága a nyugati oldalon harminc méter, a keleti oldalon 18 méter volt, a vasbetonkolosszusokat azonban a Fecskés Tibor által tervezett csipkeszerű ornamentika csaknem kecsessé tette. Ezzel a földlelátó nyugati ívén 21 ezer ülőhely, a keleti karéjban pedig 27 ezer állóhely létesült, míg a vasbeton-tribünön összesen 52 ezer nézőnek jutott ülőhely. A monumentalitásában is elegáns lejtős betonteknő szerkezeti-esztétikai egyensúlyát a keleti oldalon elhelyezett öltözőépület adta meg. A stadiont a terv szerint 1953. május 1-jén lehetett volna megnyitni, a területrendezés és a metróállomás átadása a következő évre maradt volna.²¹⁴ A Tervfeladatot Jövőhágyó Bizottság novemberi értekezlete szomorúan vette tudomásul, hogy a Népstadion kezdeti 45 millió forintos beruházási összege az évek során többszörösére növekedett és a százezer főre történő teljes kiépítés tervezett költsége már 158 milliónál járt. Ezen azonban már nem lehetett változtatni, takarékosra csak a stadion részleges megépítése révén volt mód. A bizottság ezért elhatározta, hogy az első építési ütemet – mely a stadiont 78 ezres nézőközönség befogadására tette alkalmassá – 1953. április 4-re be kell fejezni, a második ütemet pedig külön döntés alapján későbbi időpontban kell megépíteni. Az első ütem megvalósítására 105 millió forintot irányzott elő s ez az összeg már a pályavilágítás költségeit is tartalmazta.²¹⁵

A határidő kényszere és az ismét bőven áradó pénzforrás felfrissítette az építkezés tempóját. Műszaki újítások révén a többhónapos téli kényszerpihenőket már korábban sikerült lerövidíteni, ennek eredményeként 1952 elejére minden pilon a helyére került, az év végére pedig az összekötő gerendákat is bemelték. Még mindig kevés volt azonban a munkáskéz – különösen a szakképzett munkaerő hiányzott. Az elmaradás 1951 tavaszán már olyan nagy volt, hogy megkezdték az önkéntes építőmunkások toborzását. Az önkéntes műszakok megszervezése 1952-ben a helyi testnevelési és sportbizottságok feladata volt, amelyek májusban utasítást kaptak arra, hogy megyénként 15–20 sportolót vagy más érdeklődőt vezényeljenek az építkezésre rendes fizetés ellenében. A kampány eredményeképpen 1952 nyarán kétszáz új dolgozó vette fel a munkát, októberben pedig már – a szokásos 3–400 helyett – több mint ezren dolgoztak a Népstadion építésén. Ez a mozgalom ugyan nem minden tekintetben váltotta be a reményeket, de kétségkívül eredményes volt, azonkívül reklámot is jelentett a Népstadion számára. Az építkezést a munkaverseny ekkoriban tetőző divatja sem kerülte el: 1952 februárjában hetvenöt stadionépítőt avattak sztahanovistává, Rákosi Mátyás közelgő 60. születésnapjára – március 9-re – pedig minden dolgozó ünnepi felajánlást tett. A munka tehát lendületet vett, még ha aanyaghiány okozott is némelykor fennakadásokat. Eleinte ugyanis az építési tömeganyagok szállítása helyel-közzel folyamatosnak volt mondható, ám ahogy az építkezés intenzívebb szakaszába lépett, úgy szaporodtak az ellátási problémák. Sokszor a legegyszerűbb anyagokat sem lehetett beszerezni. Hiányoztak például az 1952 tavaszán esedékes vízszerezési munkákhoz szükséges ólomcsövek, a stadion hangosításához nélkülözhetetlen gyengeáramú kábelek kiutalásához pedig ugyanebben az évben – nyilván a kötelező éberség miatt – a honvédevezérkar főnökének engedélyre kellett.²¹⁶

A Népstadion építéséhez egyéb beruházások is kapcsolódtak, a legnagyobb ezek közül a földalatti vasút volt. A minisztertanács még 1950. szeptember 17-én hozott határozatot a földalatti gyorsvasút építéséről, amit három lépcsőben kívánt megvalósítani: először a kelet–nyugati, majd az észak–déli vonalat, végül pedig a körgyűrűt építették volna ki. Az első fázis a Déli pályaudvar és a Népstadiont összekötő kelet–nyugati földalatti volt, amelyet a tervek szerint 1955-re kellett megépíteni, a stadion és a Sztalin tér (a mai Deák tér és Erzsébet tér) közötti szakaszt azonban már 1954-ben át kellett adni a forgalomnak. A Népstadion állomás általános tervezését Nyiri István²¹⁷ kezdte meg 1950-ben. Mivel eredetileg itt lett volna a HÉV és a metró közös végállomása – ez később az Örs vezér terére került –, Nyiri a várócsarnok számára két kupolával fedett lejáratot tervezett. Ezek között hatvanméteres díszudvar állt volna szökőkúttal, az oszlopokra és az ablakszegélyekre vörösmárvány borítást szántak, magát az állomást pedig a békeharc mozzanatait felvillantó mozaikok és szobrok díszítették volna. Mindez azonban

30. kép. Ifj. Dávid Károly–Borosnyay Pál–Harmos Zoltán százezres stadionja
 lejtős vasbeton tribünnel és öltözőtoronnyal (1952. nyár) TSM TF 32. doboz. Népstadion-építés 1948–55

csupán a rajzasztalon volt így, mivel a vállalkozás feltételei közül úgyszólván csak a politikai akarat volt meg. A földalatti vasút kivitelezése 1952 nyarán már egyéves lemaradásban volt, s az átadás határidejét rövidesen meghatározatlan időre elhalasztották.²¹⁸

A stadion díszítése is számos problémát vetett fel. A hangsúlyozottan modern épület kialakításakor a tervezők elsősorban a funkciót tartották szem előtt, ezért a stadionnak még klasszikus értelemben vett homlokzata sem volt. Így nemigen volt mód a hagyományos faldíszítések alkalmazására sem. Márpedig ez 1951-től kezdődően helytelen felfogásnak számított. Az 1951. áprilisi „nagy építészeti vitát” Révai József lényegében azzal zárta le, hogy a kártékony modernizmus helyébe a szocialista realizmus haladó eszméjét kell állítani. A programot az 1951. őszi pártkongresszus is felkarolta és határozatilag rögzítette, hogy Magyarországon meg kell teremteni a szocialista realista építészetet.²¹⁹ Mivel ekkoriban a stadion volt a legnagyobb egyedi felszíni építkezés, ezt az elvárást csak a legnagyobb nehézségek árán lehetett kikerülni. A tervezőket nemegyszer érte bírálat hivatalos részről, amiért a Népstadion nem tükrözi eléggé a szocialista realizmus eszmeiségét, de szerencsére az építés ekkorra már olyan fázisba érkezett, amikor túlságosan költséges lett volna a megfelelő stílusjegyeket a lelátókra aggatni. A díszítéssel kapcsolatban először az a gondolat merült fel, hogy a nagylelátó felső körüljáróján helyeznének el szobrokat, de helyesen ismerték fel, hogy a figuratív díszítéseket a monumentális mű teljesen elnyomná, így ezt az ötletet hamarosan elvetették. Pátzay Pál szobrász, akit a Népművelési Minisztérium jelölt ki a művészeti munkák irányítására és koordinálására, a megoldást végül az ún. dromosz alkalmazásában találta meg. Ő javasolta, hogy a stadionhoz vezető út mentén „egyszerű mértani idomú kötömbök sora közé ágbogas, sziluethatású fém szoborcsoportokat” helyezzenek el, a tizenhat szobor témáját viszont már a párt agitációs és propagandaosztálya jelölte ki 1952 végén. Az illetékesek „a sporton kívül a DISZ mozgalmi munkát, a termelő munkát, a honvédelmet, a békevédelmet” emelték be a témák közé, így kerülhetett a Magyar Ifjúság Útjának nevezett együttesbe többek között az Éneklo fiatalok, a Felvonulók, a Gránátvetők, az Ipari tanulók, a Mezőgazdasági brigád és a Népi tánc című kompozíció. Takarékosági okokból azt a javaslatot is elfogadták, hogy két, eredetileg a földalatti állomás díszítésére szánt szobrot is ide vezényeljenek át – a Staféta és a Kosárlabdázás című alkotások ma is a szoborparkot díszítik.²²⁰ A Népstadion öltözőépületének megtervezésére 1952 tavaszán meghívásos pályázatot hirdettek. Az első díjat a hat pályázó közül a Rimanóczy Gyula, Kleineisel János és Vass Zoltán által készített, reprezentatív szocreál épülete kapta (30. kép). Ily módon elfogadható kompromisszummal le is zárult a stadion építési stílusának kérdése. A fejépilet és a dromosz nem bontotta meg túlságosan az aréna tiszta modern egységét, ugyanakkor a fejépiletkezhez illő felvezetést adtak a hasonló stílben fogant szoborcsoportok.

Az újabb mű megépítése persze még valószínűlenebbé tette az amúgy is feszes határidő betartását. A beruházók és a kivitelezők hamarosan kérték is, hogy az Országos Tervhivatal az átadás időpontját augusztus 20-ra módosítsa. Az OT július 2-i értekezletén – melyen az építésügyi miniszter, a közlekedési miniszter, az Országos Testnevelési és Sport Bizottság elnöke valamint a Budapesti Városi Tanács végrehajtó-bizottságának elnöke is jelen volt – úgy döntöttek, hogy az építkezést feszített tempóban kell folytatni úgy, hogy a stadiont 1953. április 4-én az öltözőépület nélkül meg lehessen nyitni. Vas Zoltán cserében megígérte, hogy az építkezés „minden segítséget megkap”.²²¹

A stadionépítés költségei eközben rendületlenül emelkedtek. Az 1951 novemberében elfogadott 105 milliós költségvetés elvileg még érvényben volt ugyan, de 1952 végén a beruházók és a kivitelezők már 136 milliós, majd 140 milliós összeggel számoltak, ráadásul az áprilisi átadást sem lehetett tartani. A késedelem és a horrorbilis költségek nagymértékben rontották a beruházás pozícióit, ráadásul 1953. február végén a stadionépítés egyik legfőbb támogatóját, Vas Zoltán tervhivatali elnököt, személyes okok miatt leváltották hivatalából. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a vállalkozást elvetették vagy hátrább sorolták volna, de a feszültségek kétségkívül némileg nehezítették az építők dolgát.²²²

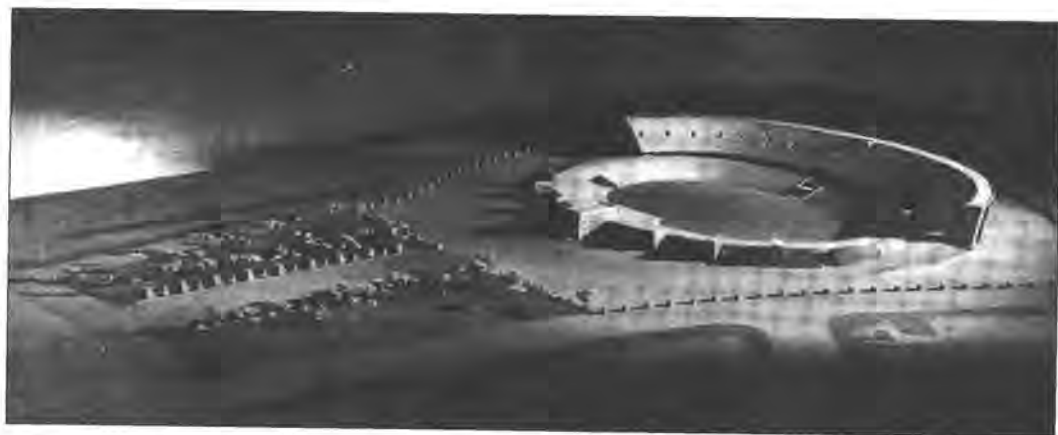
Az ünnepélyes megnyitó időpontjául végül augusztus 20-át szemelték ki, az építőknek pedig meg kellett elégedniük 125 millió forinttal. Tavasszal a munka gőzerővel folyt, a lelkes önkéntesek, ha csak néhány műszak erejéig is, szorgalmasan kivették a részüket az stadionépítésből. Sajnos az építkezésnek hívatlan vendégei is voltak – ám ezek főleg sötétedés után jártak. Mivel az év elejétől megkezdődött az egyre értékesebb anyagok beépítése, a stadion környékén elszaporodtak a tolvajok, akik éppen e hiánycikknek számító árukat dézsmálták rendszeresen.

A bajt tetézte, hogy az olomtömlőkkel, rézhuzalokkal és más értékes zsákmánnyal megpakolt tolvajok könnyedén megléptek a javarészt nyugdíjas őrszemek előtt.²²³ Az ellátás gondjai pedig éppen az építkezés hajrájában látszottak sokasodni.

A politikai vezetés – amely nem járhatta le magát újabb határidő-módosítással – ugyan kitett magáért és gondoskodott a jó anyagszállításról, de azért valami mindig hiányzott. A párt központi vezetősége 1953 májusában szemléltőt küldött ki az építkezésre. Keleti Ferenc osztályvezető, jelentésének elején óvatosan úgy jellemezte az építkezés állását, hogy az „nem a legjobb”. Később azonban már nem volt ilyen mértéktartó, és könyörtelenül elősorolta a munkaerőfronton, valamint az eszköz- és anyagellátásban jelentkező hiányokat.²²⁴

Augusztusban már csaknem készen állt a stadion. A terveknek megfelelően helyükre kerültek a lelátókat burkoló vasbeton lépcsők, a nyugati oldali földszáncra és a nagylelátón pedig elkészültek a fenyőlécekből épített ülősorok. A díszpáholy, melynek építésénél az Államvédelmi Hatóság által megkövetelt biztonsági szempontokat is figyelembe vették, szintén készen állt a Nemzeti Sportszarnoktól idáig vezető földalatti alagúton keresztül érkező notabilitások fogadására. Az építők részben a továbbépítést is előkészítették, hiszen a még hiányzó keleti lejtős nagylelátó húsz pilonjából hatot már elhelyeztek a földszánc lépcsői mellett. A fejpület – benne az öltözőkön és a zuhanyozókon kívül hatalmas előcsarnok, számos iroda, egy tanácsterem, a két szárnyon pedig vendéglátó-helyiségek – egyelőre csak három emelet magasságba emelkedett, a további nyolc szintet a stadion későbbi bővítésekor kívánták megépíteni. A keleti bejáratokhoz vezető parkosított felvonulási út két oldalán a szobrok mellett egy-egy 180 méter hosszú és tíz méter széles vízmedence nyújtózott, két oldalán a szoborcsoportok részére kiképzett helyekkel (31. kép).²²⁵

Ekkor már mindenki a megnyitóra készült. A propagandisták hónapok óta dolgoztak a műsor összeállításán s ebben segítségükre volt Makarcev szovjet tanácsadó is, aki április végén felhívta a figyelmet néhány elkerülendő hibára. Mint azt a szervezők egyik jelentéséből megtudhatjuk, Makarcev arra építette fel kritikáját, hogy a műsorterv „túlságosan a sport céljait képviseli ... Nem fejez ki valamilyen eszmét, nem fejezi ki a hazánkban folyó hatalmas építőmunkát. ... Gondol például arra, hogy megfelelő színű ruhájú sportolókából kialakítani egy hullámzó búzatengert, amely mellett traktor halad, mely jelképezi a munkát; hullámzó Balaton kékruhás sportolókából, melyen vitorlás halad jelképezve a dolgozók üdü-

31. kép. Ifj. Dávid Károly–Fecskés Tibor–Harmos Zoltán–Borosnyay Pál 78 ezres stadionterve (1953. február)
Halász I., 1953. 344.

léshez, pihenéshez való jogát.” A Makarcev-féle javaslatokat végül nem valósították meg, a tömegünnepély szereplői, akik augusztusban minden nap a gyepszőnyegen gyakoroltak, kevésbé invenciózus koreográfiát követő tornagyakorlatokkal és élőképekkel készültek az avatóünnepre.²²⁶

Augusztus 20-án először teltek meg a Népstadion lelátói. A reggeli kilenc órakor kezdődő megnyitó ünnepségre nyolcvanezer néző kapott jegyet. A meghívottak között ott voltak a stadion tervezői és kivitelezői – közülük többen kitüntetés is átvehettek –, a 154 sztahanovista építőmunkás és – Hajós Alfréd. A politikai vezetőség a díszpáholyból integetett, ahol – a béketábor protokolljának nagyobb dicséretére – a megnyitón részt vevő Avery Brundage NOB-elnöknek már nem jutott hely. A díszfelvonulást követően Hegyi Gyula ünnepi beszédében megemlékezett a stadion felépítését évtizedeken át halogató, „népnyúzó fasiszta kormányokról” és az országépítő MDP-ről, majd Dávid Károly és Lachner Lajos a Stadionépítő Vállalat igazgatója végre átadhatta a stadiont „a magyar sportolóknak, a magyar dolgozóknak”. Csermák József kalapácsvető olimpiai bajnok felvonta a magyar lobogót, majd a kórus elénekelt a békeindulót. Tömeggyakorlatok következtek ezután, összesen mintegy tízezer résztvevővel. Először gyerekek léptek színpadra, s miután bravúros tornamutatványaikát előadták, nagy zivajjjal mindnyájan megtalálták helyüket „A békéért harcolunk” élő feliratban. Azután sportolók tartottak bemutatót, majd ötszáz népi táncos szórakoztatta a közönséget, végül a közös formagyakorlatok záróképpen kirajzolódott az élő mondat: „Éljen a párt!” A déli szünetet követően már a sporté volt a főszerep. Délután a magyar atlétikai válogatott hetvenezer néző előtt fölényesen legyőzte okosan megválasztott ellenfelét: Norvégiát. A legnagyobb várakozás – és reménykedés – a délután 5-kor kezdődő futballmérkőzést kísérte, ahol a Honvéd a moszkvai Szpartakot fogadta. A lelátókon ismét nyolcvanezer ember szurkolt a magyaroknak, a Népstadion első és a félidő egyetlen gólját mégis a szovjetek lőtték. A második játékrészben aztán a Honvéd hamar megjavította a közönség hangulatát és végül 3:2-re a mérkőzést is megnyerte. A nagy mérkőzés után, félig már szürkületben, két magyar női kézilabda-válogatott játszott nagypályás bemutató mérkőzést.²²⁷

EPILÓGUS

A Népstadion megnyitása feletti öröm egy ideig feledtette a nehézségeket. Az ünneplés múltával azonban a gondok ismét a felszínre kerültek. Az építés teljes költsége hivatalos adatok szerint 148 millió forint volt, a valóságban ennél valószínűleg jóval több. A pálya világítását sem szerelték be – erre 1959-ig kellett várni. Hiányzott még húsz pilon – 24 szektorban kb. 22 ezer ülőhely – és nyolc emelet az öltöző-

épületről. Foghíjas volt a dromosz, a területrendezési tervekből pedig még semmi sem valósult meg. Nem épült meg a földalatti vasút sem s bár egy nappal a stadion megnyitója előtt a Politikai Bizottságban még a teljes kelet–nyugati vonal 1957-es átadásáról volt szó, a metróépítés valójában éppen ekkor akadt el. A környék forgalma viszont enélkül nem volt kielégítő: csak a Hungária körüti és a Thököly úti villamos, néhány autóbusszjárat és a stadiontól messze futó trolibuszok álltak rendelkezésre. Szükség lett volna új végállomásokra és tárolóvágányokra, ilyeneket azonban nem építettek. Hamar megmutatkoztak a nem éppen ideális környezet okozta hátrányok is. A vasút és a gumigyár felől kedvezőtlen széljárás esetén mérges levegő áramlott a stadionba és sokszor meg is rekedt a betonteknőben.²²⁸

Mindezekért azonban nem a stadionépítőket kell okolni, hiszen sem a helykijelölés dolgában, sem a beruházás kérdéseiben nem ők határoztak. A tervezés és a szerkezeti kialakítás munkáját viszont ők végezték s ezért a teljesítményért Dávid Károly és Gilyén Jenő, valamint Erős Imre kivitelező 1954-ben Kossuth-díjat kapott.²²⁹ A Népstadion építészeti együttese egyszerre tükrözi a tervezők és az építők magas színvonalú munkáját és a politikai tényezők öncélú és ártalmas beavatkozását. Mindez azért történhetett így, mert a helyes szakmai szempontok érvényesítését sok esetben éppen a mindenáron gyors és látványos eredményeket követelő, az építés menetébe akár erőszakosan is beavatkozó politikai akarat gátolta meg. A Népstadion hatalmas tömege ellenére is elegáns, izgalmas és ugyanakkor célszerű kialakításáért a tervezőké, a támogatóké és az építőké a dicséret, míg az épület és környezete csonkaságáért és rendezetlenségéért a látszatteljesítmények káprázatában élő arrogáns hatóságokat terheli a felelősség.

Talán nem érdektelen zárásként végigtekinteni a nagy koncepciójú stadiontervezők és terveik sorsán. Maróti Géza a Népstadion építését már nem érthette meg: 1941-ben influenzában elhunyt. Az „ezerkezű ember” a lágymányosi stadionnal kapcsolatos huzavonára és terveinek kisajátítására mindvégig keserűen emlékezett vissza. Hajós Alfréd díszvendégként részt vett a stadion megnyitóján, ami számára egyszerre volt egy álom beteljesülése és kegyetlen csalódás. Egész pályafutása alatt fáradhatatlanul dolgozott a stadion tervein, rengeteg időt, energiát és pénzt fektetve e munkába, amit élete főművének szánt. „Képmutatás lenne, ha azt állítanám, hogy önérdek nélkül tettem ezt – írta fél évvel később egy barátjához. – Számítottam arra, hogy a köz méltányolni fogja tudásomat, tapasztalataimat, előlegezett áldozatkészségemet s a végleges tervek elkészítésével megbíz engem vagy egy vezetésem alatt dolgozó építés és mérnök csoportot.” Szomorú és elkeseredett szavak az idős építésztől, akinek közel négy évtizedes munka után be kellett érnie azzal, hogy fél évig külső szakértőként látogathassa a stadiontervezők irodáját.²³⁰ Hajós két évvel a Népstadion megnyitása után távozott el, s egy év múltán Borbíró Virgil is követte. Az aranyhegyi Nemzeti Stadion terve még a régi löversenyteri építkezés megkezdése után is elő-előbukkant, de a megvalósításhoz mindig hiányzott az anyagi fedezet és az igazi akarat. Az 1948-as budapesti városfejlesztési tervben „különleges területként” szerepelt „az Aranyhegy alja, amely a nagy-budapesti olimpiai stadion elhelyezésére hivatott”, Borbíró pedig 1952-ben felkérték, hogy vegyen részt a súlyos háborús károkat szenvedett főváros városrendezési munkálatainak zártkörű ötletpályázatán. (A hivatalos terv Preisich Gábor vezetésével 1949-től folyamatosan készült a Fővárosi Tervező Irodánál, majd a Budapesti Városrendezési Irodánál.) Borbíró itt több javaslat mellett ismét felhozta az aranyhegyi olimpiai stadion ötletét, ez azonban nem szerepelt a Városháza 1953 novemberében kiállítással egybekötött ankétján, ahol a vitára felkért építészek elgondolásait bemutatták. Mégis talán ennek figyelembevételével készült 1953-ban a Várostervezési Intézetnél az a Tervhivatalhoz eljuttatott szakvélemény és néhány elrendezési tervvázlat, amely szerint a vásárváros és a stadion közös megépítésére az Aranyhegy „tökéletesen megfelel”.²³¹

Az illetékesek a Népstadion átadását követően erősen reménykedtek abban, hogy Budapest esélyei jelentősen javulnak a 1960. évi olimpiai játékok megrendezésére. A londoni és főleg a helsinki játékok remek magyar sportteljesítményei kitűnő reklámot jelentettek, s immár a Népstadion óriáslelátói is készen álltak a közönség fogadására. Még 1953-ban ötmillió forintot irányoztak elő az év hátralévő részére a stadion továbbépítésére, az újabb szektorok és az öltözőépület felső emeletei azonban sohasem épültek meg. (Ebben talán az is közrejátszott, hogy a Fővárosi Beruházási Igazgatóság és a Stadionépítő Vál-

latat 1953 végén már perben állt az előbbi tartozásai és az utóbbi hiányos munkavégzése miatt.) A nézőszámot ennek ellenére sikerült fölvenni, mert röviddel a megnyitás után keskenyebb ülőtávolsággal újraszámolták az ülőhelyeket, és póttribünöket állítottak fel a stadion lelátóin. Ezzel hivatalosan 93 ezerre nőtt a férőhelyek száma, de ha a nézők kicsit összebb húzódtak, még többen is elfértek. (A labdarúgó válogatott osztrákok elleni mérkőzését 1955. október 16-án például 104 ezren látták.) A Népstadion első igazgatója, Németh Imre kalapácsvető olimpiai bajnok szerint a stadiont akár 130 ezresre is bővíthették volna, ha Budapest kapja az 1960-as olimpia rendezési jogát. Ez azonban sajnos elmaradt. A játékok rendezésére 17 város pályázott – a legnagyobb eséllyel Róma, Brüsszel, Lausanne és Budapest. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1955. június 13–18. között Párizsban, a Szövetségesek Klubjában tartotta sorsdöntő ülészakát, ahová a pályázó városok (az említettek kivül Detroit, Mexikóváros és Tokió) makettek, tervrajzok, fényképek és rajzok légióival érkeztek. Budapest az utolsó előtti körben esett ki a versenyből, az utolsó fordulóban Róma szoros szavazással nyert Lausanne előtt.²²

Az 1960. évi olimpia „elvesztése” után az illetékesek lemondtak a reprezentatív Nemzeti Stadion megvalósításáról. Sem a régi löversenytéren, sem az Aranyhegyen nem jött létre a korábban oly sokat emlegetett sportliget. A Népstadion nagylelátójának továbbépítése is végleg lekerült a napirendről, 1956-ban pedig az állóhelyek egy részének ülőhellyé történő átalakítása miatt a befogadóképesség 83 ezerre csökkent.

A hazai labdarúgósport és atlétikai lassú hanyatlásával, valamint a televízió elterjedésével párhuzamosan a nézőszám fokozatosan apadt és ma már ritka az a sportesemény, amely húszezer nézőnél többet kicsalogat a stadionba. A Népstadion bővítése már nem időszerű – mára inkább az állagmegóvási és korszerűsítési munkák kerültek előtérbe –, és a fejezület két bejárati díszoszlopa is hiába várja, hogy az olimpiai öt karikat viselő homlokzati párkány, mely most a statikai számítások miatt négy centiméterrel felettük „lebeg”, az újabb nyolc emelet súlya alatt végre rájuk nehezdedjen.

JEGYZETEK

1. A magyar olimpiai bizottság elnökei a királynál. *Az Újság*, 1913. június 25. 8. Az Olimpiai Bizottság elnökei a királynál. *Magyar Nemzet*, 1913. június 25. 8.
2. Stadion-sztori, 1988. 5.
3. Magyar Nemzeti Stadion. 1928. 303–304.
4. Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10.
5. A Magyar Olimpiai Bizottság beszámoló jelentése a stockholmi olimpiáról Zichy János gróf vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1912. november 20. MOB II. 100. sz. A MOB-ülés jegyzőkönyvének kivonata. 1914. július 14. MOB II. 106. sz.
6. Az első viszonylag szerény, néhány tízezer nézőt befogadó stadionok mellett ekkor már megépült az 1908-as olimpiának otthont adó hetvenezres londoni Shepherd's Bush-i stadion.
7. Magyar Stadion. *Budai Hírlap*, 1914. május 10. 1.
8. Fegyverkezzünk az olimpiásra! *Sport hírlap*, 1913. július 7. 1. Magyar Stadion. Muzsa Gyula nyilatkozata. *Esti Újság*, 1913. augusztus 13. 78. Magyar Stadion. *Budai Hírlap*, 1914. május 10. 1. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 303–304. Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10.
9. Lauber Dezső (1879–1966) építész. 1906–1915-ig a Magyar Olimpiai Bizottság titkára, 1913-ban a székesfővárosi tanácsi építési ügyosztály mérnöke. Jeles úszó, kerékpáros, teniszező, labdarúgó, atléta, gyeplabdázó, bobversenyző és bandyjátékos, többszörös magyar golfbajnok. Az ő munkája volt a tátralomnici bopálya (1909), a budapesti golfpálya (1910) és kivitelezőként az újjáépített Millenáris versenypálya (1928).
10. A tervet nem ismerjük és minden bizonnyal nem is került a szakmai körök elé. Valószínűsíthető, hogy mintegy hatvanezer férőhelyes, „magyaros stílusú” stadion tervéről volt szó. Vö. Magyar Stadion. Muzsa Gyula nyilatkozata. *Esti Újság*, 1913. augusztus 13. 7–8. MATTYÓK Aladár: A Magyar Stadion. I. *Sport hírlap*, 1919. május 19. 1.
11. SZEBENY Antal: Stadion a Vérmezőn. *A Szabadpolgár*, 1913. december 1. 1–2. HODÁSZY, 1931. 148.
12. Az OTT levele Bartha Albert honvédelmi miniszterhez. 1918. november 24. IMTST VI. 10. sz.

13. A Vérmező története. *Budai Hírlap*, 1913. december 7. 3. Magyar Stadion. *Budai Hírlap*, 1914. május 10. 1. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 6.
14. Hajós Alfréd (1878–1955) építész. Az első újkori olimpia kétszeres úszóbajnoka, többszörös Európa-bajnok, az 1924-es párizsi szellemi olimpia győztese. Legismertebb épületei: debreceni Arany Bika szálló (Villányi Jánossal, 1912), Megyeri úti stadion (1924), újjáépített Millenáris versenypálya (Mattyók Aladárral, 1928), Nemzeti Sportuszoda (1930), Pünkösdfürdői strand (1935).
15. Villányi János (?–1958 előtt) építész. 1904-ben vette fel Hajóst az irodájába, majd számos közös pályázaton és építkezésben vettek részt.
16. Hajós a kidolgozott tervet már 1912-ben benyújtotta a kultuszminisztériumhoz, ahonnan az OTT-hez került és elnyerte Berzeviczy Albert elnök tetszését. Bizonyos források úgy tudják, hogy maga Berzeviczy kérte fel Hajóst a tervek elkészítésére. L. b. m.: Hajós Alfréd győzelmes stadionterve majdnem lekészt a párizsi pályázatról. *Ma Este*, 1924. június 19. 11. PÁNCZÉL Lajos: Milyen legyen és hol legyen a Nemzeti Stadion? Hajós Alfréd, a párizsi olimpiai-stadion-tervpályázatának győztese nyilatkozik a magyar stadion építésének lehetőségeiről. *Újság*, 1933. november 19. 28. Das Stadionproblem. *Pester Lloyd*, 1934. január 21. 11.
17. A magyar Stadion. Testnevelésünk jövője. *Világ*, 1913. december 17. 10. m. o.: Magyar Stadion és Testnevelési Akadémia. *Magyarország*, 1913. december 17. 12–13. A Magyar Stadion és a Tornatanárképző Intézet építkezésének tervezete. *Vállalkozók Lapja*, 1914. január 7. 8–9. Az egyes versenypályák méreteire ekkor még nem léteztek szigorú előírások. Különösen jellemző volt ez az úszásra, ahol egyáltalán nem volt ritka a folyóvízi vagy tengeri futam sem. Ugyanígy a futószámokat is hol 400, hol 500 méteres pályán bonyolították le, az olimpiai Panathinaikon stadion futópályája pedig mindössze 333 1/3 méter hosszú volt, rendkívül éles kanyarokkal.
18. A magyar Stadion. *Érdekes Újság*, 1914. január 4. 18–19.
19. NÓTI József: A lágymányosi stadion. *A Szabadpolgár*, 1914. május 3. 1–2.
20. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter leirata a főváros tanácsához. 1914. február 26. MOB II. 103. sz. A MOB-ülés jegyzőkönyvének kivonata. 1914. május 26. MOB II. 105. sz.
21. A párizsi *vote d'opinion* történetéhez I. Az olimpiász jegyében. *Sport hírlap*, 1914. június 29. 1. A MOB-ülés jegyzőkönyvének kivonata. 1914. július 14. MOB II. 106. sz. Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10.
22. Az OTT levele a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1918. december 24. IMTST VI. 8. sz. (Lovászy Márton ekkor már nem volt hivatalban, a miniszteri poszt üresedésben volt.)
23. HAJÓS Alfréd: Magyar Stadion. *Sport hírlap*, 1919. március 17. 1. és március 31. 7. HAJÓS Alfréd: A Margitszigeti Stadion. *Sportképek* 1919. május 14. 145–148. Hajós becsléseit a magunk részéről túlságosan is optimistáknak tartjuk.
24. MATTYÓK Aladár (1882–1960) mérnök. Számos sportág jeles művelője az FTC, a MAFC és az Óbudai Torna Egylet színeiben, több az FTC és a MAFC vezetőségének tagja. Több sportépületet tervezett Hajós Alfréddal. Fontosabb épületei: Üllői úti FTC-pálya (1910–1911, újjáépítve: 1920–1921), Testnevelési Főiskola (1925), újjáépített Millenáris versenypálya (Hajós Alfréddal, 1928), BSZKRT-pálya (ma BKV Előre, 1929).
25. Mattyók Aladár: A magyar Stadion. I–II. *Sport hírlap*, 1919. május 19. 1. és május 26. 2–3. HAJÓS Alfréd: Stadion és strandfürdő. Jegyzetek Mattyók Aladár tanulmányához. *Sport hírlap*, 1919. június 9. 5.
26. Károly Lajos (?–1925 k.) építész. Életrajzi adatait és munkásságát nem ismerjük.
27. LÁNG, 1969. 11.
28. L. h. a.: Előadás a budapesti Stadionról (Sportmatiné az Urániában). *Sport hírlap*, 1919. augusztus 4. 6.
29. Karafiáth Jenő törvényjavaslata a testnevelésről. Indoklás. 1920. július 31. NI 1920–1922. III. 106. sz. 12. § 365–366.
30. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 7. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 297–331. Stadion-sztori, 1988. 6.
31. SZIGETI János: Stádion és múzeum. *Budai Napló*, 1920. május 13. 1. ROZINAY István: A magyar nemzeti stadion a budai Vérmezőn. *Építő Ipar, Építő Művészet*, 1920. szeptember 15. 69. Magyar Svájca a budai hegyekben. Rendezik a Draschegya hozt telkét. *A Nap*, 1920. október 3. 7. A pasaréti helyszínt először a főváros városrendezési és magánépítési ügyosztálya hozta javaslatba. Warga László városrendezési szakértő szakvéleménye a főváros tanácsa részére. 1926. március 30. BFL IV. 1407 b. 4129/1925–III. sz. 32.295/1926–III. sz. Ezen a helyen később felépült a Budapesti (Budai) Torna Egylet pályája, ma pedig a Vasas teniszpályái állnak itt.
32. A magyar stadion. Az Új-Margitsziget – Pesti világfürdő? *Nemzeti Sport*, 1920. szeptember 24. 4.
33. Langer Károly (1879–?) mérnök, építési vállalkozó. Az ő kivitelezésében készült a Tihanyi Biológiai Intézet (tervezője Kotsis Iván, 1926–1927) és az egykori Krayer–Krausz-féle bérpalota a Bulcsú utca és a Kassák Lajos utca sarkán.
34. Mannó Leonidas sportoló. Saját költségén vett részt az athéni olimpián, de a 100 méteres síkfutásban helyezetlen maradt.
35. ZSEMBERY–MANNÓ, 1921. (Különösen 207–208., 216. és 218.)
36. 1921:LIII. tc. a testnevelésről. MT 1921. 439–441.
37. Fetzmann Károly kultuszminisztériumi segédhivatali igazgató levele az OTT elnökségéhez. 1922. június 30. OL K 450. 1922. 1197. sz. Az OTT felirata a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1922. július 5. MOB II. 115. sz.
38. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1924. évi 9000. sz. rendelete a testnevelésről szóló 1921:LIII. tc. végrehajtásáról

- (1924. január 31.) és a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1924. évi 52000. sz. rendelete a 9000/1924. V. K. M. sz. rendelet kiegészítéséről (1924. június 17.). MRT 1924 1456–1470. és 1475–1476.
39. Klebelsberg Kunó gróf képviselőházi beszéde. 1924. február 28. és 29. KN 1922–1927, XXI. 126. és 149. Pasaréten lesz a Nemzeti Stadion? *Nemzeti Sport*, 1924. november 16. 1. Waga László városrendezési szakértő szakvéleménye a főváros tanácsa részére. 1926. március 30. BFL IV. 1407 b. 4129/1925–III. sz. 32.295/1926–III. sz.
40. P. J.: A nemzeti stadion a Vérmezőn. *Építő Ipar, Építő Művészet* 1922. július 1. 102. A Vérmező jövője. Múzeumok kertje lesz. Nem épül oda Stadion. *Budai Napló*, 1924. március 11. 1. (Térkép szerint a Királyi Fácános területe 1896-ban csak kb. 150 hektár volt. Vö. Umgebungskarte von Budapest. 1:75.000. Bécs, K. u. K. Militär-geographisches Institut, 1896.)
41. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 7.
42. Törvényjavaslat a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvénycikk kiegészítéséről. 1925. február 25.; valamint: A nemzetgyűlés közoktatási és pénzügyi bizottságának együttes jelentése „a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvénycikk kiegészítéséről” benyújtott 639. számú törvényjavaslat tárgyában. 1925. február 28. KI 1922–1927 693. és 710. sz. 1925:III. tc. a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. tc. kiegészítéséről. MT 1925. 5.
43. Klebelsberg kultuszminiszter vezetésével helyszíni szemle volt a Nemzeti Stadion elhelyezése ügyében. *Új Nemzedék*, 1925. március 28. 5. A Nemzeti Stadion felépítésére a régi löversenyter a legalkalmasabb. *Új Nemzedék*, 1925. március 29. 2. Budapestet 1936-ra kiszemelték az olimpiász színhelyül. *Sportírlap*, 1925. május 30. 1–2.
44. Waga László (1878–1952) építész, egyetemi tanár. A főváros alkalmazásában állt 1902-től, 1912-től a Városrendezési és Magánépítési Ügyosztály élén. Ő készítette Budapest számos területének rendezési tervét, pl. Kálvin tér (1907), Gizella tér (a mai Vörösmarty tér, 1907), Eskü tér (a mai Március 15. tér, 1912), a mai Mórícz Zsigmond körtér (1913), Óbuda (1918), Angyalföld (1925), Gellérthegy (1928).
45. Karafiáth Jenő OTT-elnök levelei a főváros tanácsának. 1925. október 15. és 1926. március 3. Folkusházy Lajos alpolgármester átírta az OTT-hoz. 1926. április 1. BFL IV. 1407 b. 4129/1925–III. sz. 120.805/1925–VII. sz. és 32.295/1926–III. sz. Matyók Aladár 1925 októberében készített is egy tervet, mely a stadiont az Aréna út–Thököly út–Szabó József utca–Verseny utca közötti területre szorította be. A kb. hatvanezres, északkelet–délnyugati tájolású aréna nyugati lelátójához a Testnevelési Főiskola, a keleti lelátóhoz a Testnevelési Tanács és a sportszövetségek központi épülete, a délnyugati tribünhajlathoz pedig a Sport Kultúrpalota támaszkodott. MATTYÓK Aladár: Vázlatlatterv a Nemzeti Stadionnak a régi Löversenytéren való elhelyezésére. 1925. október. BFL IV. 1407 b. 1925–III/4129.
46. A Berlintonól húsz kilométerre fekvő Dahlemben a század első évtizedeiben épültek fel a Kaiser Wilhelm Gesellschaft német tudós társaság természettudományi és műszaki kutatóintézetei az állam és a nagyipar anyagi támogatásával. A telepet 1925 őszén Klebelsberg személyesen is meglátogatta. A „magyar Dahlem” históriájához I. LADÁNYI, 1995. (Különösen 303–307.)
47. Maróti Géza (eredetileg Rintel Géza, 1875–1941) szobrász, belsőépítész. Noha sem mérnöki, sem építési diplomát nem szerzett, több épületet is tervezett – így pl. a milánói és a velencei kiállítás magyar pavilonját (1905 ill. 1909). Számos külföldi munkája közül a legismertebb a mexikóvárosi Nemzeti Színház és több detroiti magasépület belső tere.
48. MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. Stadion és kiállítási terület. Lágymányos. 854. és 858. sz. BTM KM ÉT Maróti. 66.58., 66.59., 66.76., 66.81. és 66.103. sz. Maróti rajzait 1927-ben maga Horthy Miklós kormányzó is nagy elégedettséggel szemlélte meg a professzor Lendvay utcai műtermében. L. NEMES, 1937. 394–398. Maróti, 1940. 95.
49. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. (Különösen 3–26.) A Lágymányos mint kiállítási terület 1945 után is többször szóba jött, legutóbb az 1996. évi világkiállítással kapcsolatban.
50. BTM KM ÉT Maróti. 66.63., 66.115. és 66.119. sz.
51. Magyar Nemzeti Stadion, 1926.
52. Mikor épül fel a nemzeti stadion? *Nemzeti Újság*, 1926. július 9. 2. A lap tudni vélte, hogy a főváros birtokában van egy 38 lehetséges elhelyezést feltüntető térkép. E térképet nem ismerjük.
53. Nagy Teleki László „B” listás díjnok levele Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1927. február 17. OL K 450 1927. 697. sz. (151 és 153. f.) A javasolt idézetek: „Bizalom őseinkben”, „Isten, áldd meg a magyart”, „Hazádnak rendületlenül légy híve, oh, magyar”, „Talpra magyar”, „Nem, nem soha!”, „Tied vagyok, tied, hazám”.
54. Magyar Nemzeti Stadion, 1926. 29–31. Nemzeti Stadion. *Nemzeti Sport*, 1926. szeptember 15. 1. A nemzeti stadion. *Sportírlap*, 1926. szeptember 23.
55. Az OTT levele Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1927. szeptember 30. MOB II. 133. sz.
56. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 616.
57. A főváros rákosi sportligetében építik fel a Nemzeti Stadiont. *Sportírlap*, 1928. január 21. 1–2. *Fővárosi Közlöny*, 1928. április 24. 1112. Tanácsulési előadói ív a Folkusházy-féle stadionjavaslathoz. BFL IV. 1409 c. 191.896/1927–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
58. *Fővárosi Közlöny*, 1928. március 20. 533–536.
59. A Stadion helye: Buda. *Budai Napló*, 1928. április 22. 3. és május 13. 1. KARAFIÁTH Jenő: Nemzeti Stadion. *Pesti Hírlap*, 1928. május 8. 20. (Gömbös a dunai szigetek valamelyikét szánta a stadion számára, a szünyogveszély miatt víztől távol

- eső területeket keresőket pedig azzal intette le, hogy „csak vérszegény nemzet épít ilyen helyre Stadiont”. 800.000 pengőt állítunk be a jövő évtől kezdve a Nemzeti Stadion céljaira. *Sporthírlap*, 1928. május 5. 6.)
60. L. Klebelsberg Kunó, Petrováczy Gyula és Pintér László képviselőházi beszéde. 1928. május 4. és május 6. KN 1927–1932, XII. 116., 129. és 175. Karafiáth fenti írása szerint Klebelsberg expozéjában 800 ezer pengős költségvetési támogatást ígért 35 éves törlesztés mellett, ilyesmi azonban nem szerepel a parlamenti naplóban. Az OTT 1928. júliusi memorandumában 65–80 ezres stadion felépítését sürgette, aminek törlesztési fedezetül már évi 1 millió pengős állami támogatást kért. OTT 1928. 8.
61. L. VADAS, 1928.
62. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 297–331. Az ismertetés megjelent az OTT kiadványsorozatában is. Stankovits Szilárd, a Magyar Athletikai Szövetség elnöke igen felháborodott az OTT manipulációján, amelynek az ő rákosi elhelyezést pártoló véleménye is áldozatul esett. Stankovits helyreigazítást kért a Testneveléstől, de nincs tudomásunk arról, hogy ennek helyt adtak-e. L. Stankovits Szilárd nyilatkozata. 1928. július 4. OL K 450 1928. Sz. n. (4–9. f.)
63. Póka-Pivny Béla (1882–?) mérnök, jogász, külpolitikai író. Elsősorban külpolitikai publicisztikai munkásságot fejtett ki. Tagja volt ugyan a Magyar Mérnök és Építész Egyletnek, és a húszas évek második felében a Nemzeti Színház elhelyezéséhez is készített vázlatos tervet, arról azonban nincsen tudomásunk, hogy valaha is gyakorló építészként működött volna.
64. PÓKA-PIVNY, 1928. A tanulmány első megjelenése: *Testnevelés*, 1928/9. 502–516.
65. GERLÓCZY Zsigmond: Ó-Budán kell felépíteni a Nemzeti Stadiont. *Budapesti Hírlap*, 1933. december 10. 8.
66. Idézi: GERLÓCZY Zsigmond: Ó-Budán kell felépíteni a Nemzeti Stadiont. *Budapesti Hírlap*, 1933. december 10. 8.
67. Az OKE levele a főváros tanácsához. 1929. április 25. BFL IV. 1409 c. 66.832/1929. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Vörösváry Miklós interpellációja. 1928. május 8. BPSZTB 1929. 629. sz. Az OTT előterjesztése Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1928. szeptember 10. Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 619–621. MOLNÁR, 1928. BUDAY, 1929. (Különösen 828–836.)
68. Budapest Székesfőváros Tanácsának határozata. 1928. június 16. BFL IV. 1409 c. 90.732/1928–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Budapest Székesfőváros Közönségének felterjesztése Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1928. július 11. Idézi: Magyar Nemzeti Stadion, 1928. 614–619. Klebelsberg képviselőházi felszólalása (1929. június 12.). KN 1927–1932, XII. 195. Szendy Károly tanácsnok válasza Martsekényi Imre városatya indítványára. 1934. január 15. BFL IV. 1409 c. 1366/1938–III. lvt. sz.
69. HALÁSZ Á., 1939, 124. Karafiáth Jenő OTT elnök felirata Bethlen István miniszterelnökhöz. 1930. június 12. MOB II. 140. sz. Az Óbudai-sziget a Dunai Gőzhajózási Társaság tulajdona volt. A cég azonban a 106 hektáros földterület java részét bérbé adta – 76 hektár a Margitszigeti Gyógyfürdő Rt., 13 hektár pedig a katonai kincstár bérletét képezte – s maga csak 19 hektárt használt. Az FKT mindazonáltal jogot formált és terveket is készített a sziget fővárosi érdekű beépítésére. FKT, 1940. 40–43.
70. HODÁSZY, 1931. 154.
71. Pogány Móric (1878–1942) építész. Legismertebb épületei: torinói iparművészeti kiállítás magyar háza (Tóry Emillel és Györgyi Dénessel, 1911), Adria Biztosító Társaság bérháza (ma a Postabank tulajdonában; Tóry Emillel, 1918), Algériai Nagykövetség volt Dísz téri épülete (eredetileg Miklós Andor lakóháza, 1930), az Országos Társadalombiztosítási Intézet bérházai a Köztársaság téren (többekkel, 1933–1934).
72. A Horthy Miklós-híd (mai Petőfi-híd) építésére 1929-ben írtak ki tervpályázatot, az építés azonban csak 1933-ban indult meg. A hidat 1937. szeptember 2-án adták át a forgalomnak.
73. NÁDAI, 1930. 348–352.
74. PÁL, 1930. 107–108. Ugyancsak 1930-ban Hajós is bemutatta egyik stadiontervét a magyar építészek kiállításán a Nemzeti Szalonban – e tervet azonban nem ismerjük. Magyar építészek kiállítása a Nemzeti Szalonban. *Pesti Napló*, 1930. szeptember 7. 16.
75. KÉZDI-KOVÁCS, 1933. Budapest Fürdőváros Egyesület 1926-ban eszmei pályázatot írt ki egy 10 holdas rómaifürdői kincs-tári területre, amelyre Almási Balogh kisebb sporttelepet tervezett. (L. KÉZDI-KOVÁCS László: Az elhanyagolt Rómaifürdő. *Pesti Hírlap*, 1926. március 4. 8.) A tervet nem ismerjük, ám készítője, Almási Balogh Lóránt (1869–1945) a század első felének igen termékeny és elismert építész volt. Számos nemesi kastélyon kívül ő tervezte a mai Fazekas Mihály Gimnázium épületét (1911), az óbudai gázgyár munkástelepét (1914) és a Tölgyfa utcai Tüdőbeteg-gondozó Intézetet (1931). Az év végén Kézdi-Kovács a Római Fürdőtelep Egyesület nevében hivatalosan is bejelentette a polgármesternél, hogy ők is részt vesznek a „nemes vetélkedésben”. A Római Fürdőtelep Egyesület levele Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1933. november. BFL IV. 1409 c. 119.786/1933–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
76. MÁRTONFFY, 1933.
77. Wittenbarth (később Vittay) Győző (1900–1997) gépészmérnök. Építészeti tevékenységet nem folytatott, de 1932–1933-ban terveket készített a főváros vasúti és közúti közlekedésének átalakítására.
78. L. WITTENBARTH, 1933.
79. Póka-Pivny Bélának e tervét nem ismerjük.

80. WITTENBARTH, 1933. 351.
81. MATTYÓK, 1933. 809–812. A Gellérthegy, mint a főváros egyik leglátványosabb egyszersmind központi elhelyezkedésű területe, emberemlékezet óta bizonyos jelképes fontossággal bír. E szimbolikus többletet a rebellis Budapestet fenyegető Citadella, a Gellért-emlékmű és a sziklakápolna, ill. Széchenyi István panteonszerű Üdvölkéje, az Ezredévi Emlékmű, az irredenta indítatású Magyar Nemzeti Pantheon Temploma és Magyar Kálvária rajzasztalon maradt tervei, végül pedig a ma is látható Felszabadulási Emlékmű is igyekezett kihasználni az összhatás növelésére. A főváros éppen ezért a szokásosnál is jobban megpróbálta a nem megfelelően tartott épületterveket távol tartani ettől az egyedi helyszíntől, és igen takarékosan bánt mind a magán-, mind a középítési engedélyek kiadásával. Ugyanennek a szigorúságnak esett áldozatul Kaffka Péter 1934-es szabadtériszínpad-terve is, amely az antik görög teátrumok mintájára a lépcsős nézőtér kialakításához a természetes domborzati adottságokat használta volna ki. Kaffka színháza, valamint Póka-Pivny és Wittenbarth stadionja nagyjából ott állt volna, ahol ma a gellérthegi víztározó Vadász György által komponált szellemes felszíni együttese húzódik. Az elképzelt szoda helyén ma a Tabáni Tenisz Center pályái állnak.
82. MATTYÓK, 1933.
83. Schäffer István 32.000 négyszögöl telket ingyen ajánlott a fővárosnak. *Pénzügyi Kurír*, 1933. május 1. 8. Schäffer a polgármesterhez intézett beadványában kérte, hogy a főváros a terület szabályozását és közművesítését teljes egészében végezze el, a földmunkák pedig két éven belül készüljenek el.
84. Kelemen Kornél képviselőházi beszéde. 1933. május 20. KN 1931–1936, XVI. 395–396. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1933. június 23. Melléklet. BFL IV. 1403 dd.
85. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1933. május 2. BFL IV. 1403 dd. A fővárosban ekkor már a Ferencváros, az MTK és az Újpest is rendelkezett nagy nézőterű pályával.
86. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1933. június 23. BFL IV. 1403 dd. 5–6. f.
87. TSM Hajós. 195. sz. boríték. Nota bene: Hajós a régi lóversenyteret korábban még előnytelen környezete és szennyes levegője miatt elvetette. Vö. HAJÓS Alfréd: Magyar Stadion. *Sport hírlap*, 1919. március 17. 1.
88. NÁDAS Ödön: Stadion 60.000 néző befogadására. Műszaki leírás. 1933. október. BFL IV. 1409 c. 1366/1938–III. lvi. sz. Nemzeti Stadion. IX. ker. Kis Rákos.
89. Vágó Pál (1894–?) építész. Részt vett az 1932. évi Los Angeles-i olimpia művészeti versenyében – minden valószínűség szerint egy sporttelep tervével –, ám díjat nem kapott. Építészeti tevékenységét nem ismerjük.
90. Árkay Bertalan (1901–1971) építész. Legismertebb munkája – számos budai hegyvidéki villa mellett – az OTL-bérházak együttese a Köztársaság téren (többekkel, 1933–1934), a modern kialakítású városmajori Szent Szív plébánia (apjával, Aladárral, 1933–1936) és a mohácsi emléktemplom (apjával, Aladárral, 1942). Ugyancsak az ő tervei alapján készült az Irinyi János u. 31. sz. alatti ún. Gubernátor-társasház (1942).
91. Borbíró (1945-ig Bierbauer) Virgil (1893–1956) építész. Az 1920-as évektől kibontakozó meghatározó építésztkritikai, művészettörténeti és városrendezési elméleti munkássága mellett gyakorló építésztként is működött. Legismertebb épületei a tihanyi Sportszálló (1923), a galyatetői turistaház (1924), a kelenföldi áramfejlesztő telep több épülete (1926–1933), budaörsi repülőtér fogadóépülete (Králik Lászlóval, 1937).
92. ELEK Artúr: A jövő Budapestje. Budapest városépítési problémáinak kiállítása. *A Pesti Városháza*, 1933. december 15. 14–15.
93. Nem ismerjük pontosan a két építész közötti munkamegosztást, a levéltári dokumentumok és a tervanyag azonban arra vall, hogy a munka orozslánrszét – mind az elhelyezés, a városrendezési koncepció, a látvány, mind pedig a terv népszerűsítése tekintetében – Borbíró végezte.
94. ÁRKAY–BORBÍRÓ, 1933. 278–279.
95. Vö. ÁRKAY–BORBÍRÓ, 1933. BORBÍRÓ, 1947. FEHÉRVÁRI, 1987. 41–44. és 63–64. Borbíró 1933 első felében kis könyvet jelentetett meg Budapest városfejlesztési kérdéseiről, s a fejezetek tagolásakor a sportterületeket következetesen a városi zöldterületek közé sorolta. Borbíró ennek megfelelően úgy vélte, hogy a hovatovább „nélkülözhetetlenné váló Nemzeti Stadion [...] mindenesetre, mint az összes sportágakat felölelő sportpark kell, hogy megépüljön”. Ekkor még nyilván nem készítette el aranyhegyi tervét, hiszen a főváros által adományozott Rákosi-rét tervének tökéletesítését indítványozta. L. BORBÍRÓ, 1933. 48–49.
96. ÁRKAY–BORBÍRÓ, 1933. 286–288.
97. ÁRKAY–BORBÍRÓ, 1933. 289.
98. L. KAFFKA, 1934. 224.
99. ÁRKAY–BORBÍRÓ, 1933. 282–285. Az Óbudai-híd (vagy Hungária-híd, ma Árpád-híd) vonalát csak 1935-ben jelölték ki. Építése 1939-ben kezdődött, a háború miatt 1943–1948 között szünetelt a munka, s a hidat csak 1950-ben adták át a forgalomnak.
100. Érdekes nyilatkozatok a Nemzeti Stadion-ügyében a tegnap megnyílt városépítésztki kiállításon. *Sport hírlap*, 1933. november 11. 6. Fantasztikus terv a Nemzeti Stadion felépítésére. Halvaszületett ötlet Óbudára építeni a sportstadiont. *Újság*, 1933. november 15. 9.
101. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.208/1934. sz. (22. f.)

102. Fantasztikus terv a Nemzeti Stadion felépítésére. Halvaszületett ötlet Óbudára építeni a sportstadiont. *Sporthírlap*, 1933. november 11. 6.
103. TABÉRY Iván: Nemzeti Stadion az Aranyhegyen? És tervpályázat nélkül? *Pesti Napló*, 1934. január 24. Népszerű tudományos és technikai napló melléklet. Borbíró jeges visszautasítása két hét múlva ugyanitt jelent meg.
104. A Nemzeti Stadion felépítésének követelményei. Beszélgetés Mattyók Aladár műépítésszel. *Magyar Hírlap*, 1933. december 3. 16.
105. Mivel az amfiteátrális stadionforma ekkor hirtelen igen népszerűvé vált, a kelenföldiek is ilyen megoldást kerestek. A legtöbbször a budafoki hegy oldalába vájták volna a tribünt, de volt, aki a Sas-hegy déli oldalát bontotta volna meg. E tervet nem ismerjük. L. Repülőgép az Aranyhegyen. *Budai Napló*, 1934. január 19. 2.
106. Halter Károly (Kőbányai Kaszinó elnöke) levele Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. március 20. BFL IV. 1409 c. 52.248/1934. sz. (1366/1938–III. sz. Nemzeti Stadion. X. ker. Jászberényi-út.)
107. KARAFIÁTH, 1933.
108. PIROS, 1933. 1. A Nagybatony–Újlaki Egyesült Iparművek Rt. agyaggödre a Bécsi út, Fényes Elek utca (ma: Tégluta), Remetehegyi út és Perényi utca között húzódik. A kitermeléssel 1933 őszére a Duna-szint feletti 10–13 métertől 87 méteres magasságig értek fel s eközben 17, 37, 57 és 77 méteres magasságban eléggé szabályos teraszokat alakítottak ki. A Nagybatony–Újlaki Egyesült Iparművek Rt. óbudai gyártelepén levő remetehegyi bányája kibányászott területének végleges teleprendezi tervé. 1:1440. 1933. szeptember. L. BFL XV. 322 FKT. 20. sz. 15. tervlap.
109. PIROS, 1933. 2–15. Piros annak lehetőségét is megcilllantotta, hogy az amúgy is kolosszális 152 ezres nézőszámot a nyugati oldal Remetehegyi útjig történő továbbépítésével akár 200 ezerig is fel lehet vinni. (A téglagyár egykori agyaggödre helyén egyébként ma az Újlaki FC pályái állnak.)
110. Ezerholdas parkot akar létesíteni a budai gyerekek részére a fővárosnak adományozott kiscelli kastély és múzeum körül Schmidt Miksa. *Magyar Hírlap*, 1926. szeptember 26. 3. Schmidt Miksa műbútorasztalos és mecénás 1925-ben felajánlotta Budapest részére hatalmas értékű budai ingatlanjait – telkeket, kastélyokat és egyéb épületeket –, többek között a tulajdonában lévő Kiscelli kastélyt (a mai múzeum épületét) és környező birtokait. Ez utóbbit azzal a feltétellel, hogy a főváros megszerezze a szomszédos telkeket és azokkal együtt ezerholdas egységes kiképzésű nyilvános parkot hoz létre elsősorban a gyermekek részére. Az adományozó szándéka végül nem valósult meg, de a kastély fölött húzódó ligetet a helybeliek és a kirándulók ma is általában Schmidt-parkként ismerik. SIKLÓSSY, 1931. 540–541.
111. A Nemzeti Torna Egylet levele Szukováthy Imréhez. 1933. november 24. BFL IV. 1409 c. 120.144/1933–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Rakovszky Iván FKT-elnök átirata Sipőcz Jenő polgármesternek. 1933. december 14. BFL IV. 1409 c. 15.811/1934. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Az FKT 1933. december 14-i ülésének határozata. L. BFL II. 1. a. 1933. 62. kötet. 9288/1933. sz. Emlékirat a Nemzeti Stadion elhelyezéséről. 1934. március 27. BFL IV. 1409 c. 61.667/1934. sz. (1366/1938–III. lvt. sz. Nemzeti Stadion. III. ker. Újlaki téglagyár.) Prém Lóránt OTT-főtítká r levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek. 1934. október 17. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.738/1934. sz. (58. f.)
112. Hajas István (1896–1938) építész. Legismertebb épülete az egykori Mező utcai női felsőkereskedelmi iskola (ma: Fényes Elek Közgazdasági Szakközépiskola a Kőrösy József utcában; Szabó Lászlóval, 1939).
113. HAJAS 1935. MÉHES–MISLEY 1936, 18–20.
114. L. Repülőgép az Aranyhegyen. *Budai Napló*, 1934. január 19. 2.
115. GERLÓCZY Zsigmond: Ó-Budán kell felépíteni a Nemzeti Stadiont. *Budapesti Hírlap*, 1933. december 10. 8. Az aranyhegyi stadiont az eredeti terv szerint maratoni torony – a „hősi halált halt atléták emléktornya” – koronázta volna meg, később merült fel az Árpád-emlékmű gondolata. Vö. Az aranyhegyi Nemzeti Fórum színes alaprajza. 1933. október. OL K 305 1932–1934–5/2. 81.016/1934. sz. (12. f.) FIALA Ferenc: Hozzászólás a magyar nemzeti stadion kérdéséhez. *Magyarság*, 1933. november 19. 26. *Tér és Forma*, 1933. december. 399–400.
116. Miért épüljön a Magyar Nemzeti Stadion az Aranyhegyen? 1933. december 15. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.016/1934. sz. (17–18. f.)
117. FIALA Ferenc: Hozzászólás a magyar nemzeti stadion kérdéséhez. *Magyarság*, 1933. november 19. 26. A Nemzeti Stadion felépítésének követelményei. Beszélgetés Mattyók Aladár műépítésszel. *Magyar Hírlap*, 1933. december 3. 16. A Nemzeti Stadion országos manifesztációkra alkalmas felvonulási arénává is kiépíthető a Bierbauer–Árkay-terv szerint. *Nemzeti Újság*, 1933. december 3. 14. Kelemen Kornél OTT-elnök levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1933. december 20. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 82.104/1934. sz. (46–47. f.) Épüljön fel a Nemzeti Stadion. A magyar sportélet vezetőinek hozzászólása a Nemzeti Stadion felépítésének kérdéséhez. *Újság*, 1933. december 24. 10. Budapesten Nemzeti Stadiont kell építeni. *Magyar Hírlap*, 1934. március 11. 25. Vörösváry Miklós fővárosi interpellációja Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. március 21. *Fővárosi Közlöny*, 1934. március 30. 356–357. A főiskolai világbajnokságot végül a Mísléy Sándor tervei alapján az utolsó pillanatban felújított, 20 ezres nézőterű egyetemi sporttelepen rendezték meg. L. FÖLDESSY, 1958. 153.
118. Sem Borbíróról, sem Hajósról, sem Marótiról nem jelent meg monográfia. A három építész szakmai tevékenységét és személyes motivációit ezért kisebb tanulmányokból és saját írásaikból lehet rekonstruálni. L. HAJÓS, 1956; RADOS, 1967; PUSZTAI, 1978; TÉSZABÓ, 1981; GERLE, 1983; BRÓDY-MARÓTI, 1987; FEHÉRVÁRI, 1987.

119. Vö. Hajós Alfréd munkatérképei. (Keltezetlen, 1933 vége.) TSM Hajós. 195. sz. boríték. Napirenden: a Nemzeti Stadion. Hajós Alfréd elvi megállapításai a Stadion elhelyezéséről. *Pesti Napló*, 1934. február 7. Népszerű tudományos és technikai napló melléklet. EZREY: A Nemzeti Stádion elhelyezése. *Vállalkozók Lapja*, 1934. február 28. 3.
120. Névtelen levél Hajós Alfrédhoz. 1934. február 16. TSM Hajós. Jelzetlen boríték. Valószínűleg Hajós sem vette a kelleténél komolyabban a neve helyett a levél végére jókora fekete keresztet pingáló levélíró, az írást mindenestre megőrizte és akkurátusan hagyatékának a stadiontervekkel foglalkozó részébe iktatta.
121. Hol építsék fel a Nemzeti Stádiont? Hajós Alfréd előadása a mérnökegyeletben. *Magyar Hírlap*, 1934. február 27. 11. Hajós Alfréd előadása a stadionokról. *Pesti Hírlap*, 1934. február 28. 15. Tizenkét Nemzeti Stadion-terv várja az elfogadást és a pénzt. *Az Est*, 1934. február 28. 14. Az előadáson csinos vita kerekedett – Borbíró zokon vette, hogy Hajós az aranyhegyi tervet jócskán hátra sorolta –, ezért a résztvevők úgy döntöttek, hogy március 12-én folytatják az eszmecsere. Ennek nem találtuk nyomát.
122. PÁNCZÉL Lajos: Milyen legyen és hol legyen a Nemzeti Stadion? Hajós Alfréd, a párizsi olimpiai-stadion tervpályázatának győztese nyilatkozik a magyar stadion építésének lehetőségeiről. *Újság*, 1933. november 19. 28. Keltezetlen feljegyzés. BFL IV. 1409 c. (1366/1938–III. lvt. sz. *Nemzeti Stadion*. VI. ker. Tarnai-rét.) A Tarnay-pusztá vagy Tarnay-rét annak a telekkomplexumnak a része volt, amelyet a főváros nemrégiben vásárolt meg a Krausz–Mayer-féle szesz- és élesztőgyártól. Az angyalföldi terv részleteiben nem ismerjük.
123. Das Stadionproblem. *Pester Lloyd*, 1934. január 21. 11.
124. Das Stadionproblem. *Pester Lloyd*, 1934. január 21. 11. (–író): Megtörtént az elvi döntés a Nemzeti Stadion elhelyezéséről. Az óbudai szigeten épülne föl a világ legszebb, monumentális stadionja. *8 Órai Újság*, 1934. április 27. 5.
125. MÉHES–MISLEY, 1936. 20–22. MNGA Maróti. 19.699/1976. 1. doboz. Lendvay utcai műterem. 37. és 40. sz., valamint 4. doboz. Stadion és kiállítási terület. Lágymányos. 858. sz. BTM KM ÉT Maróti. 66.108, és 66.120. sz.
126. MARÓTI Géza: Kontra aranyhegyi stadion. *Újság*, 1934. január 21. 10. ANDRÉKA Károly–BOTZENHARDT János: Kontra aranyhegyi stadion. Válasz Maróti Géza tanár cikkére. *Pesti Napló*, 1934. január 28. 25. MARÓTI Géza: Kontra Aranyhegyi Stadion. *Pesti Napló*, 1934. február 4. 25. Andréka Károly–Botzenhardt János: Finis kontra Aranyhegyi Stadion. *Pesti Napló*, 1934. február 11. 25. Hol épüljön meg a Nemzeti Stadion? Az Orsz. Közegészségügyi Egyesület az Óbuda–Aranyhegyi megoldás mellett. *Vállalkozók Lapja*, 1934. január 31. 3–4..
127. MARÓTI Géza: A Nemzeti Stadion a Lágymányosi Állandó Kiállítási Terület keretében. *Magyarország*, 1934. február 11. 20.
128. KAFFKA, 1934. A közlekedés gondjait Kaffka – Borbíróhoz hasonlóan – megoldandó problémának és nem kizáró tényezőnek fogta fel. Korrigálta viszont az eredeti beruházási adatokat, amennyiben a sportliget költségvetését 3 millió helyett 4–6 millió pengőre becsülte.
129. RUISZ, 1934. 40–43. és 69–71.
130. A MÉSz levele Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. február 12. BFL IV. 1409 c. 27.746/1934. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
131. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1934. április 1. 86–87.
132. Szesztay László (1870–1958) mérnök, a Műszaki Egyetem rendkívüli tanára. Építészeti munkásságát nem ismerjük.
133. Heysa Károly (1879–1942) építész. Számos neves kollégájával együtt részt vett az 1933–1934 folyamán megépült Köztársaság téri OTI-bérházak tervezésében.
134. Hidasi Lajos (1902–1970) építész. Legismertebb munkái: Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének székháza (ma: Péterfy Sándor utcai Kórház, 1934), Dob utcai Postaigazgatóság (ma: Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium; Rimanóczy Gyulával és Papp Imrével, 1939), óbudai Árpád Gimnázium (Papp Imrével, 1940), Magyar Távirati iroda régi épülete (1961), Budavári Palota dunai homlokzata és új kupolája (többekkel, 1964).
135. Schmitterer Jenő (1885–1965) építész. Legismertebb munkája a Belvárosi Takarékpénztár épülete a Ferenciek terén (ma: az IBUSz Rt. székháza: Schmahl Henrik vezetésével, 1913), a Pesti Hazai Takarékpénztár két háza (az ún. bankházak) a Váci út – Madarász Viktor utca – Faludi utca sarkán (Bauer Emillel, 1927), valamint a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank alkalmazottai nyugdíjintézetének bérháza a Bajcsy-Zsilinszky út és a Lázár utca sarkán (Fried Miksával, Ligeti Pállal és Szirmai Józseffel, 1940).
136. Körmeny Nándor (1894–1969) építész. A harmincas és negyvenes évek legfoglalkoztatottabb egyházi építésze. Legismertebb munkái: Németszőlgyi úti iskola és óvoda (a mai Mackós óvoda, 1931), Országos Társadalombiztosítási Intézet Fiumei úti baleseti kórháza (Gerlóczy Gedeonnal és Brestyánszky Tiborral, 1940), győri magdolnavárosi templom (1942), angyalföldi József Attila Művelődési Központ (1947).
137. MÉHES–MISLEY, 1936. 4.
138. SZESZTAY László: Javaslat a Nemzeti Stadion kérdésének megoldására. 1933. szeptember 10. BFL XI. 834 Sorg (rendezés alatti). MÉHES–MISLEY, 1936. 22–23. Takarékosági okokból Szesztay két részre bontotta a tervezett építkezést: az első fázisban csak a stadion, a kerékpárpálya, a tenispályák és az úszólétesítmények épültek volna meg. A mintegy hatmillió pengővel számított beruházás anyagi háterét a tervező az államkincstár, az OTT és a sportegyesületek 2,5 millió részvényjegyzésével, valamint 3,5 millió szabad kötvénykibocsátással kívánta megteremteni. A folyamatos visszafizetésre az évi kétmillió(!) pengőre becsült nyereség nyújtott volna alapot.
139. MÉHES–MISLEY, 1936. 18–20. Heysa tervét részleteiben nem ismerjük.

140. MÉHES-MISLEY, 1936. 17–18. Hidasi és Schmitterer tervét részleteiben nem ismerjük.
141. MÉHES-MISLEY, 1936. 23–24. Körmeny tervét részleteiben nem ismerjük.
142. Borbíró és Árkay előterjesztése Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1934. február 19. OL K 305 174. cs. 1932–1934–5/2. 81.016/1934. sz. (5–11. f.) A stadion területigénye 47 hektár volt, ebből azonban a főváros tulajdonában lévő területek, valamint Schäffer István korábbi és Kemény Lajos festékgyáros újabb adománya 12 hektárt tett ki, így mindössze 35 hektárral kellett volna kisajátítani az olcsó óbudai telkekből. Borbíróék azt is felvetették, hogy költségvetésen felül egy védőövezetként működő nyilvános park is létesüljön a stadion körül. L. Aranyhegyi Stadionhoz szükséges területek helyszínrajza. 1934. február. Közli: FEHÉRVÁRI, 1987. Melléklet.
143. Szendy Károly tanácsnok válasza Martsekényi Imre városatyá indítványára. 1934. január 15. BFL IV. 1409 c. (1366/1938–III. lvt. sz.) Repülőgép az Aranyhegyen. *Budai Napló*, 1934. január 19. 2. MÉHES-MISLEY, 1936. 21.
144. A Közoktatási Ügyosztály átirata a Városrendezési és Magánépítési Ügyosztályhoz. 1934. január 8. BFL IV. 1409 c. 4635/1934–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Kempelen Ágoston, a Városrendezési és Magánépítési Ügyosztály vezetőjének levele a polgármesterhez. 1934. március 20. BFL IV. 1409 c. 47.422/ 1934–III. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Fővárosi Közlöny, 1934. április 6. 383–390. A városrendezési és magánépítési szakbizottság véleménye. 1934. április 9. BFL IV. 1409 c. 47.422/ 1934–III. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
145. Vörösváry Miklós fővárosi interpellációja Sipőcz Jenő polgármesterhez. 1934. március 21. Fővárosi Közlöny, 1934. március 30. 356–357. VÖRÖSVÁRY Miklós: Óbudán épüljön fel a Nemzeti Stadion. *A Pesti Városháza*, 1934. április. 10–12.
146. A Sportügyi Szakbizottság ülése. 1934. április 19. és 1934. május 23. BFL IV. 1403 dd. Hodászy Miklós, Ruisz Rezső és Schuster Ede jelentése a Közoktatási Ügyosztályhoz. 1934. december 11. és Kelemen Kornél OTT-elnök levele Szendy Károly polgármesterhez. 1935. február 26. BFL IV. 1409 c. 88.549/1935–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz. Nemzeti Stadion. V. ker. Vízafogó.)
147. Nemzeti Szalon, 1934. Pogány e terveit részletesen nem ismerjük.
148. A Stadion építésével kapcsolatos munkaalkalmak. Hajós Alfréd előadása az Építőmesterek Egyesületében. *Építőmesterek Lapja – A Munkaadó*, 1934. november 29. 2., december 6. 5–6. és december 13. 4. Nem tudjuk, hogy Hajós miért vetette fel a Sasadi úti tervet. Korábban hasonló ötletet csak a kelenföldi stadionlobby elfogultsága termelt. A csak szűk hegyi utakon megközelíthető, drága telek mellett csak az szőlt, hogy a domborzati viszonyok kihasználásával olcsóbb lett volna a tribün megépítése. Ilyen terv azonban több is forgalomban volt – a Gellérthegy, az újlaki téglagyár és persze: az Aranyhegy –, ráadásul a Sasadi út hátrányai nélkül.
149. Horthy Miklós országgyűlési megnyitóbeszéde. 1935. április 30. KI 1935–1940, I. 1. sz. Kelemen Kornél, ill. Hóman Bálint képviselőházi beszéde. 1935. június 3. KN 1935–1940, II. 189. és 207.
150. PETROVÁČZ Gyula: *Harc a Stadionért. Új Budapest*, 1936. január 18. 3. FÖLDESSY János: Séta a Nemzeti Sporttelep körül a régi löversenytéren, ahová Szendy polgármester tervezi. *Magyarország*, 1936. március 4. 12. Mező Ferenc sporttörténész, aki az ókori olimpiai játékokról írott munkájával aranyérmert nyert az 1928-as szellemi olimpián, szintén első helyen említette az Aréna út mellett húzódó területet. L. MEZŐ Ferenc: Magyar Nemzeti Stadion. *Új Idők*, 1936. július 12. 80. Hajós viszont eközben hűtlen lett a régi löversenyterhez és egy ideig a Tisza Kálmán téri (ma: Köztársaság tér) volt gázgyár területét favorizálta. Fedett sportépítkezések. *Vállalkozás-Építkezés*, 1936. február 17. 4.
151. A Nemzeti Stadion megépítése a magyar sport léterdeke. *Ország-Világ*, 1936. február 10. 2–3. KARAFIÁTH, 1936. 125.
152. Vázsonyi János, ill. vitéz Martsekényi Imre képviselőházi beszéde. 1936. május 19. KN 1935–1940, VIII. 8. és 38.
153. A Sportügyi Különbizottság ülése. 1936. január 29. és március 24. BFL IV. 1403 dd. Felkay Ferenc tanácsnok átirata Kelemen Kornél OTT elnöknek. 1936. március 23. BFL IV. 1409 c. 89.584/1936–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Kelemen Kornél OTT-elnök átirata Felkay Ferencnek. 1936. április 4. BFL IV. 1409 c. 90.204/1936–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
154. MÉHES-MISLEY, 1936. (Idézet a 34. oldalon.)
155. Aranyhegy, 1936. 1–10.
156. Aranyhegy, 1936. 11–17. Rotter egyébként nem csupán kiváló repülő, hanem elsőrangú tervezőmérnök is volt. Saját építésű Nemere gépén 1936-ban 336 km-es repüléssel távolsági világcúcsot állított fel.
157. Aranyhegy, 1936. 20–27. A kiadvány külön fejezetet szentelt a környéken található természetes hévforrásokra épült fürdőknek. Egészen közel volt ide Rómaifürdő, a csillaghegyi Árpád-fürdő, az Aquincumi Strandfürdő és Pünkösdfürdő.
158. Az ŐSB levele Szendy Károly polgármesterhez. 1936. június 15. BFL IV. 1409 c. 93.884/1936. sz. (1366/1938–III. lvt. sz. Sportliget.) A Sportügyi Különbizottság ülése. 1937. január 29. BFL IV. 1403 dd. Csordás Elemér tisztí főorvos szakvéleménye a stadiontervekről. 1937. február 19. BFL IV. 1409 c. 2427/1937–VII. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.) Bárány István fogalmazó összefoglaló jelentése Szendy Károly polgármesterhez. 1938. január 8. BFL IV. 1409 c. 306.705/1939. sz. (1366/1938–III. lvt. sz.)
159. Vázsonyi János interpellációja Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez és Hóman válasza. 1936. november 18. KN 1935–1940, X. 180–182.
160. 25.000.000 millió pengőbe kerülne a lágymányosi Nemzeti Stadion és vásárváros. *Közgazdasági és Közlekedési Tudósító*, 1937. december 1. 1. Maróti Géza 1937-ben több tervet is készített a stadion és a kiállítási terület közös elhelyezéséről. L. BTM KM ÉT Maróti. 66.107., 66.121. és 66.122., valamint MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. Stadion és kiállítási

- terület. Lágymányos. 835. és 860. sz. A tervek és a leírások összevetéséből úgy tűnik, hogy a leginkább favorizált megoldás a szövegben ismertetett változat volt. L. MNGA Maróti. 19.699/1976. 4. doboz. Stadion és kiállítási terület. Lágymányos. 841., 847. és 849. sz. és BTM KM ÉT Maróti. 66.102. sz.
161. NEMES, 1937.
162. MARÓTI, 1940. 96–99. A komplexum teljes költségvetése 25 millió pengő volt, de Marótiék szerint ezt külső befektetők részvállalásával 18 millióra le lehetett volna szorítani. Az öt éven át fizetendő 3,5 millió pengő azonban még így is horribilis összeg volt, amit az országos biztosítók – az OTI és a MABI – részvényjegyzésével kívántak finanszírozni. Az állandó vásárváros és a Nemzeti Stadion ügye. *Munkaügyi Közlöny*, 1937. november 5. 3. 25.000.000 millió pengőbe kerülne a lágymányosi Nemzeti Stadion és vásárváros. *Közgazdasági és Közlekedési Tudósítók*, 1937. december 1. A finanszírozásra más elképzelések is születtek. Volt olyan terv is, amely 25 éves futamidejű, végül 85%-os kamatos kamatot nyújtó általános nyereménykötvényt kibocsátásában látta a megoldást. L. Kóds László felsőházi tag emlékirata a finanszírozásról. 1937. november 26. OL K 305 174. cs. 1935–1938–5/2. 93.457/1938. sz. (26–29. f.)
163. BIERBAUER Virgil: Városépítési problémák 1938-ban. *Vállalkozók Lapja*, 1938. január 3. 5. Bessenyei Zénó FKT-elnök levele Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. 1938. február 5. OL K 305 174. cs. 1935–1938–5/2. 93.457/1938. sz. (20. f.) Misley 1938, 602. MARÓTI, 1940. 91.
164. A Sportügyi Különbizottság ülése. 1938. január 19. BFL IV. 1403 dd. FKT 1940, 40–43.
165. A Lágymányoson húszmillió pengő költséggel felépítik a Nemzeti Stadiont. *Műszaki Világ*, 1940. július 6. 6. Törvényjavaslat a Nemzeti Stadionról. Érdekes terv a Nemzetközi Vásárral kapcsolatban, *Magyar Közgazdaság*, 1940. július 11. 1. MARÓTI, 1940. 116. Harrer 1941. A közmunkatanács ezen új tervét részleteiben nem ismerjük.
166. Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 46–47. Az FKT 1942. február 24-i ülésének jegyzőkönyve. BFL II. 1. a. 1941. 71. kötet 2326/1942. sz. FKT, 1942. 12.
167. K. Császár Ferenc (1879–1955) építész, 1941-től a közmunkatanács alkalmazásában. További építészeti munkásságát nem ismerjük. Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962) – a kor egyik legdivatosabb építésze, a Rezső téri templom (1931), a Hermína úti templom (1937) és az eucharisztikus kongresszus főoltárának (1938) tervezője – két művével is részt vett a pályázaton. L. BTM KM ÉT KISMARTY-LECHNER. 66.29.2. és 66.29.3. Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 47.
168. K. Császár tervei I. Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 46. A Stadion és az állandó vásárterület modellterve. *Magyar Építőművészet*, 1943. november. 274. A versenyben indult még Fischer József (1873–1942) építész, Tóth Zsigmond (1894–?) mérnök, Tömböly Dénes (1898–?) építész, politikus, Véghe Gyula (1872–?) építész és Záborszky Gyula (?–?) mérnök. Néhányuk tervét közli: Városrendezési tervpályázat a lágymányosi Nemzeti Stadion és Nemzetközi Vásár elhelyezésére. *Magyar Építőművészet*, 1942. február. 46–47.
169. Tervpályázatot írnak ki a Nemzeti Stadion felépítésére. *Nemzeti Sport*, 1942. június 2. 1. A Stadion és az állandó vásárterület modellterve. *Magyar Építőművészet*, 1943. november. 274. Nagyarányú építkezések a Lágymányoson. *Budai Krónika*, 1944. február 23. 1. BORBÍRÓ, 1947. 320.
170. Rimanóczy Gyula (1903–1958) építész. A hazai modern építőművészet egyik legkiválóbb alakja. A Műszaki Egyetem „R” épületének tervezéséért (1955) Kossuth-díjat kapott. Más ismert épületei: Pasaréti ferences templom és rendház (1934), Nemzeti Sportcsarnok (Gerlőczy Gedeonnal, Müller Miksával, Simkovits Lajossal és Tóth Imrével, 1941) és Dob utcai Postaigazgatóság (ma: Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium; Hidasi Lajossal és Papp Imrével, 1939), Bosnyák téri templom (befejezetlen, 1944).
171. Az 1944. november végén készült tervek I. OMVH MÉM Rimanóczy 69. 2. 1–5. sz.
172. KÉPESSY, 1946. BFL XV. 322 FKT. 73. sz.
173. FÖLDESSY János: Az 50 éve Európa bajnok Hajós Alfréd jövőre – első olimpiai bajnokságának 50 éves jubileumára – szeretné megkezdenni a Magyar Olimpiai Stadion építését. *Képes Figyelő*, 1945. október 6. Sport-figyelő melléklet. HAJÓS Alfréd: Központi Sporttelep Népstadion műszaki ismertetése. 1946. február 8. TSM Hajós. 201. sz. boríték.
174. HAJÓS, 1947. E mérközéssel egyébként a magyar futball születésének 50. évfordulóját ünnepelték, és a kezdőrugást éppen Hajós végezte el, aki a BTC-vel már az első hivatalos hazai futballmérkőzésen is játszott a Vienna ellen.
175. Fischer József FKT-elnök levele Bognár József polgármesterhez. 1947. július 31. BFL XXI. 508 c. 322.119/1947–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.)
176. Weichinger Károly (1893–1982) építész, 1954-ben Kossuth-díjat kapott. Legismertebb munkája a Gellérthegy Dunára néző sziklába épített Pálos-rendi kolostor (ma a Balettintézet kollégiuma, 1934), a pécsi pálos templom (Nendtvich Andorral, 1935), a Szilágyi Erzsébet leánygimnázium (Hübner Tiborral, 1937), az egykori csepeli pártház (ma az MSzP irodája 1952) és az ajkai kórház (1962).
177. HAJÓS Alfréd–WEICHINGER Károly: A XIV. ker. régi Lóversenyter helyén létesítendő központi sporttelep helyszínrajza. 1947. augusztus 21. BFL XXI. 508 c. 324.328/1947–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) Értekezlet a Népstadion építéséről. 1947. december 2. OL XIX–A–16–b. 130. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. Tervfeladat – Népstadion. Összesítés.

178. A Vasas SC levele Bognár József polgármesterhez. 1947. augusztus 25. BFL XXI. 508 c. 322.674/1947–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) Ortutay Béla, a Nemzeti Sportbizottság főtükára levele Bognár József polgármesterhez. 1947. szeptember 15. BFL XXI. 508 c. 93.658/1947. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.)
179. Értekezletek a Népstadion építéséről. 1947. december 2. és december 29. OL XIX–A–16–b. 130. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. Tervfeladat – Népstadion. Összesítés.
180. Limbek Gyula (1903–1955 k.) építész. Baloldali meggyőződése miatt – talán a harmincas években – elhagyta Magyarországot, és bécsi, majd párizsi emigráció után a Szovjetunióban telepedett le, és itt folytatott építészeti tevékenységet: egyes források szerint ő tervezte a tbiliszi Lenin-stadiont. L. Ilyen lesz a 70.000-es Népstadion. *Szabad Nép*, 1948. március 21. 10.
181. LIMBEK Gyula: A budapesti régi löversenyterén felépítendő Népstadion műszaki ismertetése. 1948. január 10. BFL XXI. 508 c. (III. 5365/1947. lvt. sz.)
182. Rados Kornél előterjesztése a közgyűlésben. 1948. április. BFL XXI. 508 c. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa ügyviteli iratai. 316.350/1948–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) A Gazdasági Főtanács fontos határozatai. *Szabad Nép*, 1948. március 19. 2. Ilyen lesz a 70.000-es Népstadion. *Szabad Nép*, 1948. március 21. 10.
183. Ifj. Dávid Károly (1903–1973) építész. A hazai modern építészet kiemelkedő képviselője, a Népstadion tervezéséért 1954-ben Kossuth-díjat kapott. Más ismertebb munkái: BNV-főbejárát (1936), Ferihegyi repülőtérvé felvételi épülete (Mistéth Endrével, 1940–1950), Csörsz utcai MOM-kultúrház (1951).
184. Juhász Jenő (1918) építész. Legismertebb épülete az Általános Épülettervező Vállalat Krisztina körüli székháza (1951), a Gamma Finommechanikai Művek Fehérvári úti üzeme (1963) és a Köröscsarnok (1975).
185. Kiss Ferenc (1918–1996) építész. Legismertebb munkája az újpesti rendelőintézet (1950) és a Harmat utcai lakótelep (Pál Balázssal, 1953). 1956 után Svédországban élt és dolgozott.
186. HALÁSZ I., 1953. 338–339. DÁVID, 1953. 349.
187. A Stadion környékének és a hozzávezető forgalmi utak szabályozási vázlatterve. 1948. április. BFL XV. 323 PT. 39. sz. E terv világosan megmutatta, hogy a régi löversenyter rossz közlekedése már a legalapvetőbb sportépületek elhelyezését is jöcskán megnehezíti. Az autóbusz- és villamosvonalakra, valamint az autós és gyalogos közlekedésre támaszkodó forgalom-szabályozás miatt – ekkor még szó sem volt metróépítésről – még e viszonylag nagy területen is mindössze két pálya elhelyezésére nyílt mód. A felszíni közlekedés helyigénye miatt ezeket is csak pontatlan tájolással és kissé esellenül lehetett beprézelni a szabálytalan alakú telekre.
188. A Városrendezési és Magánépítési Ügyosztály levele Bognár József polgármesterhez. 1948. május 14. és Bognár József polgármester határozata. 1948. május 15. BFL XXI. 508 c. 316.350/1948–III. sz. (III. 5365/1947. lvt. sz.) A Gazdasági Főtanács ülése. 1948. május 20. OL XIX–A–16–a. 233. doboz 7955/1948. Solt Oszkár feljegyzése. 1948. június 3. OL XIX–A–16–a. 233. doboz 8437. sz. Fővárosi Közlöny, 1948. június 21. II. sz. melléklet. 5–7. Fővárosi Közlöny, 1948. július 10. II. sz. melléklet. 5–7. FÖLDES–KUN–KUTASSI, 1977. 390. FBM V/a. Jegyzet a 64. sz. irathoz.
189. BUS-FEKETE Pál: „Nem véletlen, hogy a magyar demokrácia alkotja meg a Stadiont – mondta Hegyi Gyula a Centenárius Stadion építkezésének ünnepélyes elkezdése alkalmából.” *Sport*, 1948. július 14. 1. RIMASZÉKY, 1957. 13. Kétségteljesen fontos kérdés, miért nem született meg a stadion már jóval korábban, hiszen felépítését a közvélemény és a sportkörök erősen támogatták, és törvény is rendelkezett róla. Az OTT a királyságtól a forradalmakon át a Horthy-korszakig mindvégig igyekezett megnyerni a hatóságokat a stadion ügyének: hol alázatos kérelemmel, hol a profitábilis beruházás ígéretével, hol számonkérőleg, hol a modern társadalmi élet és fontos intézményét követelve szólalt fel a stadion felépítése érdekében. Ám a két háború, a többször is fellépő gazdasági krízis, valamint a kerületek és gazdasági érdekeltségek versengése és féltékenysége mindannyiszor közbeszólt. (Abban pedig, hogy sohasem volt eléggé erős a politikai akarat a stadion felépítésére, talán az is szerepet játszott, hogy a Horthy-korszak kormányzó elítje – részben az I. világháborút követő forradalomra és a Tanácsköztársaságra emlékezve – általában ellenszenvvel tekintett a népmozgalmakra, és tartott a spontán tömegeseményektől, amelyen pl. egy hatvan–nyolcvanezres nézősereget vonzó sportrendezvény lehetett.)
190. BORBÍRÓ, 1947.
191. Az élsportolók élenjárnak a Békekölcson jegyzésében is. *Szabad Nép*, 1950. szeptember 29. 8.
192. Preisich Gábor és Harnos Zoltán szíves közlése. *Népszava*, 1934. december 22. 4.
193. Harnos Zoltán (1925) építész. Legismertebb munkája az MTK-stadion újjáépítése (1953), a tatai edzőtábor több épülete (1952–1956), a kazincbarcikai kórház függőyfala (1967) és a Bp. Spartacus sportszarnoka (1975).
194. Fecskés Tibor (1922) építész. Legismertebb munkája a Vörös Október Férfiruhagyár üzemépülete (ma: Elit Ruhagyár, Üllői út 206.; Harnos Zoltánnal, 1955). Az 1956-os forradalom után az Egyesült Államokba emigrált.
195. Borosnyay Pál (1922) építész. Legismertebb munkái: kőbányai Egészségház (Németh Pállal és másokkal, 1949), Pécsi Orvostudományi Egyetem klinikája (Gádosor Lajossal, 1967) és központi oktatási tömbje (1970). A hetvenes évek közepétől műemlék-rekonstrukciókat végez, többek között a Szent István bazilikában.
196. Gilyén Jenő (1918) mérnök. A stadionépítés vasbeton-statikai tapasztalatai alapján tökéletesítette a házgyári építkezési eljárásokat. A Népstadion statikai tervezéséért 1954-ben Kossuth-díjat kapott. Más ismertebb munkái a piszkéstetői csilagvizsgáló és kutatóház (1962–1964) és a kelenföldi lakótelep (sokadmagával, 1966–1968) statikai tervezése.

197. LÉVAI, 1948. HALÁSZ I., 1953. 339–340. KAPSZA, 1986. 10–11. Az elrendezési tervből kiderül, hogy Dávidék számoltak az 1941-ben megnyitott Nemzeti Sportcsarnok mellett elhelyezendő két újabb csarnok felépítésével és a Millenáris versenypálya átépítésével is. L. LÉVAI, 1948. 322–324.
198. Janáky István (1901–1966) építész. Legismertebb munkái: Palatinus strandfürdő (Masirevich Györggyel, 1937), Madách téri rendelőintézet (Hübner Tiborral, 1938), Magyar kir. Ipari Anyaghivatal (ma a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének épülete a Nagy Imre téren; Szendrői Jenővel, 1942), Miskolci Műszaki Egyetem (Jánossy Györggyel és másokkal, 1950–1966), újjáépített Budavári palota (sokadmagával, 1952–1964).
199. Jánossy György (1923) építész. Legismertebb munkái: Miskolci Műszaki Egyetem (Janáky Istvánnal és másokkal, 1950–1966), salgótarjáni Karancs Szálló (Hrecska Józseffel, 1964), kazincbarcikai kórház (1967), Szentháromság téri Diplomata-ház (1981).
200. HALÁSZ I., 1953. 340. és 342–343.
201. HALÁSZ I., 1953. 341. és 345. A stadion építésénél kezdettől fogva súlyt fektettek a vasbeton elemek előgyártására. A nagy magasságban elhelyezett, óriási tömegű elemek kiöntését és szalazását a korabeli technológiával nem lehetett megoldani. A helyszíni előgyártás meggyorsította és jelentősen olcsóbbá tette az építést, ugyanakkor a bonyolult, bravúros vonalokról le kellett mondani. A teljes elrendezési terven egyébként a három sportcsarnok, az új vonalú Millenáris és a stadion által bezárt területen ekkor már egy további labdarúgópálya és nyolc teniszpálya is szerepelt. Vö. LÉVAI, 1948. 322–324. és SZENDRŐI, 1949. 19.
202. REJTŐ László: Épül a Centenáris Stadion. *Népszava*, 1948. december 3. 8. RIMASZÉKY, 1957. 19. és 26.
203. MDP 1951a, 85. OI 1949–1953, I. kötet 28. sz. Törvények 1949, I. 90.
204. RIMASZÉKY, 1957. 39–40., 46. és 66. HALÁSZ I., 1953. 341. és 345. DÁVID, 1953. 351–352.
205. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. OL 276. fond 112/46. ó. e. 2. és 28. f. Az építkezés költségei az első két naptári évben meghaladták a hétmillió forintot, a folytatásra pedig az ötéves terv további 43,5 milliót szánt. L. A vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslata az 5 éves terv sportberuházásaira. 1949. november 9. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 0372/S/281/949. sz. OL 276. fond 112/46. ó. e. 12. f. Ellenőri jelentés a Magyar Beruházási Bankhoz. 1950. május 8. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 100/C/20/1950. sz. Perlusz József OTSB osztályvezető feljegyzése. 1952. december 11. OL XIX–I–14. 1953. 65. doboz 885. tétel Népstadion. 235–N–60. sz.
206. Rudnai Gyula, a Városépítési Tervező Iroda Nemzeti Vállalat igazgatója levele az Országos Sporthivatalhoz (1950. március 27.) és Dávid Károly levele Hegyi Gyulához (1950. március 30.). OL XIX–I–14. 1950–74.568. sz.
207. Harnos Zoltán szíves közlése. RIMASZÉKY, 1957. 62., 70. és 113. Ellenőri jelentés a Magyar Beruházási Bankhoz. 1950. május 8. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 100/C/20/1950. sz. Horváth Lajos tervhivatali főosztályvezető feljegyzése. 1950. október 23. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 102/711/950. sz.
208. Az Országos Tervhivatalban 1950. november 14-én tartott értekezlet jegyzőkönyve. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. A VÁTI kimutatása a 100 000 fő befogadására épülő Népstadionról. 1950. december 16. és Dávid Károly levele az OT-hoz. 1950. december 28. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Pandurovics József, a Fővárosi Magasépítési Beruházó és Kivitelező Vállalat igazgatójának levele az Országos Testnevelési és Sport Bizottsághoz. 1951. január 4. OL XIX–I–14. 1951–90.128. sz.
209. A Tervfeladatot Jóváhagyó Bizottság (Területrendezési Intézet) 1951. január 12-i ülésének határozata. 1951. január 23. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Cséky Sándor tervhivatali főosztályvezető Hegyi Gyula vallás- és közoktatásügyi államtitkárhoz. 1951. január 31. OL XIX–I–14. 1951–91.412. sz.
210. DÁVID Károly: Tervfeladat ismertetése. 1951. február 20. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié.
211. MDP 1951b, 188–237. Pandurovics József FMBKV-igazgató levele az OTSB-hez. 1951. március 4. OL XIX–I–14. 1951–91.474. sz. Preisich Gábor főmérnök feljegyzése. 1951. április 26. OL XIX–A–16–a. 233. doboz. 76/368/951. sz.
212. Nagy Iván feljegyzése a Népstadion építésével kapcsolatos kérdésekről. 1951. június 30. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Borsos Józsefnek, a FBV vezérigazgatójának levele az OTSB-hez. 1951. július 9. OL XIX–I–14. 1951–94.919. sz. FBM V/a 1985, 273. Lábjegyzet.
213. Törvényjavaslat az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. tv. módosításáról. 1951. május 15. OI 1949–1953, I. 51. sz. Az 1951.II. tc. az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény módosításáról. Törvények 1951, I. 8.
214. Tervfeladat. Népstadion. 36. Organizáció, valamint Összesítés. Középpülettervező Vállalat. 1951. augusztus 19. OL XIX–A–16–b. 130. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. Egy hónappal később elkészült a részletes helykiosztási vázlat. Eszerint a földlejlátón 22 392 ülőhely és 25 842 állóhely, a vasbeton tribünön 51 743 ülőhely létesült volna, ami a díspáholy 40 ülőhelyével összesen 100 017 férőhelyet jelentett. L. 100 000 fős Népstadion helykiosztási vázlata. 1951. szeptember 10. OL XIX–A–16–b. 131. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion.
215. Kivonat a Tervfeladatot Jóváhagyó Bizottság 1951. november 9-i ülésének jegyzőkönyvéből. 1951. november 20. OL XIX–A–16–b. 129. doboz Népstadion 0073. sz. dosszié. Vas Zoltán novemberben 14-én ugyanilyen értelmű előterjesztést tett az Országos Tervhivatalban, amit később el is fogadtak. L. OL XIX–A–16–b. 248. doboz. Sportlétesítmények. Népstadion. 004254/1951. sz.
216. OL XIX–I–14. 49. doboz 885. tétel Népstadion. Passim. ZÁTONYI Ferenc: Hetvenöt sztahanovista a Népstadion építői

- között. Népsport, 1952. február 19. 3. Kétszáz új dolgozó kezdte meg munkáját a Népstadion építkezésén. *Esti Budapest*, 1952. július 29. 5.
217. Nyiri István (1902–1955) építész. Legismertebb munkái: Szabadság téri Pénzintézeti Központ (ma a Magyar Televízió egyik irodaépülete; Lauber Lászlóval, 1940), Erzsébet téri autóbusz-pályaudvar (1949).
218. 2.018/1950. sz. minisztertanácsi határozat. 1950. szeptember 17. Törvények 1950, I. 468–469. KELEMEN–VAJDA, 1981. 195–196. PRAKFALVI, 1994. 31–40. A metróberuházás nagyságrendjéről itt talán elegendő annyit elmondani, hogy Sztalinváros felépítése után ez volt – pontosabban: ez lett volna – az ötvenes évek legnagyobb vállalkozása. Az építkezés 1950–1954 között váltakozó intenzitással folyt. A kettős kupola megépült, ám ezeket nem sokkal az építkezés leállása után visszabontották. A hatvanas évek közepén a munka újraindult, és 1970. április 2-án átadták a Népstadion állomást. Az egyszerűbb formában befejezett felszíni állomásépületekben ma a BKV irodái működnek.
219. A nagy építészeti vitához I. RÉVAI, 1951 és MAJOR–OSSKÓ, 1978. 45–95.
220. Az MDP KV agitációs és propaganda osztályának feljegyzése a Népstadionhoz vezető felvonulási út szobortémáiról. 1952. december 3. OL 276. fond 89/13. 6. e. 172–173. PÁTZAY, 1953. 359–362. Az alumíniumból készült szoboröntvények 1953 és 1958 között kerültek a helyükre. A dromosz mint felvonulási útvonal a földalatti vasút állomásától vezetett volna a stadionig, de a metró kijárata később más helyre került.
221. Borsos József, a Fővárosi Beruházási Vállalat vezérigazgatója és Erős Imre, a 23/1. sz. Stadionépítő Vállalat főmérnöke levele az Országos Terhivatalhoz. 1952. június 24. és Borsos József levele az Országos Testnevelési és Sport Bizottsághoz. 1952. július 9. OL XIX–14. 49. doboz 885. tétel Népstadion. Utasítás a Népstadion építési munkálatainak tervkérdéseiről. (Dátum nélkül.) OL XIX–A–16–b. 382. doboz. Sport. A Népstadion építési munkálatainak tervkérdései. 0252/1/1952. sz.
222. Borsos József FBV-vezérigazgató jelentése. 1952. december 12. OL XIX–1–14. 65. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion. 885–Ns–6. sz. Rabatin János OTSH-tisztviselő feljegyzése Sebes Gusztáv részére. 1953. január 8. OL XIX–1–14. 65. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion. Sz. n. Hegyi Gyula levele az OT titkársághoz. 1953. március 20. OL XIX–1–14. 49. doboz. 1952. 885. tétel Népstadion. 885–Ns–104. sz.
223. Lachner Lajos, a 23/1. sz. Stadionépítő Vállalat igazgatója levele az OTSB-hez. 1953. március 16. OL XIX–1–14. 65. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion. 885–Ns–156. sz.
224. FBM V/a. 64. sz. A hiánylistán szerepelt salak, cement, gömbovas, hengerelt acél, csőanyag, vörösrézhuзал, kábel, akkumulátor, bútorfa, alumínium és burkolatkő, valamint sok nélkülözhetetlen munkagép. Ebben persze nyilván a kivitelezők túlságos panaszkodása is benne volt, ám az kétségtelen, hogy a nehézségek miatt a stadion építése még a megnyitó előtti napon is folyt és számos szerelési munka az átadás utánra maradt.
225. RIMASZÉKY, 1957. 61. és 124.
226. A Szakszervezetek Országos Tanácsa Testnevelési és Sportosztályának jelentése a Népstadion megnyitőünnepségének előkészületeiről. 1953. május 28. OL XIX–1–14. 60. doboz. 1953. 885. tétel Népstadion megnyitási ünnepség. 885–NS–9/1953. sz. Keleti Ferenc és Hegyi Gyula javaslata a Titkársághoz a Népstadion megnyitőünnepségének tervezetéről és költségvetéséről. 1953. július 18. OL 276. fond 54/253. 6. e. 22–24.
227. Beszámoló a megnyitóról. *Népsport*, 1953. augusztus 21. 1–4. Stadion-sztori 1988, 12–14. SZALAY, 1985. 34.
228. ROMÁN, 1953. RUISZ, 1953. 335–336. ROMÁN, 1956. 13. PRAKFALVI, 1994. 33. Az MDP Politikai Bizottsága 1953 augusztusában úgy döntött, hogy jelentős forrásokat von el a metróépítéstől és a korábbi tervekkel szemben 1954. december 31-re csak az alagutak 2/3-t kell megépíteni, míg az állomások gépészeti munkáinak elvégzését és a szerelvények beszerzését le kell állítani. (Ekkor még nem zárták ki annak lehetőségét, hogy a második ötéves terv végére – vagyis kb. 1957-re – a stadion és az Engels tér közötti szakasz megépülhet.) Az év végén azonban az illetékesek már azt kutatták, hogyan lehet a legkisebb ráfordítással biztonságosan leállítani az építkezést, majd 1954. februárjában a Politikai Bizottság határozatot hozott a szükséges állagmegóvási munkák elvégzéséről, a földalatti vasút építésének leállításáról és a munkaerő, a gépek és a beruházási források más építkezésekre történő átirányításáról. Az MDP PB 1953. augusztus 19-i ülésének jegyzőkönyve és határozata. OL 276. fond 53/132. 6. e. 61–69. f. Bebrits Lajos közlekedés- és postaügyi miniszter előterjesztése ill. kiegészítő jelentése az MDP PB-hez. 1953. december 27., ill. 1954. január 6. OL 276. fond 53/157. 6. e. 33–34. ill. 28–29. f. Az MDP PB határozata. 1954. február 12. OL 276. fond 53/157. 6. e. 46–47. f.
229. Ez az ifjú Gilyén számára karrierjének megalapozását jelentette, Dávidnak pedig építészpályája megkoronázását – és talán elégtételt is, hiszen őt 1952-ben a szocialista realizmus kérdésében elfoglalt negatív álláspontja miatt leváltották a Középület Tervező Irodában viselt műteremvezetői posztjáról. RIMASZÉKY, 1957. 92. Gilyén Jenő és Harmos Zoltán szíves közlése.
230. Hajós Alfréd levele ismeretlenhez. 1954. március 5. TSM Hajós. 201. sz. boríték.
231. Nagybudapest, 1948. 22. BORBÍRÓ, 1952. 56–58. FEHÉRVÁRI, 1987. 63–64. PREISICH, 1969. III. 47. JÁSZTER László: Műleírás az állandó kiállítás vázlattevéhez (1953. április 20.), Állandó kiállítás az Aranyhegyen (1953. április), Állandó kiállítás. Tájékoztató (Aranyhegy), valamint Feljegyzés az állandó kiállítás vázlattevéiről (1953. május 11.) OL XIX–A–16–b. 205. doboz. Lágymányos. Kiállítási terület. 03024/50/1951. sz. A hatvanas évek közepén még egyszer – alkalmasint utoljára – felbukkant az aranyhegyi stadion ötlete. Ekkor egy tervpályázat értékelésekor fogalmazódott meg az

a vélemény, hogy az Aranyhegy és Péterhegy közti területet a stadion esetleges későbbi megépítésére tartalékolni kell. L. SCHÖMER, 1967.

232. FÖLDESSY, 1958. 155. MAYER, 1976. 303–304. Pedig 1955 tavaszán, nem sokkal Brundage NOB-elnök újabb budapesti látogatása után, Harmos Zoltán megbízást kapott az aranyhegyi stadion és olimpiai falu előzetes terveinek és költségvetésének elkészítésére. A mintegy 2 milliárdos büdzsé három nagyobb tételből állt össze: a szorosan vett sportberuházásokból, a közlekedési fejlesztésekből és az utóbb lakónegyeddé alakítandó olimpiai telep felépítéséből. Amikor azonban végül Róma kapta a játékok rendezési jogát, e tervet ad acta tették. Harmos Zoltán szíves közlése.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- BPSZTB 1929=Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1929. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei. Budapest, Budapest Székesfőváros, 1929.
- FBM V/a=Források Budapest múltjából. V/a. Források Budapest történetéhez 1950–1954. (Főszerkesztő: SÁGVÁRI Ágnes. Szerkesztette GÁSPÁR Ferenc és SZABÓ Klára.) Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1985.
- IMTST VI.=Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. VI. Testnevelés és sport Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején 1918–1919. (Összeállította és szerkesztette Kiss Dezső.) Budapest, Testnevelési Tudományos Tanács, 1970. (Kézirat)
- IMTST VII.=Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. VII. Testnevelés és sport Magyarországon az ellenforradalom hatalomra jutása idején 1919–1920. (Összeállította és szerkesztette KISS Dezső.) Budapest, Testnevelési Tudományos Tanács, 1970. (Kézirat)
- KI 1922–1927=Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának irományai. I–XIX. Budapest, Pesti, 1923–1926.
- KI 1931–1936=Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának irományai. I–XII. Budapest, Athenaeum, 1932–1935.
- KI 1935–1940=Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának irományai. I–XIII. Budapest, Athenaeum, 1935–1939.
- KN 1922–1927=Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. I–XLVI. Budapest, Athenaeum, 1922–1926.
- KN 1927–1932=Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXXVII. Budapest, Athenaeum, 1927–1931.
- KN 1931–1936=Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXIV. Budapest, Athenaeum, 1931–1935.
- KN 1935–1940=Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXII. Budapest, Athenaeum, 1935–1939.
- KN 1939–1944=Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XX. Budapest, Athenaeum, 1939–1944.
- MDP 1951a=A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervezési Bizottságának fontosabb határozatai. Budapest, Szikra, 1951.
- MDP 1951b=A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Budapest, Szikra, 1951.
- MOB II.=KERESZTÉNYI József: A MOB története. II. Iratok a Magyar Olimpiai Bizottság történetéhez (dokumentumok) 1894–1970. (Szerkesztette KISS Dezső.) Budapest, Testnevelési Tudományos Tanács, 1970.
- MRT 1924=Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvennyolcadik folyam. Budapest, Belügyminisztérium, 1925.
- MT 1921=Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin, 1922.
- MT 1925=Magyar Törvénytár. 1925. évi törvénycikkek. Budapest, Franklin, 1926.
- OI 1949–1953=Az 1949. évi június hó 8-ára összehívott országgyűlés irományai. I. Budapest, Athenaeum, 1951.
- Törvények 1949=Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1949. Budapest, Állami, 1950.
- Törvények 1950=Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1950. I–II. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1951.
- Törvények 1951=Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1951. I–II. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1952.

- BFL II. 1. a=Budapest Főváros Levéltára. A közigazgatás felsőbb szervei. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. Tanácsülési és bizottsági jegyzőkönyvek
- BFL II. 1. c=Budapest Főváros Levéltára. A közigazgatás felsőbb szervei. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai. Általános ügyviteli iratok
- BFL IV. 1403 dd=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai
- BFL IV. 1407 b=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsi ügyosztályok központi irattára.
- BFL IV. 1409 c=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára
- BFL XI. 834 Sorg=Budapest Főváros Levéltára. XV.17/XV. 834 Sorg Építőipari Rt. tervtára
- BFL XV. 322 FKT=Budapest Főváros Levéltára. XV.17/XV. 322 Fővárosi Közmunkák Tanácsa tervtára
- BFL XV. 323 PT=Budapest Főváros Levéltára. XV.17/XV. 323 Polgármesteri tervtár
- BFL XXI. 508 c=Budapest Főváros Levéltára. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Budapest Székesfőváros levéltára. Központi szervek. Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára
- BTM KM ÉT Kismarty-Lechner=Budapest Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum. Építészeti Tervgyűjtemény. Kismarty-Lechner Jenő tervei
- BTM KM ÉT Maróti=Budapest Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum. Építészeti Tervgyűjtemény. Maróti Géza tervei
- MNGA Maróti=Magyar Nemzeti Galéria. Adattár. Maróti Géza hagyatéka
- OL 276. fond=Országos Levéltár. Magyar Dolgozók Pártja iratai
- OL K 305=Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Töredék iratok
- OL K 450=Országos Levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Országos Testnevelési Tanács iratai
- OL XIX-A-16=Országos Levéltár. Országos Tervhivatal
- OL XIX-I-14=Országos Levéltár. Országos Testnevelési és Sporthivatal
- OMVH MÉM Rimanóczy=Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Magyar Építészeti Múzeum. Rimanóczy Gyula hagyatéka
- TSM Hajós=Testnevelési és Sportmúzeum. Hajós Alfréd hagyatéka

EGYKORÚ IRODALOM

- Aranyhegy 1936=A Nemzeti Stadion az Aranyhegyen. Budapest, BICHLER-BÜCHLER [1936].
- ÁRKAY-BORBÍRÓ 1933=ÁRKAY Bertalan-BIERBAUER Virgil: A Magyar Nemzeti Stadion elhelyezésének és felépítésének kérdése. Magyar Mérnök- és Építészeti-Egylet Közlönye 1933/51-52. (december 24.) 277-289.
- BORBÍRÓ 1933=BIERBAUER Virgil: Budapest városépítési problémái. Budapest, Tér és Forma, 1933.
- BORBÍRÓ 1947=BORBÍRÓ Virgil: A budapesti Nemzeti Stadion. Budapest 1947/9. 320-324.
- BORBÍRÓ 1952=BORBÍRÓ Virgil: Javaslatok Budapest rendezési és fejlesztési tervéhez. Budapest, 1952. november. (Kézirat. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Magyar Építészeti Múzeum)
- BUDAY 1929=BUDAY GYULA: A Nemzeti Stadion elhelyezéséről. Testnevelés 1929/11. 752-759. és 1929/12. 828-836.
- DÁVID 1953=ifj. DÁVID Károly: A Népstadion tervezése. Magyar Építőművészet 1953/11-12. 349-352.
- FKT 1940=A Fővárosi Közmunkák Tanácsának működése 1936-1940. Budapest, 1940. (Kézirat. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)
- FKT 1942=Jelentés a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1941-42. évi működéséről és 1942-43. évi munkatervéről. Budapest, 1942.
- GERLÓCZY 1933=GERLÓCZY Zsigmond: A Nemzeti Stadiont Óbudán kell felépíteni. [Budapest, Franklin] 1933. (Klny. az Egészség 1933. decemberi számából. Megjelent még: Budapesti Hírlap 1933. december 10.)
- HAJAS 1935=HAJAS István: A Nemzeti Stadion s annak helye (Vitéz Hajas István okl. építészmérnöknek 1935. III. 17.-én a Vitézi Rend székházában tartott előadása) (Kézirat. Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára)
- HAJÓS 1947=HAJÓS Alfréd: A stadionkérdés. Hol építsük fel a Nemzeti Stadiont és a nagyobb sportpályákat? Sport Szemle 1947. március. 1-3.
- HAJÓS 1956=HAJÓS Alfréd: Így lettem olimpiai bajnok. Budapest, Sport, 1956.

- HALÁSZ Á. 1939=HALÁSZ Árpád: Budapest húsz éve 1920–1939. Fejlődéstörténeti tanulmány. [Budapest] Wolff Károly emlékbizottság, 1939.
- HALÁSZ I. 1953=H. I. [HALÁSZ Imre]: A Népstadion tervezés-története 1947–1953. Magyar Építőművészet 1953/11–12. 338–345.
- HARRER 1941=HARRER Ferenc: A Lágymányos. Magyar Építőművészet 1941. február. 36–37.
- HODÁSZY 1931=Budapest Székesfőváros iskolai és iskolánkülső testnevelésének történeti fejlődése 1890–1930. (Szerkesztette HODÁSZY Miklós.) Budapest, Budapest Székesfőváros, 1931.
- HODÁSZY 1933=HODÁSZY Miklós: Budapest Székesfőváros Sportügyi Szakbizottságának wien-i tanulmányútja. Testnevelés 1933/6. 684–687.
- KAFFKA 1934=KAFFKA Péter: A magyar nemzeti Stadion. Magyar Szemle XX/3. (1934. március) 221–229.
- KARAFIÁTH 1933=KARAFIÁTH Jenő: A Magyar Nemzeti Stadion. Testnevelés 1933/11–12. 1072–1078.
- KARAFIÁTH 1936=KARAFIÁTH Jenő: A Nemzeti Stadion a kultúra szolgálatában. Testnevelés 1936/2. 123–129.
- KÉPESSY 1946=KÉPESSY József: A sport építőmunkája. Budapest 1946/8. 301–302.
- KÉZDI-KOVÁCS 1933=KÉZDI-KOVÁCS László: Az elhanyagolt Rómaifürdő. Egészség 1933/2. 32–34.
- LÉVAI 1948=L. A. [LÉVAI Andor]: A Centenárius Stadion terve. Új Építészet 1948/9. 321–329.
- Magyar Nemzeti Stadion 1926=A Magyar Nemzeti Stadion kérdése. [Budapest] Országos Testnevelési Tanács, 1926.
- Magyar Nemzeti Stadion 1928=A Magyar Nemzeti Stadion kérdése. Testnevelés 1928/6. 297–331. és 1928/9. 613–621.
- MARÓTI 1940=MARÓTI Géza emlékiratai. 1940. (Kézirat. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. Magyar Építészeti Múzeum)
- MÁRTONFFY 1933=MÁRTONFFY Miklós: Fedettsportsarnok – Magyar Nemzeti Stadion. Testnevelés 1933/3. 225–228.
- MATTYÓK 1933=MATTYÓK Aladár: A Nemzeti Stadion elhelyezése. Testnevelés 1933/7–8. 809–814.
- MÉHES–MISLEY 1936=A Magyar Nemzeti Stadion elhelyezésének kérdése. Tanulmányi jelentés. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megbízásából készítette MÉHES Emil és MISLEY Sándor). Budapest, Stádium, 1936. (Ugyancsak megjelent: Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1936. március 15.)
- MISLEY 1938=MISLEY Sándor: A Nemzeti Stadion elhelyezésének kérdése. Testnevelés 1938/6. 597–603.
- MOLNÁR 1928=MOLNÁR Dezső: A Rákos. A Magyar Nemzeti Stadion helyének kérdéséhez. Budapest, Madách [1928].
- NÁDAI 1930=NÁDAI Pál: Pogány Móric. Magyar Művészet 1930/6. 333–353.
- Nagybudapest 1948=Nagybudapest általános rendezési terve. Budapest, Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, 1948. (Kézirat. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár)
- NEMES 1937=NEMES István: A Horthy Miklós-hídfőnél, a Duna partján épüljön fel a Magyar Nemzeti Stadion. Testnevelés 1937/5. 394–398.
- Nemzeti Stadion 1930=A Nemzeti Stadion elhelyezésének kérdése. Testnevelés 1930/1. 41–44.
- Nemzeti Szalon 1934=Sport-művészeti kiállítás katalógusa. Nemzeti Szalon, 1934. május.
- OTT 1928=Az Országos Testnevelési Tanács memoranduma a kormányhoz a testnevelés anyagi szükségletei tárgyában. Budapest, Országos Testnevelési Tanács, 1928.
- PÁL 1930=PÁL Hugó: A Nemzeti Stadion kérdéséhez. Tér és Forma 1930/3. 107–108.
- PÁTZAY 1953=PÁTZAY Pál: A Népstadion dromosza. Magyar Építőművészet 1953/11–12. 359–362.
- PIROS 1933=PIROS Béla: „Nemzeti Stadion” elhelyezési tervezete 200.000 néző részére, kapcsolatban a létesíthető „Attila Sportváros”-sal. Budapest, 1933. (Kézirat. Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára)
- PÓKA-PIVNY 1928=PÓKA-PIVNY Béla: Javaslat és tervezet a Nemzeti Stadionnak az Andrássy út tengelyében leendő elhelyezésére. (A szerző előadása a Magyar Külügyi Társaság Idegenforgalmi Szakosztályának 1928. évi június hó 11-én.) Budapest, Stephaneum, 1928. (Megjelent: Testnevelés 1928/9. 502–516.)
- RÉVAI 1951=RÉVAI József: Az új magyar építéssel kapcsolatos kérdései. Építés-Építészeti 1951/9–10. 467–474.
- RIMASZÉKY 1957=RIMASZÉKY Béla: A stadionépítés és én avagy: Pillanatfelvételek a budapesti Népstadion építésének történetéből. 1. kötet. 1957. május. (Kézirat. Testnevelési és Sportmúzeum. TF 32. doboz Népstadion építés 1948–55.)
- ROMÁN 1953=ROMÁN Andor: Megnyílt a „Népstadion”. Magyar Építőipar 1953/9. 275–280.
- ROMÁN 1956=ROMÁN Andor: A budapesti Népstadion. Műszaki Élet 1956/1. 11–15.
- RUISZ 1934=RUISZ Rezső: Tömegszállítási lehetőségek Budapesten. (Statistikai Közlemények 74/2.) Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala [1934].
- RUISZ 1953=RUISZ Rezső: A Népstadion elhelyezési és forgalmi problémái. Magyar Építőművészet 1953/11–12. 329–337.
- SIKLÓSSY 1931=SIKLÓSSY László: Hogyan épült Budapest? (1870–1930) A Fővárosi Közmunka Tanács története. Budapest, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, 1931.
- SZENDRŐI 1949=SZENDRŐI Jenő: Szociális és kulturális építkezések a népi demokráciában. Építészet-Építés 1949/1–2. 19–23.

- VADAS 1928=VADAS Gyula: A stadion lelke. Tanulmány a frankfurti és a kölni stadionról. Testnevelés 1928/1–2. 17–23.
 WITTENBARTH 1933=WITTENBARTH Győző: A Nemzeti Stadion elhelyezése. Testnevelés 1933/4. 347–360. és 1933/5. 483–499.
 ZSEMBERY–MANNO 1921=ZSEMBERY Gyula: Az evezés és a rokonsportok. MANNO Leonidas: A Nemzeti Stadion ügye. (2. kiadás) Budapest, 1921. (Közös kiadás)

SZAKIRODALOM

- BRÓDY-MARÓTI 1987=BRÓDY-MARÓTI Dóra: Apámról, Maróti Gézáról. Magyar Építőművészet 1987/4–5. 49–53.
 FEHÉRVÁRI 1987=FEHÉRVÁRI Zoltán: Borbíró Virgil (1893–1956) építészeti tevékenysége. [Szakdolgozat] Budapest, ELTE, 1987.
 FÖLDES–KUN–KUTASSI 1977=FÖLDES Éva – KUN László – KUTASSI László: A magyar testnevelés és sport története. (Szerkesztette KUN László.) Budapest, Sport, 1977.
 FÖLDESSY 1958=FÖLDESSY János: A magyar labdarúgás 60 éve. Budapest, Sport, 1958.
 GERLE 1983=GERLE János: Maróti Géza építészet és szobrászat határán. Magyar Építőművészet 1983/2. 50–51.
 GILYÉN 1996=GILYÉN Jenő: A Népstadion szerkezeteinek építése, károsodásai. Magyar Építőipar 1996/6. 185–187.
 KAPSZA 1986=KAPSZA Miklós: Budapest sportlétesítményeiről. Magyar Építőművészet 1986/1. 10–11.
 KELEMEN–VAJDA 1981=KELEMEN János – VAJDA Zoltán: A föld alatti város. Budapest, Építésügyi Tájékoztatói Központ – Műszaki, 1981.
 LADÁNYI 1995=LADÁNYI Andor: A „magyar Dahlem” (Klebsberg terve természettudományi telep létesítésére). Történelmi Szemle 1995/3. 301–316.
 LÁNG 1969=LÁNG Péter: Budapest fejlesztésének programja a tanácsköztársaság idején. Budapest 1969. február. 10–12.
 MAJOR–OSSKÓ 1978=Új építészeti, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból. Művészet és elmélet. (A dokumentumokat válogatta, a kötetet szerkesztette MAJOR Máté és OSSKÓ Judit.) Budapest, Corvina, 1978.
 MÁTÉ 1974=MÁTÉ Pál: Dávid Károly. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1974.
 MAYER 1976=Otto MAYER: Az olimpiai öt karikán át. [Budapest] 1976. (Fordította BALLA István. Kézirat. Magyar Testnevelési Egyetem Könyvtára)
 PRAKFAI 1994=PRAKFAI Endre: A budapesti ős-metró (1949–1956). Budapesti Negyed 5. 1994. ősz 25–47.
 PREISICH 1969=PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története. I–III. Budapest, Műszaki, 1969.
 PUSZTAI 1978=PUSZTAI László: Száz éve született Hajos Alfréd 1878–1955. Magyar Építőművészet 1978/5. 56–59.
 RADOS 1967=RADOS Jenő: Emlékezés Borbíró Virgilre. Magyar Építőművészet 1967/6. 2–4.
 SCHÓMER 1967=SCHÓMER Ervin: „Aranyhegy és környéke” rendezési tervpályázata. Magyar Építőművészet 1967/6. 2–4.
 Stadion-sztori 1988=A stadion-sztori. Szemelvények a Népstadion és Intézményei harmincöt éves krónikájából 1953–1988. Budapest, Népstadion és Intézményei [1988].
 SZALAY 1985=A magyar sport 40 éve. (Szerkesztette SZALAY Péter.) Budapest, Sportpropaganda [1985].
 TÉSZABÓ 1981=TÉSZABÓ Júlia: A Tér és Forma. Kritika 1981/11. 16–18.

A STADIONTERVEZŐK ÉLETRAJÁNAK ELKÉSZÍTÉSEKOR ELSŐSORBAN AZ ALÁBBI KÖNYVEKNEK VETTÜK HASZNÁT:

- FERKAI András: Buda építésze a két világháború között. Művészeti emlékek. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, 1995.
 GERLE János – KOVÁCS Attila – MAKOVECZ Imre: A századforduló magyar építésze. Budapest, Szépirodalmi, 1990.
 FERKAI András – GERLE János – LŐRINCI Zsuzsa – VARGHA Mihály: Budapest. Építészeti kalauz. (Szerkesztette LŐRINCI Zsuzsa és VARGHA Mihály.) Budapest, 6 BT, 1997.
 JÉKELY Zsolt – SÓDOR Alajos: Budapest építésze a XX. században. Budapest, Műszaki, 1980.
 Magyar építészet 1945–1970. (Szerkesztette SZENDRŐI Jenő.) Budapest, Corvina, 1972.
 Modern építészeti lexikon. (Szerkesztette KUBINSZKY Mihály.) Budapest, Műszaki, 1978.
 PAMER Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Budapest, Műszaki, 1986.

VOM NATIONALSTADION ZUM VOLKSSTADION

ZUSAMMENFASSUNG

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts begann man auch in der Weltstadt Budapest mit dem Bau von Sportanlagen. Man errichtete Sporthallen und Anlagen für die populärsten Volkssportarten – Schlittschuhlaufen, Athletik, Schwimmen, Fußball, Radfahren und Raumsport – wurden aufgebaut.

Die Stadtbehörden, die auf die Entwicklung von Budapest und auf die internationalen Erfolge der Sportler so stolz waren, sowie die Interessen der Einwohner verlangten noch mehr: den Bau eines Großstadions, das auch für olympische Spiele geeignet war. Laut des ersten gekannten Planes (1913) sollte man das Nationalstadion in dem vornehmen Viertel der Stadt, in "Vérmező" aufbauen.

Ungarn, das Land, das später kriegsverschuldete, durfte an den olympischen Spielen von 1920 nicht teilnehmen, obwohl es als früherer Organisator der Spiele bekannt war.

Durch die internationale Isolierung Ungarns und die schwere wirtschaftliche Lage war die Frage des Stadions eine Zeitlang nicht aktuell, aber Mitte der zwanziger Jahre brachte der energische und konzeptionsreiche Kultusminister Klebersberg sie wieder auf Tagesordnung. In dieser Periode entstanden zahlreiche neue Pläne. Die meisten sahen vor, daß das Stadion in dem schön liegenden, mit frischer Luft besegneten Buda (in Vérmező, Pasarét, Óbuda oder Lágymányos) oder auf einer Insel der Donau aufgebaut werden sollte. Schon damals war es klar, dass in dem – im Vergleich zur Pester Seite – wenig bewohnten und durch die Berge verkehrungünstigen Buda (und auf den Inseln noch mehr) der Bau eines Stadions nur mit erheblichen zusätzlichen Kosten – Strassen – und Bahngeleisebau, Kanalisations- und statische Investitionen – möglich war.

Die Führung der Hauptstadt, die das Gelände des Stadions kostenlos sichern sollte, bot billige Pester Grundstücke an (Rákosi rét, die alte Pferderennbahn). Aber der Landrat für Körperzüchtigung hielt an die vornehmen Gegenden in Buda fest. Wegen der Streitigkeiten der daran interessierten Behörden wurde die Entscheidung so lang hinausgeschoben, bis die Weltwirtschaftskrise diese große Investition unmöglich machte.

Im Herbst 1933 stellten gleich ein Dutzend hervorragender Architekten ihre Pläne der Öffentlichkeit vor. Es gab kaum ein großes Gelände in Budapest, für welches Fachleute oder Laien nicht Stadionentwürfe gemacht hätten. Die Planer folgten damals schon der üblichen Sportpark-Konzeption, sie wollten auf die Errichtung einer Grundfläche dringen, wo alle Wettkampfsportarten und Massensport betrieben werden können.

Die kombinierte Stadt- und Gebäudeplanungsaufgabe bewegte auch später noch die Phantasie vieler Architektengenerationen, aber Mitte der dreißiger Jahre blieben nur drei hauptstädtische Grundstücke im Wettbewerb.

Alfréd Hajós, der meistbeschäftigte Sportarchitekt des Landes, ehemaliger Olympiasieger bevorzugte den alten Ort der Pferderennbahn – seine Argumente waren die zentrale Lage, die guten Kommunalwerke und die relativ guten Verkehrsbedingungen.

Der gleichzeitig raffinierte und großzügige Meisterarchitekt und Bildhauer Géza Maróti schlug Lágymányos in Süd-Buda vor, das relativ nahe zum Zentrum in Richtung der südlichen Standentwicklung lag.

Der große Stadtplaner, Virgil Borbíró, mit riesigem theoretischem und fachlichem Wissen, empfahl den Budaer Goldberg (Aranyhegy), welcher durch seine schöne Umgebung, vorzügliche Luft und die Möglichkeit der Kombinierung mit dem seit langem verzögerten Entwicklungsprogramm von Nord-Buda besonders geeignet war.

Die Diskussion, die sich damals um das Stadion weit ausbreitete, weckte und vertiefte nicht nur die Auseinandersetzungen der Hauptstadt und der Körperbaukreise, sondern auch die Eifersucht der Stadtteile. Ohne einen bestimmten zentralen politischen Willen wurde nur die theoretische Literatur der Frage reicher sowie die Anzahl der verschiedenen Werbungspläne. Nach dem zweiten Weltkrieg breitete sich die beispiellos intensive Wiederaufbaubewegung auch auf die Sportbauten aus. Es hatte fast einen symbolischen Wert und befriedigte die realen gesellschaftlichen Ansprüche, daß als Teil der Propagandaaktionen der kommunistischen Diktatur die Bauarbeiten des schon als Volksstadion benannten Sportzentrums in Zugló einige Wochen nach der Machtübernahme begann. Was von einigen zynischen Politikern ausschließlich als Propagandaaktion des Regimes bestimmt wurde, gab den jungen Architekten unter der Leitung von Károly Dávid eine großartige Möglichkeit und Herausforderung. Es entstand ein Gebäude, das den Sportlern und Sportfreunden ein wahres Zuhause gab und in seiner Monumentalität gleichzeitig das interessanteste moderne Gebäude des Budapester Stadtbildes war.

BUDAPEST – DIVATVÁROS

A MAGYAR DIVATTERVEZÉS RÖVID TÖRTÉNETE

„A Magyar Öltözetek Rézmetszéséről. / N. M. Gróf Aponyi Antal Cs. és K. Magyar Követ Ó Excelentiája által Párisban ... közölt tudósítás annyira megindított, hogy költségem, és fáradságom nem kímélvén ... tiszteletreméltó Hazámfiainak részre metzve bényújtani szerentsémnek tartanám azon mulatságban volt Gavalléri és Dámai öltözet szabása ábrázolatát” – olvashatjuk egy bájos, magyaros divatkép magyarázatoként a fenti sorokat a Tudományos Gyűjtemény 1829 májusában megjelent számában.¹ Az arannyal vagy ezüsttel gazdagon hímzett, finom „fehér atlatzból való slep ruhás” Dáma és a bíbormentés Gavallér rajzát Wándza Mihály metszette, és Kostyál Ádám „Pesti Polgár és Férjfi Szabó Mester” közölte, aki a férfiruha tervezője és kivitelezője is volt egy személyben.² A metszetben a magyar divattervezés történetének első, magas színvonalú emlékét tisztelhetjük.

A Tudományos Gyűjtemény szórakoztató, hasznos, mai szóhasználattal ismeretterjesztő kiadvány volt, nem divatlap. Divatrajzot most először közölt mellékleteként, valószínűleg azért, mert magyar nyelvű divatlap még nem létezett Pesten. Ez az irodalmi, szórakoztató, olvasmányos kiadványtípus, amely a hölgyközönség megnyerése érdekében rendszeresen divattudósításokat közölt, viszonylag rövid múltra tekinthetett vissza. A mintának tekinthető *Journal des Luxus und der Moden*³ 1786-ban jelent meg Weimarban. Hazánkban az úttörő 1828-ban a német nyelvű *Der Spiegel*⁴ volt, azt követte a magyar *Honművész*⁵ 1833-ban, 1835-ben a *Rajzolatok*, majd az 1840-es években a *Honderű*, az *Életképek* és a reformkori irodalomban oly jelentős *Pesti Divatlap*.

A megújított magyar öltözék nagyon tetszett, nemcsak Pesten. Érdekes módon nem 1829-ben, hanem 1830 júniusában aratott igazi sikert Párizsban, a divat fővárosában, amikor Aponyi unokaöccse, Rudolf az orleans-i herceg bálján hordta. Így írt róla a *Journal des Dames*⁶ júniusban: „Aponyi unokaöccse egy vörös bársony redingote-t viselt, mellrészen arany paszománnyal, sárga övet arany zsinórból, feszes vörös bársony nadrágot, fent aranyrojjal díszített fekete csizmát.”

Ez a szöveg vándorolt a többi ismert külföldi divatlapban is, így olvasható július 6-án a *Wiener Theaterzeitungban*⁷, sőt július 8-án Franz Xaver Stöber (1795–1858) átrajzolásában megjelent a ruha képe is. Közölték azt is, hogy a ruhák a pesti mestereknél készültek. A leírást és a képeket összevetve, nincs kétség arról, hogy az öltözékek azonosak. De többször vissza is tértek rá, június 10-én pl. azt írta a *Journal*⁸: „Aponyi magyar egyenruhája, amelyet az 5.-i számunkban leírtunk, ép oly gazdag, mint amilyen elegáns.” A siker egyik titka ugyanis, hogy a ruha anyagában, színeiben nem különbözött a többi férfidiszruhától, csak bizonyos fokig szabásában és a díszítés módjában.

A Tudományos Gyűjtemény 1830-ban további metszeteket is közölt Kostyál munkáiról, a mester költségén,⁹ illetve egy másik szabó, Klasszy Vencel műhelyéből is, akire a *Hasznos Mulatságok*¹⁰ című lap így hívta fel a figyelmet: „Nem akarunk eféle művészeink közül senkinek botránkozást szerezni, de azzal tartozunk az igazságnak, hogy e tárgyban, mind újabb szabások feltalálásában, mind összekötésben külön szorgalommal s feláldozással fáradozik Klasszy Vencel pesti magyar szabó”. Kostyál természetesen felháborodott az egyoldalú dicséreten, s egy *Jelentés-t*¹¹ írt *A Magyar Öltözetek Rézmetszéséről* címmel, felhíva a figyelmet arra, hogy Klasszyt ő már megelőzte: „Ha az értekező azt állítja: hogy a magyar öltözetek eddig renddel nem közöltettek, kövesse meg magát, mert én szinte a tulajdon költségemen ... oly világosan érthető rézmetszéseken közlöttem többféle valósággal divatban lévő mint férjfi mint asszonyi magyar öltözetet...” Nem késlekedett a válasszal Klasszy sem, röpiratban oktatva ki